

SALUS POPULI SUPREMA LEX ESTO!

Нехай благо народу буде найвищим законом!

Цицерон

НАУКА І ПРАВООХОРОНА №3(29), 2015

Засновано 2007 року

Видається 4 рази на рік
(лист Міністерства юстиції
України
від 02.06.2009 р.
№ 7446-0-33-09-32)

**Відповідно до наказу
МОН України**
від 26.05.2014 № 642
журнал “Наука і правоохоро-
на” включено до Пере-
ліку наукових фахових ви-
дань України відповідно до
списку згідно з додатком 9
(юридичні науки)

**Зареєстровано
Міністерством
юстиції України**
Свідцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації:
серія КВ
№ 13082-1966Р
від 21.08.2007 р.

**Рекомендовано
до друку** Вченою радою
Державного науково-
дослідного інституту
МВС України
(протокол
від 28.10.2015 р. № 5)

Адреса
01011, м. Київ
пров. Кутузова, 4а
тел. 280-01-84
електронна адреса:
dndi@mvs.gov.ua

Наукова рада:

д.ю.н. М.Г. ВЕРБЕНСЬКИЙ, д.ю.н. В.Г. ГОНЧАРЕНКО,
д.е.н. В.М. ГЕСЦЬ, д.ю.н. О.Л. КОПИЛЕНКО,
д.ю.н. В.Т. НОР, к.ю.н. В.В. ОНОПЕНКО,
д.ю.н. М.І. ПАНОВ, д.ю.н. А.О. СЕЛІВАНОВ,
д.ю.н. Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО

Редакційна колегія:

Головний редактор

доктор юридичних наук Т.О. ПРОЦЕНКО,

Заступник головного редактора

доктор юридичних наук А.А. МУЗИКА

Відповідальний секретар

кандидат юридичних наук О.І. ЛОГВИНЕНКО

д.ю.н. А.І. АЛІЄВ,
д.ю.н. Ю.В. БАУЛІН,
д.ю.н. Н.А. БЕРЛАЧ,
д.ю.н. В.Т. БІЛОУС,
д.ю.н. В.І. БОРИСОВ,
д.ю.н. І.П. ГОЛОСНІЧЕНКО,
д.ю.н. В.К. ГРИЩУК,
д.ю.н. А.Д. ГУЛІЄВ,
д.ю.н. С.М. ГУСАРОВ,
д.ю.н. О.Ф. ДОЛЖЕНКОВ,
д.ю.н. А.В. ІЩЕНКО,
д.ю.н. А.М. КИСЛИЙ,
д.ю.н. О.Є. КОРИСТІН,
д.ю.н. О.М. КОСТЕНКО,
д.ю.н. О.Г. КУЛИК,
д.ю.н. В.О. КРИВОЛАПЧУК,
д.ю.н. О.М. ЛИТВАК,

д.е.н. С.Г. МІЩЕНКО,
д.ю.н. В.О. НАВРОЦЬКИЙ,
д.ю.н. В.Г. ПИЛИПЧУК,
д.ю.н. Є.Л. СТРЕЛЬЦОВ,
д.ю.н. В.П. ТИХИЙ,
д.і.н. В.В. ТКАЧЕНКО,
д.ю.н. В.О. ТУЛЯКОВ,
д.ю.н. М.І. ХАВРОНЮК,
д.ю.н. І.М. ШОПІНА,
д.н.д.у. В.О. ШАМРАЙ,
д.ю.н. М.Є. ШУМИЛО,
д.ю.н. О.Н. ЯРМИШ,
к.ю.н. П.П. АНДРУШКО,
к.ю.н. О.М. БУХАНЕВИЧ,
к.ю.н. М.М. КЛЮЄВ,
к.ю.н. І.В. ОПРИШКО,
к.ю.н. В.М. ЮРЧЕНКО

Засновник і видавець

Державний науково-дослідний інститут
МВС України

Київ 2015

З М І С Т

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Protsenko T.O., Smernitsky D.V. Ensuring of human rights to the objects of an intellectual property and information in the sphere of scientific activities	5
Плугатар Т.А. Зміст та структура адміністративно-правового статусу правоохоронного органу	12
Бойков А.Г. Аспекти нормативно-правового дотримання прав людини в інформаційному суспільстві	20
Величко В.В. Адміністративно-правові аспекти представництва Міністерством внутрішніх справ інтересів України у Міжнародній організації кримінальної поліції “Інтерпол”	26
Циганов О.Г. Сфера внутрішніх справ як галузь державного управління: сутність, становлення та розвиток	33
Квасневська Н.Д. Розвиток судової системи в сучасних умовах: проблемні питання та шляхи їх вирішення	41
Катаєва Е.В. Теоретичні та практичні проблеми розмежування адміністративної юрисдикції з цивільною	48
Михайлов А.О. Напрями удосконалення організації взаємодії військ (сил), що залучаються до виконання завдань боротьби з незаконно утвореними озброєними формуваннями	57
Суховетрук І.І. Загальна характеристика змісту та особливостей адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури	65
Фардильон Л. Участие Азербайджана в деятельности по обеспечению антитеррористической защищенности гражданской авиации	72
Шапочка Т.І. Правове регулювання обігу зброї	83
Беззубов Д.О. Форми врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки	90

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

Горох О.П. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку: окремі проблеми судової практики	95
Лашук Є.В. Напрями кримінально-правової політики України	103
Ткаченко В.В. Кримінальне право й судочинство Стародавнього Риму	110
Бова А.А. Факторы доверия к полиции (по материалам Европейского социального исследования)	119
Свірін М.О. Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (поняття та особливості кваліфікації)	126
Багаденко І.П. Нормативно-правові акти у сфері попередження в дитячому середовищі розповсюдження “зачепінгу” та профілактики травмування дітей на об'єктах залізничного та електротранспорту	133
Близинок І.Л. Особливості вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з неправомірним заволодінням грошовими коштами з картрахунку фізичної особи за допомогою використання банкоматів	137
Сахарова О.Б. Особливості вчинення кримінальних правопорушень у системі дистанційного банківського обслуговування	144

Федотова Г.В. Кримінальний проступок як вид злочинного діяння в кримінально-правовій доктрині Франції 151

Родіонова Т.В. Дискусійні питання визначення поняття “місце вчинення злочину” 156

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Дрозд В.Г. Особа потерпілого у кримінальних провадженнях, пов’язаних із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень 163

Лук’янчикова В.Є. Поняття і класифікація науково-технічних засобів у криміналістиці 169

Галустян О.А. Професійно важливі якості слідчого як чинник нейтралізації негативного психологічного впливу з боку допитуваних 174

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Морозова С.Є. Проблеми припинення дії свідоцтва на товарний знак у зв’язку з його невикористанням 182

ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ПОДАТКОВІ ВІДНОСИНИ

Рядінська В.О. Принцип соціального орієнтування податкового регулювання як важливий аспект удосконалення системи оподаткування доходів фізичних осіб в Україні 189

Шишов О.О. Способи адміністративно-правового захисту прав платників податків 200

Исаев Р. Транзитный режим и тарифное регулирование энергоносителей 208

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Амонс М.О. Психологічна профілактика професійної деформації у працівників Державної кримінально-виконавчої служби України 214

Воят Л.І. Загальні закономірності перетворення сенсорної інформації та особливості організації і функціонування конкретних сенсорних систем 220

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Кушнарєва О.В. Сучасні напрями удосконалення уніфікації нормативної правової термінології у процесі нормотворення 226

Велиев Э. Концептуальные и правовые основы построения электронного государства 233

Тодосієнко А.О. Окремі наукові підходи щодо поняття та сутності екстремізму 238

Давудов Д.Р. Некоторые вопросы применения института частного нотариата в Азербайджанской Республике 245

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

До друку приймаються статті, що відповідають вимогам ВАК і мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням наукових результатів; висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Рукопис статті подається в друкованому та електронному вигляді. На початку статті у лівому верхньому куті необхідно вказати індекс УДК. У правому куті зазначають повністю прізвище, ім'я та по батькові автора, його посаду, науковий ступінь, вчене звання, контактний телефон. Рукопис має бути підписаний та датований автором.

Обсяг статті – до 12 сторінок формату А4. Розміри полів: ліве – 30 мм, праве – 10 мм, верхнє та нижнє – 20 мм, до 30 рядків на сторінці.

Текст статті слід набирати за допомогою редактора Microsoft Word 7.0 або 8.0. Шрифт – Times New Roman, через інтервал 1,5, кегль – 14 пт.

Назва статті має бути короткою (5–9 слів), адекватно відображати її зміст, відповідати суті досліджуваної наукової проблеми. При цьому слід уникати назв, що починаються зі слів: “Дослідження питання...”, “Деякі питання...”, “Проблеми...”, “Шляхи...”, в яких не відбито достатньою мірою суть проблеми.

Анотації та ключові слова (українською, російською та англійською мовами) набирати курсивом. Виклад матеріалу в анотації має бути стислим і точним (до 40 слів). Слід застосовувати синтаксичні конструкції безособового речення, наприклад: “Досліджено...”, “Розглянуто...”, “Установлено...” (наприклад, “Досліджено генетичні мінливості...”, “Отримано задовільні результати...”)

Цитати подавати мовою публікації й обов'язково супроводжувати їх посиланнями на джерело і конкретну сторінку. Автор статті відповідає за точність цитованого в рукописі тексту.

На всі рисунки й таблиці слід давати посилання в тексті. Рисунки мають супроводжуватися підписами, а таблиці повинні мати заголовки.

Рисунки (фото) слід подавати в програмах Adobe Illustrator або Photoshop і виконувати у векторній графіці. Їх розмір треба узгодити з форматом видання і подати до редакції у вигляді окремих файлів. У назвах файлів використовуйте латинські літери або цифри, що відповідають нумерації рисунків згідно з порядком їх відтворення у виданні.

Формули, якщо це можливо, слід набирати у режимі набору тексту з використанням команд “верхній і нижній індекси, вставка символу”, при цьому всі математичні знаки відділяються інтервалом, наприклад: $a_2 + b_2 = c$. Складні формули потрібно набирати за допомогою додатка Microsoft Equation 3.0 (формульний редактор).

Автори мають дотримуватися правильної галузевої термінології (див. держстандарти).

Терміни по всій роботі мають бути уніфікованими.

Між цифрами й назвами одиниць (грошових, метричних тощо) ставити нерозривний пробіл.

Скорочення грошових одиниць (грн), а також скорочення млн, млрд, метричні (т, ц, м, км тощо) писати без крапки.

Якщо в тексті є аббревіатури, їх слід подавати в дужках при першому згадуванні.

Варто гранично обмежити кількість виділень в тексті (курсив, напівжирний тощо).

Посилання в тексті подавати лише в квадратних дужках, наприклад [1], [1, с. 6]. Література, що наводиться наприкінці публікації у “Списку використаних джерел” повинна розташовуватися в порядку її згадування в тексті статті й бути оформленою відповідно до державного стандарту України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (з прикладами оформлення найуживаніших джерел можна ознайомитись у Бюлетені ВАК України № 5, 2009 або за електронною адресою http://www.mdau.mk.ua/vestnik/requirements_adds.doc).

До статті необхідно додати відповідно оформлений витяг з протоколу засідання наукового (науково-педагогічного) підрозділу (установи) про рекомендацію до друку, дві завірені рецензії (вимога не поширюється на докторів наук), а також акт експертної комісії з надання грифу обмеження (за потреби) про можливість відкритого опублікування.

Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

У разі недодержання зазначених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його. Рукописи редакцією не повертаються.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

UDC 342.7:001.89

T.O. Protsenko,
Doctor of Law, professor,
D.V. Smernitsky,
Candidate of Law

**ENSURING OF HUMAN RIGHTS TO THE OBJECTS OF AN
INTELLECTUAL PROPERTY AND INFORMATION IN THE
SPHERE OF SCIENTIFIC ACTIVITIES**

Paper deals with the issue of rights to intellectual property and information in the field of both research and scientific and technical developments, as well as these rights in the context of universal human rights are studied. The relations between intellectual property and scientific information are set up. Regulations regarding the maintenance of the rights of intellectual property and the regulation of the information sphere are considered.

Keywords: *information, intellectual property, general human rights, scientific activity, scientific and technical activities.*

Intellectual property in today's world occupies an important place in the society and in the relations of both legal and physical entities of society. These objects are mostly created in the process of human creativity, i.e. in cultural and scientific activities, scientific and technological research and developments. It is also possible to argue that the information plays a key role in scientific and technical activities. After all, research is always based on the existing information about the results of previous studies and discoveries. These developments and the results of scientific research constitute intellectual property. That intellectual property is a part of scientific information, and such information as a whole. Given the above mentioned, the human rights of intellectual property and information is a hot topic of the research, including the field of science.

The Universal Declaration of Human Rights [1], adopted and proclaimed by the General Assembly resolution on December, 10, 1948 determines (Art. 19), that every person has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers. In addition, according to Art. 27 of the Universal Declaration of Human Rights [1] everyone has the right to participate freely in the cultural life of the community, to enjoy the arts and to take part in scientific advancement and to use its benefits, as well as the protection of moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production the author of which he is. Consequently, the Universal Declaration of Human Rights [1] establishes the right to information, research activities and the protection of the results of these activities, and that intellectual property created in the course of research and scientific and technical developments. Translated from Latin «information» (information) – this clarification, the idea [2, p. 717], that refers to the information (or combination) of objects, phenomena and processes of the world. Many authors in

studies use the definitions of information given in the encyclopedia «information is the data, transmitted by men by oral, written or otherwise way». And the more general system concept: information is a general scientific concept that includes the exchange of information between people, men and machines, machine and machine; exchange of signals in the animal and plant world; transmission of characteristics of cells from organism to organism” [3, p. 498]. In addition, it is noted that for these two definitions is only typical inner essence, which gives the reason to use them for different systems (social sectors, fields of activity) [4, p. 16].

The concept of “intellectual property” is understood in the sense declared in the Convention “About the Establishing of the World Intellectual Property Organization”, signed in Stockholm, on July, 14, 1967. Art. 2 of the Convention states that “the intellectual property” includes rights that relate to: 1) literary, artistic and scientific works; 2) executive activities of artists, sound recordings, radio and television; 3) inventions in all fields of human activity; 4) scientific discoveries; 5) industrial designs; 6) trademarks, service marks, trade names and commercial signs; 7) protection against unfair competition; 8) all other rights relating to intellectual activity in the industrial, scientific, literary and artistic fields [5, 8; 6, p. 2, pp. VIII]. In turn, the legislation of Ukraine the term “intellectual property” is defined as: “... the right of a person for the result of intellectual activities or other intellectual property rights object defined by this Code and other laws. Intellectual property rights are moral rights of intellectual property and (or) intellectual property rights, which contents for certain intellectual property rights is determined by this Code and other laws” [7, p. 418]. Therefore intellectual property objects are created by human intelligence in the process of intellectual activity, and taking into account the above mentioned, it can be argued that intellectual property is a part of a certain type of information to which the person has the appropriate rights: both property and non property. The intellectual property throughout the stages of human development, was side by side with the improvement of life, development of industry, trade and scientific knowledge. The evolution of a man is closely associated with the creation of an intellectual property. The first tools, the first industrial products were also the objects of intellectual property. But in the absence of the institutions of law and legal norms intellectual property does not have an adequate legal protection.

V.V. Pysachkyn considers the intellectual property as an institutional phenomenon, defining the social status of authors, inventors and other entities that create innovation. It regulates the processes of artistic, cultural, social, political and economic practices ensuring the protection of rights to the objects of creative activity [8, 3].

During the years of the development of the society the definition of intellectual property: “industrial property law”, “copyright” and “related rights” are formed. Copyright regulates the rights to literary, artistic and scientific works and related rights - the performances of artists, phonograms and broadcasting program [9, 9]. According to the Paris Convention for the Protection of Industrial Property, industrial property is the law related to inventions, utility models, industrial designs, trademarks for goods and services, trade names, appellations of origin and unfair competition. Industrial property also extends to the field of agricultural and extractive industries as well as to all, having manufactured or natural origin [10, 319].

Citizens’ rights to intellectual property (intellectual property rights) and information are an important part of universal human rights.

The right to information is established with the Art. 34 of the Constitution of Ukraine [11]. Everyone has the right to freedom of thought and speech, free expression

of opinions and beliefs. Also, everyone has the right to freely collect, store, use and disseminate information orally, in writing or otherwise – depending on choice.

The list of intellectual property, which is not exhaustive, is contained in international documents, the Constitution of Ukraine and national laws. So, the Constitution of Ukraine in Art. 41 defines the principles of providing intellectual property rights. Everyone has the right to possess, use and dispose of their property, results of his intellectual and creative activity. No one can use or distribute them without his consent, with the exceptions established by law. No one can be unlawfully deprived of property rights, including intellectual property rights [11]. Article 54 of the Constitution of Ukraine guarantees citizens freedom of literary, artistic, scientific, and technical creativity, protection of intellectual property, their copyrights, moral and material interests, arising in connection with various types of intellectual activity [11].

Legal bases of the development of science are defined by the Law of Ukraine “About scientific and technical activity” [12].

Regulatory basis that establish the relevant rules in the field of scientific and technical information is considered. The basic regulation in the field of information is the Law of Ukraine “About information” [13].

The main directions of the state information policy in accordance with Art. 3 of the Law [13] is “to ensure that everyone has an access to information; equal opportunities for creating, collecting, receiving, storage, use, distribution, security, information security; creating conditions for the formation of information society in Ukraine; openness and transparency of government entities ...”

The types of information according to the contents are set in Art. 10 of the Bill [13] is: information of a natural person; reference and encyclopedic information; information on the environment (environmental information); about goods (works, services); scientific and technical information; tax information; legal information; statistical information; sociological information; other types of information. As it can be seen from the analysis of the Art. 10 and Art. 15 of the Bill [13] only scientific and technical information can be defined as a kind of information. Information about the scientific activity in general is not installed. Therefore the information about research activities in the social, humanitarian and other spheres is not considered.

If we consider intellectual property as a certain type of information it should be noted that this type of a complex information can be attributed to several types of information such as – scientific and technical information; legal information; information about an individual; about goods (works, services) and others.

Summarizing the analysis of the Law of Ukraine “About Information” [13] it should be noted that the law establishes the necessary rules to ensure the development of a public information work, but the scientific activity in the law only defined the technical direction of ignoring other areas of science. So it is advisable to ensure the establishment of law [13] rules that apply to all research activities in the country. To do this, it's necessary to substitute the concept of “scientific and technical information” with the notion of “scientific and technological information” according to the Law of Ukraine “About Scientific and Technical Activities” [12].

Now we'll continue consideration of the current regulatory basis for information support of scientific and technical activities, namely the Law of Ukraine “About the Scientific and Technical Information” [14].

According to the Art. 2 of the Law [14] the object of the relations in the field of scientific and technical information is domestic and foreign scientific and technical information. Scientific and technical information covers research, experimental-design,

design and technology, industrial and public activity results recorded in a form that ensures their reproduction, use and distribution.

Analyzing Art. 2 of the Law [14] the question arises: why article and Law at all is generally applied only in scientific and technical information and scientific information and does not apply in other fields of science?

It should be noted, that as it's set out in Art. 1 of the Law [14] the definition of "scientific information activity" refers only to the scientific and technical information, though, in our opinion, the concept should relate to scientific and technical information. Indeed, according to the Art. 1 of the Law of Ukraine "About Scientific and Technical Activity" [12] research activities are the intellectual creative ones aimed at the obtaining and using of new knowledge. Its main forms are basic and applied research. Scientific and technical activity are intellectual creative kinds of an activity aimed at the obtaining and use of new knowledge in all areas of engineering and technology. Its main forms (species) are "scientific research, experimental design, design and engineering, search works ...". So, scientific information activity by its content can not refer only to the scientific and technological activities.

Art. 11 of the Law "About the Scientific and Technical Information" [14] defines the procedure for state registration, accounting and application of scientific and technological activities, stating that the results of research, experimental-design, design and technology and other scientific and technical business financing is wholly or partly carried by the state budget subject to mandatory registration and accounting. The works that are carried out by own funds of legal entities and individuals are their property and are recorded by them on a voluntary basis. A more appropriate, in our opinion, is to record all research and development work to create a better state of bank results of scientific activity. In addition, Art. 11 of the Act [14] states that the performed work is the property of those entities or persons. Of course, it is true, but it is necessary to limit the rate of the compliance with the rules on intellectual property, as can different cases created in the research of intellectual property can occur, both with the right to their property.

Analyzing the Law of Ukraine "About the Scientific and Technical Information" [14] it should be noted that in general the law creates the necessary foundation for building an information system in the field of scientific and technical activity, but unfortunately it is ignored the scientific activity in general. Therefore, in our opinion, it should be developed and implemented a regulatory document that would provide regulation not only in the field of scientific and technical information but in the field of scientific information as well. These changes will establish the necessary rules on information support of all sectors of scientific activity such as social, technical, humanitarian ones.

Legal (special) guarantees cover all legal means which ensure realization of rights, freedoms and duties of man and citizen. Thus, besides the internal ones, the Constitution of Ukraine also provides international legal guarantees of rights and freedoms of man and citizen [15].

In addition, the Universal Declaration of Human Rights [1] also defines (art. 7), that all men are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. All people are entitled to equal protection against any discrimination in violation of this Declaration and against any incitement to such discrimination. Art. 8 of the Declaration [1] will establish that every person has the right to an effective renewal by the competent national tribunals for the acts violating the fundamental rights granted by the Constitution or by law.

The activities of the State in relation to the rights and freedoms governed by administrative law because, as rightly notes AF Jumper, realization of the rights and freedoms is provided in the relations between citizens and the state, while the state is intended to express public and common interests, and therefore to act on the basis of the public law [16, 384]. A subject matter of administrative law, as we know, there is a public activity. As the S.V. Kivalov and L.P. Bila “constitutional requirement to the transition from the dominant ideology in the past to the domination of state “over a man to the new ideology” service state “man should become a basic principle of administrative law and go through all of its content.” Administrative law as a constitutional law, mediates the functioning of public authorities in the state that it is the right of the government which provides overbearing of the influence of the state, represented by state agencies and officials in various public relations [17, 11].

The main achievement of democracy in the world was the protection of rights and freedoms. Our country is also moving towards building a democratic society and a desire to join the leading pan-European democracies choosing the direction of the development, which involves the creation of new mechanisms to ensure human rights and freedoms, their development and improvement.

Researches define the approaches to the essence of the mechanism of the protection of rights and freedoms. Thus, O.F. Skakun notes that the implementation of constitutionally fixed rights and freedoms in Ukraine it is necessary to have established social and legal mechanism for ensuring human rights and freedoms – the system of means and factors that provide the necessary conditions of the respect to all human rights and fundamental freedoms, which are derived from its dignity. The concept “socio-legal support of human rights” emphasizes the fact that the legal mechanism is a part of social one and acts in unity with it. The task of social and legal mechanism for human rights is security, protection, redress and creation of a common legal culture and population. Main subsystems of the mechanism of social and legal protection of rights and freedoms are the mechanism of implementation; mechanism of protection; protection mechanism. The mechanism of realization of human rights includes activities able to create conditions for the realization of human rights and freedoms. The mechanism of protection of human rights includes the prevention of crime for the establishment of lawful behavior of an individual. Human rights protection mechanisms include measures leading to remedy unlawful actions and responsibilities of the person who committed these offenses [16]. So, O.F. Skakun defines as subsystems of a mechanism of social and legal protection of rights and freedoms : the mechanism of implementation; mechanism of protection; protection mechanism, which confirms our opinion that the general category when considering complex administrative and legal aspects of intellectual property, is the category “support”, where the category of “security”, “protection” and “regulation” are regarded as components.

Considering the administrative and legal support of intellectual property rights it should be noted that the sphere of intellectual property increasingly takes on the administrative and legal nature. Administrative and legal support must be seen as a part of the state system to ensure legal regulation of social relations in the state, which should not only prevent violations of the law in different sectors, but also take on the function of the organization and provision of specified spheres of society.

As the V.S. Tsimbalyuk, V.D. Havlovsky and V.V. Gritsenko contend relationship of science and law in the information society is manifested in several ways. First – as a branch of science. Informatics works out the methods that after appropriate adaptation make it possible to solve problems of legal science. Among these methods are the methods of forming of hipersystem, aggregation, computer modeling, algorithms and

so on. Second – as an area of social activity. The right determines the boundaries of permissible behavior, violations and accountability in information relations. The right may prohibit, restrain or stimulate information relations, their development, trends and so on. At the turn of computer science and social rights is arisen such a thing as the right to information [18].

The category “information law” can be seen in several ways: as a branch of public relations; as an institution in legal science; as an academic discipline. As public sector information law can be considered in two senses: objective and subjective. In the objective sense of information law is regulated by complex regulations of public relations, the object of which is information. In the subjective sense of information law it is a set of rights and duties of subjects of public relations for information [18].

An institution in legal science information law is a relatively autonomous institution of legal science research on the issues of public relations, the object of which is an information. As an academic discipline information law is a set of knowledge that helps to explore the theory and practice of social relations regulating, the object of which is an information [18].

So, you can determine the intellectual property institution as an interdisciplinary, comprehensive institution of public relations, including the field of information security, on the exclusive rights to own, use and disposal of intellectual property, as well as some others equal to them results of creative activity, based on the norms of civil, administrative, information, finance law and others.

In addition, considering the intellectual property in the context of universal human rights it should be noted that it also affects the intellectual property and other rights stipulated by the Universal Declaration of Human Rights [1]. In Art. 3 of the Universal Declaration of Human Rights [1] it is found out that every person has the right to life. But even in peaceful countries where hostilities are conducted, there are the cases when human lives are under threat because of the actions of terrorists or other criminals. In this aspect Ukraine is not an exception. [19] So, for example, means of primary localization explosion can save lives. Such intellectual property, embodied in the means of explosion localization, can guard and protect the right to life and is one of numerous examples when intellectual property helps to ensure human rights.

Summing up the issue of human rights to intellectual property and information in the field of research one can draw the following conclusions:

- an intellectual property is a part of scientific and technical information;
- the state establishes legal system providing the information about scientific and technical activities, governing the right for information in these areas;
- a clear legal mechanism is established to provide scientific and technical sphere;
- an improvement of legal documents should be directed at the improving of the legal mechanism for the support of public information in humanitarian and other fields;

Rights to intellectual property and information are an important part of universal human rights, and it can be argued that using the intellectual property rights provided;

Intellectual property is institutional in nature and involved in different sectors of society.

Ensuring of the rights to intellectual property is interdisciplinary in nature and is governed by civil, administrative, information, finance and others branches of law.

LIST OF USED SOURCES

1. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року.
2. Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 2. – 744 с.
3. Советский энциклопедический словарь. – М., 1983.
4. *Беляков К.І.* Інформація в праві : теорія і практика / К.І. Беляков. – Київ : КВІЦ, 2006 – 118 с.; 1 іл.
5. *Кубах А.І.* Право інтелектуальної власності : навч. посіб. – Харків : ХНАМГ, 2008. – 149 с.
6. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності // Інтелектуальна власність. – 1998. – № 1. – С. 51–62.
7. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
8. *Писачкин В.В.* Интеллектуальная собственность в системе социальных отношений и ценностных ориентаций : дисс. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / В.В. Писачкин; Мордовский государственный педагогический институт им. М.Е. Евсевьева, 2003. – 211 с.
9. Гражданское право : учебник. Часть III / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : ПРОСПЕКТ, 1999. – 592 с.
10. Право інтелектуальної власності : акад. курс : підр. для студ. вищих навч. закл. / О.П. Орлюк, Г.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін. ; за ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – 696 с.
11. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996, № 30. – Ст. 141.
12. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 року № 1977-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 12. – Ст. 165.
13. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.
14. Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25 червня 1993 року № 3322-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 33. – Ст. 345.
15. *Кравченко В.В.* Конституційне право України : навч. посіб. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – 512 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidtrychnuku/konst/513-kravchenko/11521-html158>.
16. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-1608.html>.
17. *Ківалов С.В.* Адміністративне право України : Навчально-методичний посібник / С.В. Ківалов, Л.Р. Біла. – вид. друге, перероб. і доп. – Одеса : Юридична література, 2002. – 312 с.
18. *Цимбалюк В.С.* Основи інформаційного права України : Навчальний посібник / В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін. – К. : Знання, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/237-osnovi-informatsijnogo-prava-ukrayini-tsimbaljuk-.html>.
19. *Кучинський Ю.Д.* Деякі аспекти забезпечення прав на життя працівників міліції у випадках виявлення вибухових пристроїв або підозрілих предметів / Ю.Д. Кучинський // Круглий стіл, присвячений 64-й річниці прийняття Загальної декларації прав людини : зб. тез, 14 груд. 2012 р. ; Державний науково-дослідний інститут МВС України. – К. : ДНДІ, 2012. – С. 38–41.

Отримано 08.10.2015

Т.А. Плугатар,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ

У статті аналізуються теоретичні підходи до дослідження адміністративно-правового статусу правоохоронного органу. Визначається сутність, зміст, структура та значення адміністративно-правового статусу цих органів. Акцентовується увага на повноваженнях, компетенції, функціях та завданнях правоохоронних органів, що визначають особливості їх адміністративно-правового статусу. Дається характеристика структурних елементів адміністративно-правового статусу цих органів.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, правоохоронний орган, правосуб'єктність, компетенція, повноваження, функції, завдання, цілі.

В статье анализируются теоретические подходы к исследованию административно-правового статуса правоохранительного органа. Определяется сущность, содержание, структура и значение административно-правового статуса этих органов. Акцентируется внимание на полномочиях, компетенции, функциях и задачах правоохранительных органов, которые определяют особенности их административно-правового статуса. Дается характеристика структурных элементов административно-правового статуса этих органов.

Ключевые слова: административно-правовой статус, правоохранительный орган, правосубъектность, компетенция, полномочия, функции, задачи, цели.

Paper analyzes theoretical approaches to the study of administrative and legal status of the law enforcement agency. The nature, contents, structure and importance of administrative and legal status of these bodies are determined. The attention is paid to the authority, competence, functions and tasks of law enforcement agencies that determine the characteristics of their administrative and legal status. Structural elements of the administrative and legal status of these bodies are characterized.

Keywords: administrative and legal status, law enforcement body, legal competence, powers, functions, objectives, goals.

Реформування правоохоронних органів України на сучасному етапі державотворення з метою подальшого удосконалення їх діяльності, встановлення відповідності між завданнями та функціями цих органів для забезпечення належного рівня захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, усунення дублювання повноважень, зменшення їх чисельності й підвищення авторитету правоохоронця в суспільстві передбачає, насамперед, створення належної нормативно-правової бази, яка б відповідала міжнародним стандартам, проведення інституційних перетворень й оптимізації структури та чисельності правоохоронних органів, удосконалення правового статусу, а також зміни у формах і методах управління персоналом зазначених органів. У зв'язку з цим, набула актуальності

необхідність дослідження адміністративно-правового статусу правоохоронних органів, їх функціонального призначення та повноважень. Безумовно відсутність єдиного підходу до визначення поняття адміністративно-правового статусу правоохоронних органів не сприяє однозначному тлумаченню їх компетенції, ускладнює створення методологічних засад щодо їх взаємодії, робить непереконаливою класифікацію, адже незрозуміло, на підставі яких елементів правового статусу ті чи інші державні та недержавні органи віднесені дослідниками до правоохоронних.

Питання адміністративно-правового статусу органів державної влади були предметом дослідження багатьох вчених, зокрема: В.Б. Авер'янова, С.М. Алфьорова, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, І.Л. Бачила, В.Т. Білоуса, А.С. Васильєва, В.М. Гаращука, Є.В. Додіна, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, В.Т. Комзюка, О.П. Коренєва, А.М. Куліша, Н.В. Лебідь, Д.В. Мандичева, М.Д. Мартинова, А.М. Подоляки, І.М. Шопіної та ін. Однак проблеми визначення адміністративно-правового статусу правоохоронних органів залишаються актуальними і сьогодні, у зв'язку із невирішеністю низки теоретичних та практичних питань у цій сфері. З огляду на сказане, мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного підходу та з урахуванням праць вітчизняних учених у галузі наук адміністративно-правового і державно-управлінського характеру здійснити аналіз понять “статус”, “правовий статус” та “адміністративно-правовий статус”, визначити сутність, зміст, структуру та значення адміністративно-правового статусу правоохоронного органу, розробити й сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо його вдосконалення та покращання.

Визначення правового статусу суб'єктів права має важливе значення для з'ясування їх правових можливостей, встановлених правом меж дозволеної поведінки. З іншого боку, дослідження правового статусу дозволяє удосконалювати законодавство, яке його регулює, оскільки завдання законодавця і юридичної науки в цілому полягає в тому, аби знайти найбільш оптимальний варіант правових норм, за допомогою яких можна було б ефективно впливати на суспільні відносини [2, с. 93].

У контексті розгляду питання адміністративно-правового статусу правоохоронного органу варто сказати, що віднесення державних та недержавних органів до правоохоронних має здійснюватися з огляду на їх соціальне призначення, мету діяльності, місце в державному механізмі, виконання функцій щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина, їх охорони і захисту, додержання законності та правопорядку.

Відповідно до ст. 2 Закону України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” до правоохоронних органів відносяться органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [1].

Далі зазначимо, що в перекладі з латинської мови “status” означає – положення, стан у будь-якій ієрархії, структурі, системі [4, с. 307].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття “статус” визначено як сукупність прав та обов'язків [3, с. 191].

Категорія “правовий статус” є багатоаспектною й багатоелементною. В

юридичній літературі існують різні підходи до визнання цього поняття. Деякі дослідники під правовим статусом державного органу розуміють певну сукупність його повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує виконання покладених на нього завдань. Інші розглядають правовий статус різних органів переважно через їх правосуб'єктність, тобто включають до нього призначення органів, їх завдання, компетенцію (функції), повноваження, форми та методи діяльності [5; 7]. Загалом правосуб'єктність як своєрідне право на статус правоохоронного органу виражається у володінні цим органом особливою державною владою й відповідно, у визнанні його суб'єктом правовідносин у правоохоронній сфері, суб'єктом виконання правоохоронної функції.

Вважаємо найбільш доречним визначення В.М. Корельського, який під правовим статусом пропонує розуміти багатоаспектну категорію, яка: а) має загальний, універсальний характер, включає статуси різних суб'єктів правовідносин: держави, суспільства, особи тощо; б) відображає індивідуальні особливості суб'єктів і реальне положення їх у системі багатоманітних суспільних відносин; в) не може бути реалізовано без обов'язків, що кореспондуються правам, без юридичної відповідальності в необхідних випадках, без правових гарантій; г) визначає права і обов'язки суб'єктів у системному вигляді, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз статусів різних суб'єктів для відкриття нових шляхів для їх удосконалення [6, с. 549].

Отже, під правовим статусом слід розуміти визначену законодавством сукупність прав, обов'язків та відповідальності, що характеризують нормативно закріплене правове положення суб'єкта у відносинах із суспільством та державою. У свою чергу, правовий статус правоохоронного органу як система встановлених та гарантованих державою прав, обов'язків та міри відповідальності, що закріплена в нормативно-правових актах і регламентує діяльність конкретного правоохоронного органу в державі, визначає його місце в системі права як суб'єкта правовідносин у сфері правоохоронної діяльності. Правовий статус правоохоронного органу складається з таких основних елементів: завдання, функції, цілі, компетенція, відповідальність, порядок формування та процедури діяльності.

Здійснивши аналіз концептуальних підходів до проблематики правового статусу, А.М. Куліш зазначає, що класифікація видів правового статусу правоохоронних органів України є такою: 1) конституційно-правовий статус правоохоронних органів, визначений у рамках ч. 3 ст. 17 Конституції України, яка проголошує, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом; 2) адміністративно-правовий статус правоохоронних органів, який визначає особливості останніх як елемента системи державного управління і закріплений у законодавчих актах, що регулюють діяльність цих органів; 3) кримінально-процесуальний статус правоохоронних органів, який визначає особливості становища правоохоронних органів в аспекті кримінального судочинства [2, с. 102].

Переходячи до з'ясування сутності адміністративно-правового статусу правоохоронного органу, зазначимо, що він базується на загальноправовому статусі з урахуванням особливостей, встановлених адміністративно-правовими нормами. Безумовно дослідження змісту цього поняття має важливе значення для виокремлення його ознак, завдань, функцій та визначення кола прав і обов'язків, а також особливостей кожного правоохоронного органу України.

У науковій літературі адміністративно-правовий статус юридичної особи характеризується найчастіше сукупністю передбачених законами, підзаконними

нормативно-правовими актами та установчими документами прав і обов'язків юридичної особи у сфері державного управління, а також адміністративною відповідальністю юридичної особи [10, с. 40].

С.Г. Стеценко зазначає, що адміністративно-правовий статус органу публічної адміністрації – це сукупність прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, що визначені в нормативних актах [8, с. 90].

О.П. Коренєв, адміністративно-правовий статус органу виконавчої влади визначає його конкретним призначенням, місцем і роллю в системі управління. При цьому загальними рисами правового положення органу виконавчої влади є: 1) підзаконний характер діяльності органу виконавчої влади; 2) наділення його правом видавати підзаконні юридичні акти, зокрема акти нормативного характеру; 3) підзвітність і підконтрольність нижчестоящих органів вищестоящим у тій або іншій системі управління, обов'язковість розпоряджень вищестоящих органів для нижчестоящих; 4) оперативна самостійність органу в межах його компетенції [9, с. 83].

В.Б. Авер'янов, характеризуючи адміністративно-правовий статус органів виконавчої влади, зауважує, що орган виконавчої влади, наділений певним колом повноважень, тобто компетенцією, що закріплена в компетенційних (або “статутних”) нормативно-правових актах. При цьому компетенція органу виконавчої влади доповнюється важливими елементами – завданнями, функціями, характером взаємозв'язків з іншими органами (як “по вертикалі”, так і “по горизонталі”), місцем у ієрархічній структурі органів виконавчої влади, порядком вирішення установчих і кадрових питань [13, с. 634].

На підставі аналізу різних точок зору науковців щодо сутності адміністративно-правового статусу органів державної влади можна сформулювати визначення поняття “адміністративно-правовий статус правоохоронного органу”, під яким слід розуміти сукупність закріплених нормами адміністративного права у відповідних нормативно-правових актах прав та обов'язків правоохоронного органу, його посадових осіб, що надані їм для досягнення поставленої перед ними мети, виконання відповідних завдань і функцій у сфері правоохоронної діяльності, які є складовими змісту адміністративно-правових відносин охоронного або регулятивного характеру.

З приводу структури адміністративно-правового статусу, так само як відносно поняття адміністративно-правового статусу в юридичній літературі немає єдиного підходу.

Так, В.Т. Комзюк, визначаючи елементи адміністративно-правового статусу органу, вказує на такі: а) місце органу в загальній системі виконавчої влади (галузеве чи міжгалузеве регулювання) та рівень (загальнодержавний, на рівні регіону тощо); б) “межі відання” органу виконавчої влади, тобто окреслити сферу суспільних відносин, які регулюються цим органом, а також перелічити об'єкти, безпосередньо йому підлеглі; в) коло завдань, покладених державою на цей орган виконавчої влади (загальний напрям діяльності органу і його мету, для яких створюється цей орган); г) управлінські функції, покладені державою на зазначений орган виконавчої влади щодо предмета відання органу (що конкретно повинен робити орган на виконання поставлених перед ним завдань); г) сукупність обов'язків і прав (правомочностей) органу та його посадових осіб при виконанні покладених на орган функцій, тобто визначити міру можливої поведінки органу і його посадових осіб при виконанні своїх функцій (права), а також міру їх належної поведінки (обов'язки) [11, с. 63].

На думку М.К. Золотарьової, адміністративно-правовий статус становить

складну юридичну конструкцію, котра включає в себе різні за обсягом складові елементи. Вона наголошує, що головним елементом є компетенція, що доповнюється відповідальністю, завданнями, функціями, організацією (структурою) та порядком діяльності (форми та методи діяльності, порядок створення та припинення їх діяльності) [12].

О.Ю. Якімов пропонує виділяти в правовому статусі органу певні блоки: цільовий, до якого він включає призначення та завдання органу (в тому числі і його функції); структурно-організаційний, до якого входять питання утворення органу, його структури та штатів; компетенцію та відповідальність [14, с. 34].

З точки зору Х.П. Ярмачі, елементами правового статусу будь-якого державного органу є його завдання, функції, повноваження та відповідальність [15, с. 103–104].

Ю.М. Козлов обмежує структуру адміністративно-правового статусу принципами організації та діяльності й повноваженнями органів державної виконавчої влади [16, с. 145].

Д.М. Овсянко, окрім компетенції та територіального масштабу діяльності, до складових елементів адміністративно-правового статусу відносить структуру, законодавчий порядок створення та метод у роботі [18, с. 39].

Найбільш детально елементи правового статусу державного органу виділив Б.М. Лазарєв, який наголошує, що з'ясування правового статусу будь-якого державного органу передбачає відповіді на питання: "<...> до якого виду органів він належить за головним змістом своєї діяльності: орган державної влади, орган державного управління, суд, орган прокуратури <...> чи арбітраж; <...> хто цей орган засновує, створює, хто формує (обирає, призначає тощо) його керівний та весь особовий склад; кому орган підпорядковується, звітує, підконтрольний, піднаглядний і перед ким відповідальний; хто має право скасовувати, призупиняти, змінювати чи оскаржувати його акти; яка компетенція даного органу; <...> хто йому підзвітний, підконтрольний, чиї акти він сам може скасовувати, змінювати, призупиняти, оскаржувати тощо; яка юридична сила актів цього органу, які офіційні їх найменування; якими державними символами орган може користуватися (герб, прапор тощо); які джерела фінансування зазначеного органу (державний або місцевий бюджет, відрахування від підлеглих підприємств, госпрозрахункові кошти); чи має орган права юридичної особи" [20, с. 248–249].

Д.Д. Цабрія зазначає, що характеристику зазначеної категорії необхідно розпочинати з того, що правовий статус визначає характер, призначення, вид та місце цього органу в системі органів держави, а звідси має складатися з таких елементів: 1) офіційної назви органу; 2) порядку та способу його утворення; 3) території діяльності; 4) мети діяльності, завдань і функцій; 5) обсягу та характеру владних повноважень; 6) форм і методів діяльності; 7) порядку вирішення в органі підвідомчих питань; 8) відповідальності; 9) джерел фінансування органу; 10) наявності або відсутності прав юридичної особи; 11) права та обов'язку мати певну внутрішню структуру; 12) права та обов'язку користуватися державними символами [21, с. 126–131].

Д.М. Бахрах в адміністративно-правовому статусі органів виконавчої влади виокремлює три головних блоки: а) цільовий; б) структурно-організаційний; в) компетенційний (компетенцію). Вчений стверджує, що першим елементом адміністративно-правового статусу є цілі, завдання та функції, закріплені юридично. Другий елемент – це організаційно-структурний компонент правового статусу, який охоплює нормативне регулювання порядку створення, легалізації, реорганізації, ліквідації суб'єктів, їх підзвітності, встановлення та змін їх організаційних

структур, права на організаційне самовизначення, процедур діяльності та права на офіційні символи [19, с. 355]. Однак як слушно наголошує А.М. Куліш, у цій структурі не враховано ні відповідальність, ні піднаглядність певного органу, які набувають особливого значення в умовах реалізації правоохоронним органом свого правового статусу. Крім того, аналіз концепцій правового статусу свідчить, що характеристика правового статусу буде неповною без означення завдань та функцій правоохоронного органу [2, с. 107].

Існують й інші підходи до визначення структури адміністративно-правового статусу, зокрема деякі вчені головними його елементами вважають відповідальність та адміністративну правосуб'єктність (компетенцію), яка складається з адміністративної правоздатності та дієздатності. Так, на думку В.К. Колпакова, потенційна здатність мати права й обов'язки у сфері державного управління (адміністративна правоздатність), реалізовувати надані права й обов'язки у сфері державного управління (адміністративна дієздатність), наявність суб'єктивних прав і обов'язків у сфері державного управління формують адміністративно-правовий статус суб'єкта і є складовими адміністративної правосуб'єктності. Правосуб'єктність органів, які виконують владні функції державного управління, визначається як компетенція [17, с. 68].

На думку А.М. Куліша, структура адміністративно-правового статусу правоохоронних органів України складається з таких блоків: 1) функціонально-цільовий; 2) структурно-організаційний; 3) компетенційний (компетенція); 4) піднаглядність і відповідальність правоохоронного органу, а також гарантії його діяльності [2, с. 107].

Резюмуючи викладене вище, можна зробити висновок, що до складових елементів адміністративно-правового статусу правоохоронного органу належать, зокрема: правова основа діяльності, мета, завдання та принципи діяльності (цільовий блок); структура, заснована на функціонально-організаційному принципі (структурний блок); компетенція та повноваження правоохоронного органу (компетенційний блок); гарантії діяльності; юридична відповідальність посадових осіб правоохоронних органів за неправомірні дії або бездіяльність у ході виконання покладених на них обов'язків у межах їх компетенції. Наведена структура у своїй єдності дозволяє відобразити особливості адміністративно-правового статусу правоохоронного органу.

Правову основу діяльності правоохоронних органів становлять Конституція України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України, інші нормативно-правові акти, норми яких визначають основні засади діяльності цих органів.

Правоохоронні органи утворюють певним чином відособлену за ознакою професійної діяльності самостійну групу органів держави, що мають чітко визначені завдання та виконують певні правоохоронні функції. Як зауважує О.Є. Користін, мета, завдання та функції правоохоронних органів у цілому полягають у забезпеченні законності та правопорядку в усіх сферах життєдіяльності нашої країни [22, с. 255].

Що стосується принципів як основних засад, на яких має базуватися діяльність правоохоронного органу щодо досягнення поставлених перед ним мети та завдань, то до них можна віднести: принцип законності; єдиноначальності в прийнятті рішень і колегіальності при їх обговоренні; принцип науковості і прогнозування в діяльності правоохоронних органів; мотивації (стимулювання) праці; раціонального добору, підготовки, переміщення й використання кадрів; економічності й

ефективності управління; ієрархічності; обов'язковості зворотного зв'язку; гуманізму; гласності в ухваленні рішень.

Досліджуючи структурний блок адміністративно-правового статусу правоохоронного органу, варто наголосити, що він передбачає визначення місця конкретного правоохоронного органу в правоохоронній системі, розкриття особливостей структурності побудови правоохоронного органу, для якого здійснення правоохоронної діяльності є основним завданням, а саме: схеми організаційного підпорядкування структурних одиниць, схеми розподілу завдань та функцій кожного структурного підрозділу, а також порядок взаємодії між структурними підрозділами органу та з іншими правоохоронними органами.

Необхідно також зупинитися на розгляді компетенційного блоку. Насамперед, слід зазначити, що в юридичній науці існує багато думок щодо визначення поняття "компетенція", які відрізняються як за змістом, так і за мірою узагальнення. Однак майже всі дослідники юридичної конструкції "компетенція" зауважують, що компетенція закріплюється в чинних нормативно-правових актах, у тому числі в спеціальних або так званих компетенційних (статусних), а її складовою є повноваження.

Під компетенцією правоохоронного органу ми пропонуємо розуміти єдине, цілісне й якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом взаємозв'язаних і взаємодіючих засобів та умов, які створюють належні юридичні та фактичні можливості реалізації адміністративно-правового статусу й виконання покладених на правоохоронний орган завдань.

При цьому ефективне функціонування правоохоронних органів може бути забезпечене лише в разі створення належних умов для їх діяльності, зокрема однією з гарантій успішної діяльності правоохоронного органу є неприпустимість стороннього впливу при здійсненні службових повноважень правоохоронцями.

Беручи до уваги той факт, що юридична відповідальність посадових осіб правоохоронних органів за неправомірні дії або бездіяльність у ході виконання покладених на них обов'язків у межах їх компетенції є структурним елементом адміністративно-правового статусу правоохоронного органу, вважаємо, що вона є одним з надійних і дієвих засобів, що попереджає та блокує протиправну поведінку правоохоронців, стимулює їх до сумлінного виконання функціонально-службових обов'язків, дотримання різних за характером і змістом норм права, які регламентують діяльність правоохоронного органу.

Таким чином, аналіз поглядів вчених щодо визначення сутності, змісту та значення адміністративно-правового статусу свідчить про те, що ця категорія знаходиться в постійному полі зору дослідників. З огляду на важливість та актуальність визначення цього поняття, перспективу подальших досліджень вбачаємо в характеристиці його структурних елементів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 11. – Ст. 50.
2. Куліш А.М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / А.М. Куліш. – Харків, 2009. – 432 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. " К. : Ірпін'я : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
4. Большой юридический словарь / Авт.-сост. : В.Н. Додонов и др. ; под ред. А.Я. Сухарева и др. – М. : Инфра М, 1998. – 547 с.
5. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : консп. лекцій / Ю.П. Битяк, В.В. Зуй. – Х. : НЮАУ ім. Я. Мудрого, 1996. – 160 с.

6. Корельський В.М. Теория государства и права : учебник для вузов / В.М. Корельський, В.Д. Перевалова. – М. : НОРМА-ИНФА, 2002. – 570 с.
7. Авер'янов В.Б. Виконавча влада: конституційні засади і шляхи реформування / В.Б. Авер'янов, О.Д. Крупчан. – Х. : Право, 1998. – 37 с.
8. Стеценко С.Г. Адміністративне право України : навч. посіб. / С.Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
9. Коренев А.П. Административное право России : Государственное управление и административное право : учеб. Часть 1. / А.П. Коренев. – М. : Московская академия МВД России ; Щит, 2002. – 306 с.
10. Стариков Ю.Н. Курс общего административного права : в 3 т. Т. 1. История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты / Ю.Н. Стариков. – М. : Норма, 2002. – 728 с.
11. Комзюк В.Т. Адміністративно-правові засоби здійснення митної справи : дис. ... канд. юрид. наук / В.Т. Комзюк. – Х., 2003. – 191 с.
12. Золотарьова М.К. Особливості адміністративно-правового статусу державних податкових інспекцій / М.К. Золотарьова // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 195–201 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2008_2_26.pdf.
13. Виконавча влада і адміністративне право / В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, Н.В. Кізіма, В.Л. Коваленко ; під ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 668 с.
14. Якимов А.Ю. Субъекты административной юрисдикции (правовой статус и его реализация) : монография : в 2 ч. / А.Ю. Якимов. – Ч. 1. Правовой статус субъекта административной юрисдикции. – М. : ВНИИ МВД России, 1996. – 68 с.
15. Ярмачі Х.П. Суб'єкти наглядової діяльності міліції у сфері паспортно-реєстраційної системи / Х.П. Ярмачі // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 4. – С. 103–107.
16. Административное право : учебник / под ред. Ю.М. Козлова, Л.Л. Попова. – М. : Юристъ, 2000. – 726 с.
17. Колпаков В.К. Адміністративне право України : підручник / В.К. Колпаков. – 2 вид., доп. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 752 с.
18. Овсянко Д.М. Административное право : учебное пособие для юрид. фак. и ин-тов / Д.М. Овсянко. – М. : Юристъ, 1995. – 303 с.
19. Бахрах Д.Н. Административное право : учебник для вузов / Д.Н. Бахрах. – М. : Изд-во "БЕК", 1996. – 368 с.
20. Лазарев Б.М. Государственное управление на этапе перестройки / Б.М. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1988. – 320 с.
21. Цабрия Д.Д. Статус органа управления / Д.Д. Цабрия // Советское государство и право. – 1978. – № 2. – С. 126–131.
22. Економічна безпека : навч. посіб. / О.Є. Користін, О.І. Барановський, Л.В. Герасименко та ін. – К. : КНУВС, 2008. – 400 с.

Отримано 05.10.2015

А.Г. Бойков,
кандидат юридичних наук

АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто аспекти нормативно-правового дотримання прав людини в інформаційному суспільстві, а також деякі теоретико-прикладні аспекти. Здійснено аналіз сучасного законодавства України, закордонних правових актів, нормативно-правової бази, які законодавчо регулюють відносини, пов'язані з нормативно-правовим регулюванням прав людини в інформаційному суспільстві. Аналізуються окремі проблемні питання дотримання прав людини в інформаційному суспільстві з погляду нормативного визначення основоположних у цій галузі категорій, понять, вказуються певні шляхи їх вирішення з метою підвищення якості нормотворення та ефективності правозастосування.

Ключові слова: інформація, інформаційні права, право на інформацію, інформаційні відносини, інформаційна сфера.

В статье рассмотрены аспекты нормативно-правового соблюдения прав человека в информационном обществе, а также некоторые теоретико-прикладные аспекты. Проведен анализ современного законодательства Украины, иностранных правовых актов, нормативно-правовой базы, которые законодательно регулируют отношения, связанные с нормативно-правовым регулированием прав человека в информационном обществе. Анализируются отдельные проблемные вопросы соблюдения прав человека в информационном обществе. Также рассмотрены основные нормативные определения в этой области, такие как категория, понятие, определенные пути их решения с целью повышения качества нормотворчества и эффективности правового применения.

Ключевые слова: информация, информационные права, право на информацию, информационные отношения, информационная сфера.

Paper discusses aspects of the normative legal acts of human rights in the information society, as well as several theoretical and applied aspects. An analysis of the current legislation of Ukraine, international legal acts, legal and regulatory basis regulating the relations connected with the legal regulation of human rights in the information society is carried out. The issues of human rights in the information society are analyzed. Also, the basic normative definitions in this area, such as a category, a concept, ways of solving them in order to improve the quality and effectiveness of the standard-setting rules of an application.

Keywords: information, information rights, right to information, information relations, information sphere.

Бурхливий та динамічний розвиток інформаційних, телекомунікаційних технологій, зростання ролі інформації та впровадження їх у життєдіяльність суспільства і ефективне здійснення управлінських функцій органами державної влади стали передумовою формування інформаційного суспільства та дотримання прав людини в ньому. Сьогодні стало очевидно, що телекомунікаційні технології та інформаційно-комунікаційні технології (далі – ІКТ) є рушійною силою при

побудові інформаційного суспільства і сприяють модифікації та адаптації до нових умов різних засобів комунікації. У першу чергу, основними факторами, що визначають рівень розвитку інформатизації держави та формування інформаційного суспільства є посилення ролі інформаційних відносин у всіх сферах людської діяльності (у праві, політиці, економіці тощо). Крім того, інтеграція України у світовий інформаційний простір потребує активізації досліджень проблем права людини в інформаційному суспільстві і поглиблення процесів подальшої розбудови демократичної та правової держави. Розбудова інформаційного суспільства в Україні – це створення умов належного розвитку інформаційних прав громадян у інформаційному суспільстві держави, формування адекватної інформаційної політики та гармонізація законодавства України з міжнародним законодавством.

Метою цієї статті є розкриття сутності дотримання прав людини в нормативно-правових актах України та міжнародних правових актах у сучасному інформаційному суспільстві.

Окремим аспектам цієї проблематики та проблемами дотримання прав людини в сучасному інформаційному суспільстві займаються вітчизняні науковці, зокрема: Д. С. Азаров, І. В. Арістова, О. О. Баранов, К. І. Беяков, В. Д. Гавловський, В. О. Голубєв, М. В. Гуцалюк, М. С. Демкова, Р. А. Калюжний, О. В. Кохановська, А. А. Музика, П. І. Орлов, В. Г. Хахановський, В. С. Цимбалюк та ін.

На розвиток інформаційних прав людини в сучасних умовах впливає багато різних факторів. У сучасному світі, коли побудова інформаційного суспільства потребує реальних реформ в усіх сферах життєдіяльності держави, проблема прав людини вийшла далеко за межі окремої держави. З цього приводу варто погодитися з І. В. Арістовою, яка стверджує, що єдиний інформаційний простір повинен не тільки забезпечити задоволення інформаційних потреб, але й стимулювати діяльність користувачів інформації. Для цього необхідно розробити комплекс заходів щодо підвищення інформаційної і комп'ютерної грамотності населення, що включають читання курсів у навчальних закладах з оволодіння навичками пошуку і використання інформації, широку пропаганду у ЗМІ можливостей одержання необхідної інформації, видання відповідної масової літератури тощо [1]. Розвиток ІКТ та телекомунікаційні технології, жорстка конкуренції на ринку інформаційних товарів і послуг, становлення і розбудова інформаційного суспільства в Україні потребує ефективного законодавства через зникнення кордонів між державами в рамках інформаційних мереж, зростання інформаційних загроз, втручання в приватне життя тощо. Тому проблема прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, виникла необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових актів, які також забезпечують права людини в інформаційному суспільстві.

У ході та після закінчення Другої світової війни були виявлені недоліки в міжнародному регулюванні прав та свобод людини. Виникла необхідність, з одного боку, підтримки міжнародного миру та безпеки, а, з іншого, – дотримання прав і свобод людини. Тому прийняття Міжнародного білля про права людини, що включає Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, внесло характерні зміни у правосуб'єктність людини, що стала суб'єктом не лише внутрішньодержавного, а й міжнародного права. Держави, що приєдналися до пактів, зобов'язані привести своє національне законодавство у відповідність з їх вимогами. Таким чином, міжнародно-правові акти мають верхо-

венство над внутрішнім законодавством. А це надає можливість громадянину, політичні чи громадянські права якого порушені, звернутися за захистом безпосередньо до Комітету з прав людини при ООН, якщо він вичерпав можливості захисту, надані національним законодавством. Міжнародно-правові документи визначили той універсальний комплекс основних прав та свобод, який у єдності з конституційними правами повинен забезпечити нормальну життєдіяльність індивіда. Якщо певне право людини не отримало конституційного закріплення з боку держави, воно визнається таким на основі міжнародних актів, оскільки пріоритет міжнародного права щодо внутрішньодержавного у сфері прав людини є загальновизнаним принципом міжнародного співтовариства [1].

Так, В. Бесчастний в еволюції прав людини виділяє три покоління [3]. За періодизацією В. Бесчастного права і свободи людини у сфері інформаційних відносин можна віднести до третього покоління. До нього належать права і свободи, що забезпечують якість життя, серед яких досить вагоме місце посідає свобода інформації. Саме ці права стали одним із правових інструментів боротьби людства з інформатизацією життя – у період переходу до постіндустріального суспільства. В юридичному аспекті права і свободи будуються так, щоб забезпечити законні інтереси людей і запобігти можливому обмеженню їхніх прав і свобод у результаті зловживання ними з боку інших осіб. Особливе значення має особлива група прав, що характеризують свободу висловлення думок, до якої входять свобода слова, друку, право на одержання інформації, а також свобода поширення інформації.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла розроблену Комісією ООН з прав людини Загальну декларацію прав людини [4], а саме вперше на міжнародному рівні закріплення інформаційних прав людини відбулося в ст.ст. 12, 18 та 19 Загальної декларації прав людини.

Загальна декларація вперше закріпила перелік політичних, соціально-економічних та культурних прав людини. Оскільки цей документ мав форму резолюції Генеральної Асамблеї ООН, він мав рекомендаційний характер і не міг визнаватися як юридично обов'язковий. Саме тому Генеральна Асамблея доручила одночасно Комісії з прав людини через Економічну та Соціальну Раду розробити єдиний пакт про права людини, що охоплював би широкий перелік основних прав і свобод. У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Пакт про громадянські та політичні права і Пакт про економічні, соціальні та культурні права, які набрали юридичної сили у 1976 р. Загальна декларація прав людини та міжнародні пакти складають Міжнародний білль прав людини, що покладає на держави обов'язок забезпечити здійснення закріплених у цих документах прав всіма необхідними засобами, у тому числі й правовими. Як відомо, верховенство права згадується в різних міжнародних нормативних актах, а саме згідно зі ст. 3 Статуту Ради Європи від 05.05.1949 кожен член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права, відповідно до якого усі особи, які знаходяться під його юрисдикцією, повинні користуватися правами людини і основними свободами, при цьому суттєві порушення прав людини і основних свобод є підставою для призупинення членства держави, яка їх не дотрималася, або виключення її з Ради Європи, але останнім прикладом є Декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві [5]. Це на сьогодні єдиний міжнародний акт, який в самій назві містить вираз: “верховенство права”. Ця міжнародна декларація була ухвалена в Страсбурзі 13 травня 2005 р. Комітетом міністрів Ради Європи з метою сприяння дотриманню прав людини в інформаційному суспільстві. Декларація проголосила необхідність дотримання прав людини та

забезпечення верховенства права в інформаційному суспільстві, у галузі мобільного телефонного зв'язку, а також комунікацій за допомогою Інтернету та інших інформаційних засобів.

Тому перед Україною постало завдання щодо створення системи інформаційного законодавства, яка б відповідала міжнародним стандартам, які закріплюють основні права і свободи людини в інформаційній сфері. Цей принцип відтворено і в Основному законі нашої держави – Конституції України [6]. Крім того, саме Конституція України закріплює цілий комплекс прав і свобод людини, що визначають її правовий статус у сфері інформаційних відносин. Інформаційні права і свободи людини та громадянина належать до так званих прав “першого покоління” – громадянських, політичних, які першочергово визначались невід’ємною частиною людської гідності [7]. Відповідно до частини 2 статті 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави.

У положеннях статей 31, 32 і 50 Основного Закону нашої держави встановлюються гарантії окремих особистих немайнових прав людини, таких як право кожному на забезпечення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинам чи з’ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо); давати згоду на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про неї; право кожного громадянина на доступ до відомостей про себе (крім тих, що становлять захищену законом таємницю) в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях; право кожного перевіряти достовірність інформації про себе і членів своєї сім’ї; право спростовувати недостовірні відомості в судовому порядку; право вимагати вилучення будь-якої інформації про себе; право кожного на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про себе і членів своєї сім’ї; право на вільний доступ і поширення інформації про стан навколишнього середовища (право на екологічну інформацію), про якість харчових продуктів і предметів побуту та інші.

Разом із тим, не можна не зазначити той факт, що при реалізації наведених вище конституційних норм виникають значні труднощі. У зв’язку з чим, на сучасному етапі все частіше висловлюються міркування з приводу необхідності проведення конституційної реформи шляхом прийняття нової редакції Конституції чи внесення суттєвих змін до змісту усіх розділів Конституції.

Так, стаття 11 Закону України “Про інформацію” визначає під поняттям інформації про фізичну особу (персональні дані) відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного доброту та захисту прав людини. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров’я, а також адреса, дата і місце народження [8]. Стаття 20 зазначеного вище Закону закріплює важливі положення для захисту особистих немайнових прав фізичної особи, які поділяють інформацію на відкриту та з обмеженим доступом. Такий поділ визначає порядок доступу до інформації, вказуючи, що будь-яка інформація

є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом. Зазначені відомості кореспондують з основними особистими немайновими правами у статті 270 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка передбачає, що цим Кодексом та іншим законом можуть бути передбачені й інші особисті немайнові права фізичної особи. Також зазначено у ч. 3 статті 270, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, цим Кодексом та іншим законом, не є вичерпним. У статті 302 ЦК України йдеться про право на інформацію як особисте немайнове право фізичної особи. Кожна фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію [9].

Особливе місце в регулюванні прав людини в інформаційній сфері посідає Закон України “Про захист персональних даних” від 01 червня 2010 року [10]. Це обумовлено, насамперед, обставинами правового забезпечення процесів, які пов’язані з автоматизованою обробкою персональних даних, що мають тенденцію до посилення захисту відомостей стосовно фізичних осіб і регулювання інформаційних взаємовідносин різноманітних суб’єктів на базі спеціальних національних нормативно-правових актів і міжнародних договорів, а саме деякі положення цього закону направлено на захист прав людини в інформаційній сфері.

Як уже зазначалось, телекомунікаційні технології та ІКТ вносять додатковий аспект у реалізацію прав і свобод людини, а також розширюють та збагачують способи реалізації цих прав у інформаційному суспільстві. Це потребує подальшого правового врегулювання забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві в таких сферах, як телекомунікаційні технології та ІКТ, що доцільно було б зробити шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів та прийняття відповідних змін і доповнень до законодавства, яке регулює права людини в інформаційному суспільстві.

Водночас права і свободи людини в інформаційному суспільстві становлять досить розгалужену систему. Це обумовлено різноманітними причинами, адже розвиток інформаційного права як молодій галузі права становить складний процес.

Інформаційна сфера є складним та багатозначним явищем, що, у свою чергу, формує політичні та соціальні права людини в інформаційному суспільстві, тому національне інформаційне законодавство має стати на шлях систематизації. Воно має об’єднати, гармонізувати і розвивати норми та принципи суспільних відносин щодо прав людини в інформаційному суспільстві України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Арістова І.В.* Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України : організаційно-правові засади : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / І.В. Арістова ; Національний ун-т внутр. справ. – Х., 2002. – 476 с.
2. Права людини відповідно до міжнародних стандартів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rogachik.just.ks.ua/yuridichna-rubrika/prava-lyudini-vidpovidno-do-mizhnarodnih-standartiv.html>.
3. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков. – К. : Знання, 2007. – 467 с.
4. Загальна Декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. – К. : Юрінформ, 1992. – С. 123–146.
5. Декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=849061>.
6. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

7. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В.Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл., і доповн. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.

8. Про інформацію : Закон України від 02.10.92 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.

9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.03 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

10. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 34. – Ст. 1188.

Отримано 16.09.2015

УДК 341.215(477)

В.В. Величко,

ад'юнкт Донецького юридичного інституту

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРЕДСТАВНИЦТВА МІНІСТЕРСТВОМ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ “ІНТЕРПОЛ”

Статтю присвячено дослідженню особливостей здійснення функції представництва Міністерством внутрішніх справ інтересів України у Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерпол. Показано, що предметом адміністративно-правового регулювання представництва Міністерством внутрішніх справ інтересів України в Інтерполі є різновид суспільних відносин, які виникають під час участі у спільних заходах щодо боротьби зі злочинністю організації Укрбюро Інтерполу. У цих відносинах реалізуються цілі та функції МВС України, що діє як Національне центральне бюро. Представницька діяльність МВС України здійснюється за допомогою врегульованих нормами адміністративного права організаційних засобів.

Ключові слова: виконавча влада; міністерство; державний апарат; МОКП Інтерпол; координація; взаємодія; правоохоронний орган.

Стаття посвящена исследованию особенностей осуществления функции представительства Министерством внутренних дел интересов Украины в Международной организации уголовной полиции – Интерпол. Показано, что предметом административно-правового регулирования представительства Министерства внутренних дел Украины в Интерполе является разновидность общественных отношений, возникающих в процессе участия в совместных мероприятиях по борьбе с преступностью организации Укрбюро Интерполя. В этих отношениях реализуются цели и функции МВД Украины, которое действует как Национальное центральное бюро. Представительская деятельность МВД Украины осуществляется с помощью урегулированных нормами административного права организационных средств.

Ключевые слова: исполнительная власть; министерство; государственный аппарат; МОУП Интерпол; координация; взаимодействие; правоохранительный орган.

Paper is devoted to the study of the singularities of the function of representation by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine's interests in the International Criminal Police Organization – Interpol. The author shows the subject of administrative regulation of a representative of Ministry of Internal Affairs in the Interpol – the type of social relations that appear during the process of joint fighting with crime on behalf of Ukrainian Interpol Office. In these relations the aims and functions of MIA, which acts as the National central office, have been realized. Representative activity of MIA of Ukraine is carried out with the help of organizational means, regulated by administrative law.

Keywords: executive power; ministry, state apparatus; ICPO Interpol, coordination, cooperation, law enforcement agency.

Якщо розглядати загалом участь України в міжнародному співробітництві щодо боротьби зі злочинністю як напрям державно-політичної діяльності, то, безперечно, серед засобів правового регулювання різних заходів слід виділити міжнародно-правові механізми, а також форми і методи, застосовувані в кримінально-процесуальній сфері. Однак, коли йдеться про такі форми діяльності, як налагодження взаємодії, участь у координації дій правоохоронних органів, організація внутрішньої структури Укрбюро та його Робочого апарату, формування його штатного розпису, розроблення і затвердження посадових обов'язків працівників тощо, то провідна роль у цьому відводиться саме засобам адміністративно-правового регулювання. Це, у свою чергу, визначає обрання відповідних способів і технологій юридичного забезпечення виконавчо-владної правоохоронної діяльності МВС як складової державного апарату.

У наукових публікаціях з питань організації спільної міжнародної боротьби зі злочинністю більшість фахівців наголошують на рівноправності повноважень судово-слідчих органів, які здійснюють взаємодію, – зокрема, О.І. Виноградова зазначає про наявність засад рівності “центральных органів” держав-сторін незалежно від їх компетенції відповідно до національного (внутрішнього) законодавства [1, с. 92]. Окремі результати теоретичного розроблення засад представництва Міністерством внутрішніх справ інтересів України в міжнародних організаціях репрезентували у своїх працях як українські, так і зарубіжні вчені: І.В. Дроздова, С.Є. Житняк, Є.В. Зозуля, Н.В. Лазнюк, В.А. Некрасов, В.С. Радецький, К.С. Родіонов, В.Б. Смелік, Д.Д. Стронський та інші. Разом з тим, зазначені питання протягом тривалого часу вивчалися переважно представниками інших галузей правничої науки – міжнародного права, кримінології, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності тощо, тоді як адміністративістами вони згадувалися лише побічно. **Метою** цієї статті є дослідження змісту представницької функції МВС України у відносинах з Міжнародною організацією кримінальної поліції (далі – МОКП) Інтерпол з позицій науки адміністративного права.

З огляду на те, що основною ознакою правосуб'єктності органів виконавчої влади, яка реалізується в кожній сфері адміністративних правовідносин, визначається публічна владність [2, с. 9], слід зазначити, що в умовах проведення в Україні адміністративної реформи відбулася відповідна зміна підходів науковців та практиків до вивчення засад представництва Міністерством внутрішніх справ, котре є складовою державного апарату і центральним органом виконавчої влади, інтересів України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерпол. Форми та спосіб виконання повноважень МВС, що діє як Національне центральне бюро (далі – НЦБ) Інтерполу в Україні, обумовлено особливостями його правового статусу, що реалізується у відповідних адміністративних правовідносинах.

Уряд України 25 березня 1993 р. своєю постановою за № 220 затвердив Положення про Національне центральне бюро Інтерполу, яким було визначено, що Міністерство внутрішніх справ виступає як Національне центральне бюро Інтерполу. Водночас ті зміни, що відбувалися в структурі МВС України та тривають до сьогодні, передусім, удосконалення нормативно-правових засад його діяльності, оптимізація системи органів і підрозділів внутрішніх справ, практично не позначилися на цілях і змісті діяльності НЦБ, оскільки його функції виявилися цілком пристосованими до цілей і завдань МВС.

Функції НЦБ в різних країнах покладаються, як правило, на поліцейські або інші правоохоронні органи держави, та в більшості країн такими постають міністерства, що опікуються питаннями внутрішніх справ. Міністерства, у свою чергу, та інші центральні органи виконавчої влади загалом утворюють державний

апарат виконавчої влади – дієву структуру, на яку покладається практичне здійснення загальнодержавних завдань у всіх сферах суспільного життя, в тому числі й у сфері підтримання міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю. Це підтверджує й думка К.С. Родіонова, який підкреслює: “на всіх стадіях зовнішньополітичного процесу, від початку збирання, оброблення, систематизації й аналізу інформації, розроблення альтернативних проектів і, завершуючи прийняттям рішень, їх реалізацією та контролем за виконанням, державному апаратові належить виключно важлива роль” [3, с. 171–177]. У руслі нашого дослідження, з урахуванням того, що органи виконавчої влади постають основними суб’єктами адміністративного права, слід окремо зупинитися на здійсненні аналізу адміністративно-правових засад діяльності МВС як Національного центрального бюро Інтерполу в Україні.

Вихідним аспектом характеристики адміністративно-правового статусу Укрбюро Інтерполу можна вважати те, що у зв’язку із членством у Інтерполі МВС України від імені держави здійснює представницькі функції в цій міжнародній організації. Правова основа такого представництва ґрунтується на засадах, визначених Постановою Кабінету Міністрів України від 13.09.2002 р. за № 1371 “Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна” (що є чинною на теперішній час, зі змінами і доповненнями), якою затверджено Порядок участі центральних органів виконавчої влади в діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна, а також перелік центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, відповідальних за виконання зобов’язань, що випливають із членства України в міжнародних організаціях [4]. Застосоване в назві й тексті наведеної постанови узагальнення “центральні органи виконавчої влади” потребує конкретизації з огляду на необхідність виокремлення особливостей порядку покладення функцій представництва інтересів нашої держави в МОКП на МВС України.

По-перше, всі органи та підрозділи внутрішніх справ, які діють у системі МВС України, зокрема й Укрбюро Інтерполу, є суб’єктами виконавчої влади. В адміністративно-правовій науці під органом виконавчої влади визнається частина державного апарату (організація), що має власну структуру і штат службовців та в межах встановленої компетенції здійснює від імені й за дорученням держави функції державного управління в економічній, соціально-культурній, адміністративно-політичній сферах суспільного життя [5, с. 63].

По-друге, МВС України, що здійснює керівний вплив стосовно підпорядкованих йому органів і підрозділів, має статус центрального органу виконавчої влади. Територіальний масштаб діяльності як критерій визначення ролі й місця МВС України в системі інших органів виконавчої влади чітко простежується з того, що “МВС України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України” [6], – як це закріплено Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженим Указом Президента України від 06.04.2011 р. Характеристику правового статусу МВС України доцільно доповнити твердженням Ю.П. Битяка, який роз’яснює, що центральними є ті органи виконавчої влади, компетенція яких поширюється на всю територію України. Такі органи реалізують державну політику, здійснюють загальне чи галузеве управління, спеціальний (функціональний) вплив на об’єкти незалежно від їх місцезнаходження на території України [5, с. 67]. Отже, МВС України, що діє як НЦБ Інтерполу в Україні, виконує чітко визначені завдання організаційно-розпорядчого і виконавчо-владного характеру, обумовлені членством України в МОКП. Так, згідно з Положенням про Міністерство

внутрішніх справ України, “МВС України входить до системи органів виконавчої влади і є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочинністю, розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, а також з питань формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів” [6].

З урахуванням загальноприйнятого в адміністративно-правовій науці підходу до визначення міністерств як органів спеціалізованого управління [7, с. 11], слід зазначити, що покладення на МВС України функції представництва інтересів держави в Міжнародній організації кримінальної поліції має надзвичайно важливе значення з огляду на необхідність координації дій правоохоронних органів, без чого є неможливою боротьба з окремими видами злочинів, насамперед, з організованою злочинністю. Такої думки дотримується і Є.В. Зозуля, який на підставі аналізу міжнародної діяльності спецпідрозділів правоохоронних органів України серед основних форм взаємодії Міністерства внутрішніх справ України з правоохоронними органами інших держав називає обмін інформацією, надання взаємної правової, оперативної, методичної, технічної та іншої допомоги, проведення спільних або погоджених оперативних і інших заходів, підготовку кадрів [8, с. 58] тощо. На нашу думку, пріоритетним у міжнародному співробітництві України в боротьбі зі злочинністю має бути не стільки визначення міжвідомчої першості того чи іншого органу виконавчої влади, на який покладено такі функції, скільки наповнення цього співробітництва фактичним змістом досвіду об’єднання зусиль та одержання взаємовигідних результатів.

За ст. 8 Закону України “Про міліцію” співробітництво у сфері діяльності міліції між Міністерством внутрішніх справ України та відповідними органами інших держав і міжнародними організаціями поліції здійснюється відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних організацій поліції, членом яких є Україна [9]. Відповідні норми містить Положення про Міністерство внутрішніх справ України, в якому визначено, що МВС відповідно до покладених на нього завдань здійснює представництво України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерпол, забезпечує виконання зобов’язань, що випливають із членства України в зазначеній міжнародній організації (п. 56 ст. 4) [6]. Представники центральних органів виконавчої влади, які беруть участь у заходах міжнародних організацій, керуються письмовими директивами, вказівками, технічними завданнями, що готуються в установленому порядку центральними органами виконавчої влади, відповідальними за виконання зобов’язань, які випливають із членства України у відповідній міжнародній організації [4].

Характер завдань, які покликане виконувати НЦБ на міжнародному рівні, дозволяє виділити специфічний статус, який відрізняє його і від інших правоохоронних структур України, і від виконавчих органів міжнародних організацій. Згідно з Положенням про Національне центральне бюро Інтерполу основними завданнями Укрбюро Інтерполу є:

- координація діяльності правоохоронних органів країни в боротьбі зі злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни;

- забезпечення взаємодії з Генеральним секретаріатом та відповідними органами держав – членів Інтерполу в боротьбі із злочинністю;
- оцінка рівня поширення в Україні злочинності, що має транснаціональний характер, і загрози злочинної діяльності громадян України за кордоном [10].

Характер завдань, які покладено на Укрбюро, дозволяє стверджувати про те, що сферу його діяльності в складі МВС було окреслено у формі виконання владних повноважень, управління, а також втручання, тобто зміни організації та спрямування діяльності підпорядкованих підрозділів і служб. Загалом координація роботи відповідних органів і підрозділів на рівні міністерства полягає, по-перше, у здійсненні регулювання повсякденної управлінської діяльності; по-друге, в координації діяльності відомств, що не входять до складу міністерства, але зобов'язаних узгоджувати з ним свою діяльність за певними напрямками [7, с. 12]. Серед таких, передусім, необхідно згадати Державну міграційну службу. Слід погодитися з позицією В.А. Некрасова, В.Б. Смеліка та С.Є. Житняка, які стверджують, що Національне центральне бюро Інтерполу в Україні виконує лише чітко визначені завдання в загальному розгалуженому механізмі боротьби з криміналом, а не координує (охоплює) весь масив антикримінальної діяльності, як вважають деякі теоретики, тобто частково діяльність Укрбюро регламентується також низкою підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють різні аспекти участі правоохоронних органів України в міжнародній співпраці в боротьбі зі злочинністю й наданні правової допомоги в кримінальних справах [11, с. 120].

Окремим напрямом роботи МВС України, що діє як НЦБ, є видання нормативно-правових актів, якими регламентуються порядок та підстави взаємодії правоохоронних органів України з правоохоронними органами зарубіжних країн з використанням можливостей робочого апарату НЦБ Інтерполу. Як зазначає Н.В. Лазнюк, нормативно-правові акти МВС виконують такі основні функції, що вирізняють їх від інших категорій актів (особливо від нормативно-правових актів органів, що мають елементи владної компетенції): управління; синтезу приписів різноманітної галузевої належності; забезпечення реалізації загальних норм права; офіційного тлумачення (інтерпретації) загальних норм права; забезпечення динамічності правового регулювання [12, с. 10; 13, с. 161]. У свою чергу, спільним наказом МВС України, Генеральної прокуратури, Служби безпеки, Держкомкордону, Державної митної служби, Державної податкової адміністрації України введено в дію Інструкцію про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів від 09.01.1997 р. Ця Інструкція визначає порядок використання правоохоронними органами України можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні для співробітництва з Генеральним секретаріатом Інтерполу та правоохоронними органами зарубіжних держав під час здійснення діяльності, пов'язаної із попередженням, розкриттям та розслідуванням злочинів, які мають транснаціональний характер або виходять за межі України [14].

Слід звернути увагу на те, що позитивний вплив на процеси становлення і посилення ролі Укрбюро Інтерполу в боротьбі зі злочинними проявами свого часу справило внесення змін до організаційно-штатної структури Робочого апарату НЦБ Інтерполу та його територіальних підрозділів. Передусім, було враховано досвід організаційної побудови національних центральних бюро Інтерполу провідних країн, виходячи з найбільш характерних тенденцій і чинників розвитку злочинної діяльності у світі та в Україні. У 2004 р. у м. Києві, а також у найбільших областях України (Донецькій, Львівській, Харківській, Дніпропетровській,

Одеській) замість груп НЦБ Інтерполу було створено відділення, що згодом було реформоване у відділи. У 2005 році в м. Києві було створено окрему групу НЦБ Інтерполу в УВС на транспорті. Створення такої окремої групи зробило можливим прискорити і спростити вирішення пов'язаних із цим проблем, оскільки злочини на транспорті (залізничному, повітряному, водному, трубопровідному тощо) характеризуються відмінними рисами за масштабами й наслідками, і це має бути обов'язково враховано в практичній діяльності НЦБ Інтерполу. Усі регіональні підрозділи підпорядковуються безпосередньо начальникам відповідних головних управлінь – управлінь МВС України в областях, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі.

За оцінкою фахівців, взаємодія Національного центрального бюро з Генеральним секретаріатом Інтерполу розвивається досить успішно. Найбільш значним кроком Генерального секретаріату в технічному переозброєнні Укрбюро називають встановлення в жовтні 1995 р. системи електронної пошти X.400, комплекс обладнання якої Україні було надано на безоплатній основі. Ця система електронної пошти, що застосовується як єдиний стандартний формат для всіх повідомлень, базується на рекомендаціях, розроблених Міжнародним Консультативним Комітетом по Телефонії й Телеграфії (натепер – Сектор телекомунікацій Міжнародного союзу електрозв'язку) [15, с. 315], є ефективним засобом зв'язку з поліцейськими підрозділами та іншими правоохоронними органами всередині країни, оскільки зв'язок має здійснюватися 24 години на добу, 365 днів на рік. Водночас, якщо в розвинутих зарубіжних країнах поліцейськими підрозділами та іншими правоохоронними органами використовуються відповідні комп'ютерні програми, що дозволяють здійснювати обмін інформацією (наприклад, фотоматеріалами) в онлайн-режимі, то в Україні таких програм немає. Операційні можливості іншої широко застосовуваної програми – ESF24/7 дозволяють користуватися нею всім країнам-учасникам, однак слід зауважити, що для її адаптації в кожній із них потрібне застосування національної програмної розробки, що дозволить запровадити доступ до баз даних Інтерполу. Здійснення такої національної розробки, як і її придбання, потребує значних витрат, і коштами Державного бюджету України на сьогодні покрити їх навряд чи можливо. З цієї причини в Україні дотепер не було розроблено власної програми. На сьогодні НЦБ Інтерполу може лише направляти й одержувати інформацію, але не має можливості її ідентифікувати через відсутність програм, які дозволяли б проводити, наприклад, певні види експертиз або автоматичний аналіз і пошук у міжнародних базах даних.

Предметом адміністративно-правового регулювання представництва Міністерством внутрішніх справ інтересів України в МОКП Інтерпол є специфічний різновид суспільних відносин, які виникають під час участі у спільних заходах щодо боротьби зі злочинністю, організації структури та діяльності Укрбюро Інтерполу, а також його Робочого апарату. В цих відносинах реалізуються цілі, функції, структурна організація певної системи органів – МВС України, що діє як Національне центральне бюро, а також його відповідних підрозділів в областях. Йдеться, таким чином, про подвійний характер правового статусу МВС України як органу виконавчої влади у внутрішньодержавних відносинах та як суб'єкта зовнішніх зв'язків і здійснення представництва інтересів України у МОКП Інтерпол. Представницька діяльність МВС України здійснюється за допомогою врегульованих нормами адміністративного права організаційних засобів, заходів, а своїм вираженням має адміністративно-правову форму (завдяки застосуванню

правових і неправових методів – видання нормативно-правових актів управління, проведення нарад, семінарів, здійснення матеріально-технічних операцій).

Адміністративно-правові засади діяльності Укрбюро Інтерполу відбивають функціональне призначення МВС як центрального органу виконавчої влади. Отже, в межах представництва Міністерством внутрішніх справ інтересів України в МОКП Інтерпол актуалізується загальне призначення системи органів внутрішніх справ та функції, покладені на міліцію державою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Виноградова О.* Принципи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю / О. Виноградова // *Право України*. – 1999. – № 4. – С. 90–93.
2. *Дроздова І.В.* Міністерство внутрішніх справ України як суб'єкт надання адміністративних послуг : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 “Адміністративне право і процес ; фінансове право; інформаційне право” / І.В. Дроздова ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 20 с.
3. *Родионов К.С.* Інтерпол : вчора, сьогодні, завтра. – 3-е изд., перераб. и доп. / К.С. Родионов. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 224 с.
4. Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.09.2002 р. за № 1371 // *Офіційний вісник України*. – 2002 р. – № 38. – Ст. 36. – Ст. 1776.
5. *Битяк Ю.П.* Административное право Украины : учебник для студентов высш. уч. заведений юрид. спец. / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцкий, В.Н. Гаращук и др. ; под ред. проф. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2003. – 576 с.
6. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Указ Президента України від 06.04.2011 р. за № 383/2011 // *Офіційний вісник Президента України*. – 2011. – № 9. – Ст. 16. – Ст. 536.
7. *Министерства и ведомства : учебное пособие* / Под ред. А.Н. Козырина, Е.К. Глушко; Центр публично-правовых исследований. – М. : Норма, 2008. – 255 с.
8. *Зозуля Є.В.* Нормативно-правове забезпечення міжнародного співробітництва МВС України у сфері протидії тероризму / Є.В. Зозуля // *Підприємництво, господарство і право*. – 2011. – № 9. – С. 56–59.
9. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. за № 565-XII // *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
10. Про Національне центральне бюро Інтерполу : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.1993 р. за № 220 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon1.rada.gov.ua/ laws/show/220-93-п](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/220-93-п).
11. *Некрасов В.А.* Використання можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у боротьбі зі злочинами : навч. посібник / В.А. Некрасов, В.Б. Смелік, С.Є. Житняк. – К. : КНТ; Скіф, 2008. – 163 с.
12. *Лазнюк Н.В.* Нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України (теоретичні питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 “Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень” / Н.В. Лазнюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 18 с.
13. *Лазнюк Н.В.* Регулятивні особливості нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України / Н.В. Лазнюк // *Вісник Національного університету внутрішніх справ* – Х., 2001. – № 14. – С. 158–162.
14. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 09.01.1997 р. за № 3/1/2/5/2/2 // *Офіційний вісник України*. – 1997. – № 9. – С. 77.
15. *Методика информационной безопасности : монография* / Ю.С. Уфимцев – рук. авт. кол., В.П. Бурьянов, Е.А. Ерофеев и др. – М. : Экзамен, 2004. – 544 с.

Отримано 23.09.2015

О.Г. Циганов

кандидат технічних наук, доцент

СФЕРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК ГАЛУЗЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ: СУТНІСТЬ, СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

У статті докладно розглянуто сутність та зміст категорій “сфера внутрішніх справ” та “органи внутрішніх справ”. Визначено суб’єктів, уповноважених від імені держави здійснювати управління у сфері внутрішніх справ. Установлено, що спеціальними суб’єктами управління у сфері внутрішніх справ є органи внутрішніх справ. Охарактеризовано процес становлення та розвитку системи МВС України від карального, репресивного органу до сучасного правоохоронного відомства європейського зразка. Проаналізовано підходи до розкриття сутності категорії “органи внутрішніх справ” та наведено авторське визначення цього поняття.

Ключові слова: сфера внутрішніх справ, державне управління у сфері внутрішніх справ, органи виконавчої влади, органи внутрішніх справ.

В статье подробно рассмотрены сущность и содержание категорий “сфера внутренних дел” и “органы внутренних дел”. Определено субъектов, уполномоченных от имени государства осуществлять управление в сфере внутренних дел. Установлено, что специальными субъектами управления в сфере внутренних дел являются органы внутренних дел. Охарактеризован процесс становления и развития системы МВД Украины от карательного, репрессивного органа до современного правоохранительного ведомства европейского образца. Проанализированы подходы к раскрытию сущности категории “органы внутренних дел” и представлено авторское определение этого понятия.

Ключевые слова: сфера внутренних дел, государственное управление в сфере внутренних дел, органы исполнительной власти, органы внутренних дел.

Paper considers in detail the nature and content of the categories “domestic affairs” and “law-enforcement bodies.” Entities authorized on behalf of the State to exercise control in the field of internal affairs are defined. It was stated that the subjects of the special administration in the field of internal affairs are the internal affairs bodies. The process of formation and development of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine from a punitive, repressive authority to modern law enforcement agency of the European sample is characterized. Approaches to the revealing of an essence of the category of “internal affairs authorities” are analyzed and author’s definition of the term is given.

Keywords: field of Interior, public administration in the field of internal affairs, executive authorities, law-enforcement bodies.

Апарат держави являє собою систему всіх державних органів, які мають здійснювати державне управління у відповідних сферах¹ (галузях) суспільного життя: економіці, соціально-культурному будівництві, адміністративно-політичній діяльності. Такою складовою частиною державного апарату є підсистема органів

¹ Тут під сферою розуміється сукупність умов, середовище, в якому що-небудь відбувається.

внутрішніх справ, які виконують функції від імені держави в адміністративно-політичній сфері.

Органи внутрішніх справ посідають одне з провідних місць у системі органів виконавчої влади держави. З одного боку, вони є галузевою підсистемою державного управління, а з іншого – одним із найбільш важливих суб'єктів правоохоронної діяльності. Категорія “органи внутрішніх справ” є широко розповсюдженою в правовій науці, в нормативно-правових актах, у практичній діяльності правоохоронних органів. Але до останнього часу в українському законодавстві термін “органи внутрішніх справ” свого визначення не мав, і правовий статус цих органів виконавчої влади держави не було закріплено.

Визначаючим щодо цього терміну є категорія “сфера внутрішніх справ”, яка в історичному розвитку еволюціонувала від розуміння в найширшому змісті до більш вузького, правоохоронного значення. Як зазначається в юридичній літературі, в загальному сенсі внутрішні справи – це узагальнене найменування всіх питань внутрішнього життя країни, розв'язуваних державою. У вузькому ж розумінні ця категорія – це найменування спеціальної групи питань, пов'язаних з охороною громадського порядку, захистом прав та свобод громадян, забезпеченням законності, роботою міліції (поліції), організацією відбуття кримінальних покарань тощо [1, с. 141].

У сучасних умовах в Україні відповідно до конституційних положень, якими закріплено зміни політичної системи організації державної влади, адміністративно-територіального устрою, економічних відносин, правового регулювання, корінним чином змінилося соціальне призначення органів внутрішніх справ. Тепер воно полягає не в обслуговуванні політичного режиму, а у створенні стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави; визнання, дотримання і захист прав та свобод людини й громадянина, суспільства і держави від тих чи інших загроз у сфері правоохорони.

Сфера внутрішніх справ держави є багатоструктурною. Вона включає в себе ряд складних груп суспільних відносин, пов'язаних із:

- захистом прав, свобод та інтересів особи, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань;
- попередженням і припиненням злочинів, кримінальних й адміністративних правопорушень та інших посягань;
- виявленням і розкриттям злочинів й кримінальних правопорушень, розшуком злочинців та зниклих безвісті осіб;
- захистом об'єктів права власності;
- здійсненням досудового слідства за кримінальними справами, що віднесені до компетенції органів внутрішніх справ;
- охороною громадського порядку;
- забезпеченням громадської безпеки та безпеки дорожнього руху;
- здійсненням ліцензійно-дозвільної діяльності;
- формуванням та реалізацією державної політики у сферах міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб;
- формуванням та забезпеченням реалізації державної політики у сферах захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та їх ліквідації;
- забезпеченням недоторканності державного кордону та охороною суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні тощо.

Суспільні відносини, що виникають у процесі діяльності державних органів у сфері внутрішніх справ, за своєю суттю відносно близькі, схожі, спорід-

нені. Об'єктивно існуючий зв'язок між цими суспільними відносинами, їх специфіка потребують об'єднання цих відносин в одну сферу.

Особливості суспільних відносин, що складаються у сфері внутрішніх справ, обумовлюють існування управління внутрішніми справами як особливої сфери, котра відрізняється від інших сфер та галузей державного управління. Сутність управління у сфері внутрішніх справ та його специфіка полягає в тому, що воно не тільки становить цілеспрямовану організуючу діяльність відповідних органів виконавчої влади держави, але й включає безпосередню практичну охорону прав і свобод громадян, забезпечення громадського порядку і громадської безпеки, надання відповідних адміністративних послуг.

У загальному вигляді до об'єктів управління у сфері внутрішніх справ належать: особистість – її права і свободи; суспільство – його матеріальні та духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість. Зміст управління у сфері внутрішніх справ обумовлюється характером і особливостями суспільних відносин, що складають об'єкт керуючого впливу, тобто специфіка об'єкта визначає і особливості управління в цій сфері.

Основним суб'єктом управління внутрішніми справами є держава, яка здійснює свої функції в цій галузі через органи законодавчої, виконавчої та судової влади та їх посадових осіб. При цьому суб'єктів, уповноважених від імені держави здійснювати управління у сфері внутрішніх справ, слід розподіляти на *загальні та спеціальні*. *Загальні суб'єкти управління у сфері внутрішніх справ* наділені повноваженнями щодо визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики держави, визначають стратегію державного управління в зазначеній сфері як у звичайних умовах життєдіяльності суспільства, так і в умовах виникнення різноманітних надзвичайних ситуацій, мають відповідні повноваження та вирішують переважно законодавчо закріплені завдання у сфері внутрішніх справ. До цих органів держави, зокрема, відносяться Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України.

Окрім Уряду України безпосереднє виконання функцій держави у сфері внутрішніх справ здійснюють також інші органи виконавчої влади. При цьому, всі органи виконавчої влади, що здійснюють функції державного управління у сфері внутрішніх справ, можна розділити на такі групи.

1. Уряд України як орган загальної компетенції, що здійснює загальне керівництво та забезпечує координацію всієї системи державного управління внутрішніми справами.

2. Центральні органи виконавчої влади, котрі поряд зі своїми основними функціями виконують певні функції щодо реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ у межах повноважень своїх підприємств, установ і організацій (наприклад, Міністерство фінансів, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство інфраструктури, Міністерство аграрної політики та продовольства та деякі інші).

3. Правоохоронні органи, в обсязі повноважень яких функції щодо реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ займають значне місце й діяльність яких спрямована на охорону права від будь-яких порушень. До таких органів державної влади слід віднести: суди, прокуратуру, органи служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, Управління державної охорони, органи юстиції та деякі інші.

4. Державні органи, що спеціально створені для здійснення функцій з формування та/або реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ. Ці органи є *спеціальними суб'єктами управління у сфері внутрішніх справ*.

Діяльність цих суб'єктів управління – *органів внутрішніх справ* (далі – ОВС) – містить у собі ряд організаційно-правових форм, що характеризуються специфічними ознаками й призначенням, а саме: адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та виконавчу функції. Усі зазначені функції нерозривно пов'язані між собою й утворюють єдиний комплекс діяльності ОВС у відповідній сфері державного управління. Саме через здійснення цими державними органами зазначених спеціальних (основних) функцій розкривається зміст державного управління у сфері внутрішніх справ.

Будучи частиною виконавчої гілки державної влади, ОВС України виконують найбільший обсяг роботи, пов'язаної з попередженням, виявленням і припиненням правопорушень у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони правопорядку, забезпечення громадської безпеки. При цьому надані їм повноваження ОВС повинні реалізовувати, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Крім того, в умовах бойових дій на Сході країни значно підвищується роль цих державних органів як важливої складової сектору національної безпеки і оборони.

Необхідність створення сучасної системи ОВС європейського рівня, без чого неможлива розбудова демократичної правової держави, постала вже з моменту отримання Україною незалежності. Адже в спадок від радянської системи молода держава отримала авторитарну державоцентричну мілітаризовану модель органів внутрішніх справ, яка характеризувалася жорсткою ієрархічністю, політичною ангажованістю та орієнтувалася в повсякденній діяльності не на служіння суспільству, а на репресивні форми соціального контролю. Крім того, на діяльності ОВС України негативно позначалися кризові явища, що відбувалися в пострадянському суспільстві. Цей вплив посилювався надмірною перевантаженістю зазначених органів, що певною мірою було пов'язано з виконанням ОВС багатьох функцій, котрі безпосередньо не стосувалися охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Як наслідок, реальною роботою, пов'язаною із захистом життя, здоров'я, прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, займалася менша частина цих правоохоронних органів.

З метою подолання зазначених проблем, постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 р. № 456 було ухвалено Концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ. Розроблення цієї Концепції базувалося, зокрема, на таких принципах:

провадження діяльності органів внутрішніх справ виключно з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань;

пріоритетної орієнтації діяльності кожної служби і підрозділу незалежно від їх функціональної спеціалізації на вирішення завдань боротьби зі злочинністю і забезпечення громадської безпеки [2].

Крім того, значну роль у формуванні майбутньої політики безпеки нашої держави та у визначенні європейського вибору України відіграв Указ Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98 “Про затвердження Стратегії інтеграції України в Європейський Союз”.

Проте до ОВС України, що за зазначеною постановою Уряду знаходилися в стані реформування, заходи щодо удосконалення їх структури та організації діяльності, що застосовувались з часу прийняття цього нормативно-правового документа постійно зазнавали численних невдач, а європейська модель поліцейської організації стосовно українських ОВС так і не отримала належного наукового обґрунтування. До того ж, як зауважує знаний фахівець у сфері реформування правоохоронних

органів України І.В. Зозуля, невдалими виявилися й спроби з розроблення нової концепції реформування МВС, якими з 2005 року переймалися як декілька комісій при Президентові України, так і МВС України [3, с. 344].

Отже, нехтування держави інтересами МВС України та й суспільства в цілому, брак політичної волі до реальних змін у діяльності правоохоронних органів призвели до того, що загалом стан системи ОВС України залишався майже на тому самому рівні розвитку, що й раніше, а процес реформування набув негативних рис, трансформувавшись на системну імітацію реальних змін. Більше того, як наголошують фахівці Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, за роки незалежності ОВС України не лише не були реформовані відповідно до засад демократії й верховенства права, але й перетворилися на інструмент боротьби за політичні та бізнесові інтереси, машину придушення суспільних протестів, джерело корупційних прибутків персону правоохоронного відомства [4, с. 3, 5].

Із приходом нової влади після перемоги Революції гідності Міністерством внутрішніх справ разом із громадською Експертною радою з питань дотримання прав людини та реформування органів внутрішніх справ при МВС України у досить стислі строки були розроблені й ухвалені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1118-р Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України та Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [5].

Щодо оптимізації структури МВС у Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України, зокрема, зазначається: “МВС повинне мати таку структуру, щоб жодним чином не асоціюватися з “міністерством поліції”, виконуючи при цьому роль цивільного та відкритого Home office, в якому Служба національної поліції є лише складовою частиною. *МВС буде політичним органом управління ряду окремих служб, до складу яких можуть входити Національна поліція, Національна гвардія, прикордонна та міграційна служби, служба з надзвичайних ситуацій та інші служби* (у разі їх утворення). Головною умовою побудови управлінських взаємовідносин між МВС та службами буде фінансова та організаційно-управлінська самостійність кожної зі служб (як окремого центрального органу виконавчої влади), отримана в результаті реформування та розроблення власної стратегії розвитку. Кабінет Міністрів України через Міністра внутрішніх справ буде здійснювати спрямування та координацію діяльності таких служб” [6].

Зазначені стратегічні орієнтири щодо реформування системи органів правопорядку було підтверджено також в Угоді про коаліцію депутатських фракцій “Європейська Україна”, підписаній керівниками цих фракцій 27 листопада 2014 року [7].

Отже, згідно із зазначеними концептуальними документами розпочато стратегічну, системну реформу МВС України, завдяки якій замість карального, репресивного органу буде створено сучасне європейське правоохоронне відомство, місія якого – служити та захищати.

Згідно з Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2014 р. № 401, основними завданнями МВС України є:

забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства та держави від злочинних і кримінально протиправних посягань, боротьби із злочинністю, виявлення кримінальних правопорушень, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху;

а також забезпечення формування державної політики:

у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

у сфері цивільного захисту, в тому числі запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та ліквідації надзвичайних ситуацій, гідрометеорологічної діяльності;

у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів [8, пункт 3].

До центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, слід віднести: Національну поліцію України, Адміністрацію Державної прикордонної служби України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій та Державну міграційну службу України. Зазначені органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ.

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи органів внутрішніх справ й військово-політичне та адміністративне керівництво яким здійснює Міністр внутрішніх справ України.

Зауважимо, що на противагу терміну “правоохоронні органи”, який не має однозначності у тлумаченні як серед науковців, так і серед практичних працівників, поняття “органи внутрішніх справ” традиційно ототожнюють із системою МВС, під якою визначають правоохоронні органи виконавчої влади, що складаються з відповідних галузевих служб [9, с. 190; 10, с. 483; 11, с. 258].

І.В. Зозуля пропонує системоутворюючою ланкою в системі МВС України визнати протидію правопорушенням і злочинності [3, с. 346] й визначає орган внутрішніх справ України як структурний елемент (формування) державної правоохоронної організації, в складі системи МВС України, призначений для виконання внутрішньодержавної (у тому числі поліцейської) функції захисту прав і свобод людини і громадянина, забезпечення громадського порядку і безпеки та боротьби зі злочинністю [12, с. 14–15].

У більшості країн світу Міністерство внутрішніх справ – це орган виконавчої влади, котрий, як правило, виконує адміністративно-розпорядчі функції у сфері забезпечення громадської безпеки, охорони правопорядку, боротьби із злочинністю. В окремих країнах на органи МВС покладено функції забезпечення національної безпеки і питань імміграції, охорони місць позбавлення волі, дозвільні функції у сфері обігу зброї, наркотичних засобів, печаток і штампів тощо, а також питань цензури в засобах масової інформації [13].

Так, Міністерство внутрішніх справ Грузії є органом виконавчої влади, що відповідає за всю національну безпеку на території Грузії. Закон Республіки Чорногорія про внутрішні справи (1994 р.) до сфери внутрішніх справ включає державну та громадську безпеку й адміністративні питання, котрі відповідно до законодавства Чорногорії віднесені до категорії “внутрішні справи”. Проект Закону Республіки Чорногорія про поліцію визначає “внутрішні справи” як такі, що орієнтовані на забезпечення безпеки та реалізації гарантованих конституцією прав і обов’язків громадян; захист власності; попередження та виявлення злочинів та інших правопорушень; розшук осіб, які вчинили злочин, і переказ їх суду; підтримання громадського порядку; забезпечення безпеки проведення мітингів та інших зборів громадян; забезпечення безпеки офіційних осіб та об’єктів; здійснення контролю та нагляду за дорожнім рухом; забезпечення безпеки

державного кордону та здійснення прикордонного контролю; контроль за переміщенням та проживанням іноземців; виконання інших функцій, визначених законом [14, с. 201–202].

У багатьох країнах так званого “ближнього зарубіжжя” є законодавчі визначення терміну “органи внутрішніх справ”. Наприклад, ці визначення містяться в Законі Киргизької Республіки від 11 січня 1994 р. “Про органи внутрішніх справ Киргизької Республіки”, у Законі Республіки Казахстан від 21 грудня 1995 р. “Про органи внутрішніх справ Республіки Казахстан”, у Законі Республіки Білорусь від 17 липня 2007 р. “Про органи внутрішніх справ Республіки Білорусь” та інших. Ці визначення фактично є дуже схожими, тому наведемо визначення, що міститься у статті 1 Закону “Про органи внутрішніх справ Республіки Білорусь”: “Органи внутрішніх справ – державні правоохоронні органи, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, охорону громадського порядку, забезпечують громадську безпеку відповідно до завдань, покладених на них цим Законом та іншими законодавчими актами Республіки Білорусь” [15].

Водночас у законодавстві Російської Федерації поняття “органи внутрішніх справ” не визначено й до нього включають ті органи, на які розповсюджується дія Федерального закону від 30 листопада 2011 р. № 342-ФЗ “Про службу в органах внутрішніх справ Російської Федерації і внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації”, за виключенням установ і органів, виведених із системи МВС Росії (Державна протипожежна служба МНС Росії, установи та органи кримінально-виконавчої системи Міністерства юстиції РФ).

Що стосується України, то нормативно-правова дефініція поняття “органи внутрішніх справ” подається в наказі МВС України від 6 лютого 2001 р. № 85 “Про затвердження Положення про діяльність військово-лікарської комісії та Порядку проведення військово-лікарської експертизи і медичного огляду військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу в системі МВС”. Так у виносці до пункту 1.1 цього документа визначено: “Під органами внутрішніх справ слід розуміти Міністерство внутрішніх справ України, головні управління МВС України в Криму, м. Києві та Київській області, управління МВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті, їх міські, районні та лінійні відділи (управління), підрозділи, установи, навчальні заклади і науково-дослідні установи, що становлять єдину систему МВС України” [16].

Водночас слід констатувати, що на сьогодні законодавчого визначення поняття “органи внутрішніх справ” в Україні не існує. Щодо Закону “Про органи внутрішніх справ” (реєстраційний № 2561 від 06.04.2015), прийнятого Верховною Радою України 2 липня цього року й направлено на підпис Президентові України, то Глава держави 7 серпня 2015 року застосував до нього право вето. На сайті Президента України з цього приводу зауважується, що частина питань, вирішенню яких мав сприяти зазначений документ, відноситься до компетенції Уряду, а інша – вже врегульована іншими нормативно-правовими актами [17]. Більше того, узагальнюючи свої пропозиції від 29 липня 2015 року до Закону “Про органи внутрішніх справ” Президент України запропонував відхилити зазначений Закон як такий, що не відповідає Конституції та іншим законам України, створює загрози національній безпеці і обороноздатності держави, не відповідає стандартам демократичного цивільного контролю за діяльністю правоохоронних органів держави [18].

Однак проведений аналіз наявних підходів до розкриття сутності категорії “*органи внутрішніх справ*” дозволяє визначити їх як *єдину систему органів виконавчої влади та військових формувань, котрі є структурним елементом*

державної правоохоронної організації й беруть участь у формуванні та/або реалізують державну політику у сферах: захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства та держави; протидії злочинності та іншим правопорушенням; забезпечення громадського порядку та безпеки; попередження й нейтралізації внутрішніх загроз національній безпеці; цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та їх ліквідації; міграції та громадянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституционное право : энциклопедический словарь. / Отв. ред. С.А. Авакьян. – М. : Издательство НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 688 с.
2. Про Концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 р. № 456 (втратила чинність на підставі Постанови КМ № 218 від 21.03.2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
3. Зозуля І.В. Стан і шляхи реформування системи МВС України : тези до сучасного моменту / І.В. Зозуля // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 344–357 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12>.
4. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи та сектору безпеки і оборони України : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу “Концептуальні підходи до реформування МВС у контексті загальнонаціонального плану реформ” 16 квітня 2015 р. – К. : Центр Разумкова, 2015. – 56 с.
5. Питання реформування органів внутрішніх справ України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1118-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 96. – Ст. 2767.
6. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs>.
7. Угода про Коаліцію депутатських фракцій “Європейська Україна” : Угода, Регламент від 27.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/p0001001-15>.
8. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2014 р. № 401 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 72. – Ст. 2026.
9. Організація судових та правоохоронних органів : навч. посіб. для студентів юрид. спеціальностей вищих навч. закладів освіти / І.Є. Марочкін, В.В. Афанасьєв, В.С. Бабкова та ін. ; за ред. І.Є. Марочкина, Н.В. Сибільової, О.М. Толочка. – Х. : Право, 2000. – 272 с.
10. Бандурка О. Органи внутрішніх справ держави. Роль МВС у реалізації правової політики держави / О. Бандурка, О. Скакун // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій та ін. – К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. Т. 1. – 1232 с.
11. Юзікова Н.С. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / Н.С. Юзікова – 4-е вид., перероб. і допов. – К. : Істина, 2006. – 320 с.
12. Зозуля І.В. Теорія і практика реформування системи органів МВС України : адміністративно-правові засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / 12.00.07 / І.В. Зозуля ; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2011. – 42 с.
13. Министерство внутренних дел / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
14. Реформування поліції в країнах Центральної та Східної Європи: процес і прогрес / П. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек та ін. ; за ред. М. Капаріні, О. Мареніна ; передмова О. Ярмиша. – К., 2005. – 296 с.
15. Об органах внутренних дел Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 17 июля 2007 г. № 363-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.by>.
16. Про затвердження Положення про діяльність військово-лікарської комісії та Порядку проведення військово-лікарської експертизи і медичного огляду військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу в системі МВС : наказ МВС України від 6 лютого 2001 р. № 85 (zareestrovano у Міністерстві юстиції України 22 лютого 2001 р. за № 164/5355) // Офіційний вісник України. – 2001. – № 9. – Ст. 392.
17. Глава держави ветовав Закон “Про органи внутренних дел” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>.
18. Пропозиції Президента до Закону “Про органи внутренних дел” (реєстраційний № 2561 від 6 квітня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

Отримано 01.10.2015

Н.Д. Квасневська,
докторант ДНДІ МВС України

РОЗВИТОК СУДОВОЇ СИСТЕМИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем, що виникають у процесі розвитку судової системи України в сучасних умовах трансформації суспільства та побудови правової держави. Адже сьогодні українська судова система переживає складний період перебудови, що викликаний вимогами суспільства щодо кардинальної перебудови системи здійснення правосуддя на засадах демократичності, справедливості, визнання людини найвищою соціальною цінністю, відповідності європейським та міжнародним правовим стандартам.

У статті наголошується на необхідності реформування судової системи, зміні принципів і механізму формування суддівського корпусу, очищенні судової влади від суддів, що скомпрометували себе неправовими рішеннями в судових справах.

Ключові слова: *судова система, судова влада, судочинство, виконання рішень суду, статус суддів, принципи судочинства.*

Статья посвящена исследованию проблем, возникающих в процессе развития судебной системы Украины в современных условиях трансформации общества и построения правового государства. Ведь сегодня украинская судебная система переживает сложный период перестройки, вызванный требованиями общества относительно кардинальной перестройки системы правосудия на основе демократичности, справедливости, признание человека высшей социальной ценностью, соответствия европейским и международным правовым стандартам.

В статье подчеркивается необходимость реформирования судебной системы, изменения принципов и механизма формирования судейского корпуса, очистки судебной власти от судей, которые скомпрометировали себя неправовыми решениями в судебных делах.

Ключевые слова: *судебная система, судебная власть, судопроизводство, исполнение решений суда, статус судей, принципы судопроизводства.*

Paper investigates the problems encountered in the development of the judicial system of Ukraine in modern conditions of social transformation and the building of the rule of law. After all, nowadays the Ukrainian judicial system is going through a difficult period of adjustment caused by the demands of society for a fundamental restructuring of the system of justice based on democracy, justice, the recognition of human highest social value, compliance with European and international legal standards. Paper underlines the need of reforming the judicial system, changing the principles and mechanisms of formation of the judiciary, treatment of the judiciary from judges who have compromised themselves by unlawful decisions in court cases.

Keywords: *judiciary system, judiciary, legal proceedings, execution of court decisions, status of judges, principles of justice.*

В умовах розбудови в Україні правової держави судова система потребує комплексного підходу щодо її вивчення, адже розширення судової юрисдикції,

розвиток сильної та розгалуженої системи органів судової влади є насамперед невід'ємною умовою формування та існування правової держави. Однак широко-масштабність процесу становлення та належного функціонування судової системи в сучасних умовах реалізовано ще не повною мірою. Вже декілька років поспіль Україна переживає важливий етап становлення та розвитку національного державотворення й правотворення, ознаменований судовою реформою, метою якої є посилення рівня захисту громадянських, соціально-економічних і політичних прав громадян, забезпечення доступу громадян до правосуддя, підвищення якості правосуддя, подолання судової тяганини, забезпечення розгляду судових справ у розумні строки. Саме тому певна кількість теоретичних та практичних аспектів такої категорії, як судова система, потребують якнайглибшого аналітичного осмислення та науково-системного узагальнення.

Питання функціонування судової системи загалом та окремих її складових традиційно привертати і продовжують привертати увагу і вітчизняних, і зарубіжних учених. У сучасній юридичній науці достатньо робіт, які присвячені тематиці судової системи, судочинства, судоустрою та більш глобальному питанню – судовій владі, з-поміж них слід назвати праці В. Авер'янова, П. Євграфова, Ю. Зайцева, Б. Зімненко, В. Колпакова, В. Комарова, В. Кононенка, В. Онопенка, В. Ортинського, В. Паліюка, П. Рабіновича, Б. Романюка, О. Скакун, В. Тихого, Д. Третьякова, С. Фурси, С. Шевчука, В. Шепітька та інших.

Мета статті полягає у з'ясуванні проблем та причин недоліків, що виникають у діяльності судових органів, як складових судової системи на сучасному етапі розвитку українського суспільства та вироблення шляхів їх подолання.

Україна – одна з незалежних держав, яка тримає курс на європейську інтеграцію і намагається стати європейською правовою державою, де права і свободи людини є основними цінностями, спрямовує свої зусилля на реформування судової гілки влади [1, с. 162–167].

Становлення в Україні незалежної судової влади відбувається у світлі проведення судово-правової реформи, концепція якої була сформульована ще в 1992 р. Оскільки судова система була створена ще в роки тоталітарного керівництва державою, вона не відповідала сучасним світовим стандартам правової держави.

Важливим кроком для подальшого ефективного розвитку судової влади стало прийняття Верховною Радою України 7 лютого 2002 р. комплексного Закону України “Про судоустрій України” [2], в якому були відображені конституційні принципи, без яких зміцнення державності, здійснення правосуддя на засадах справедливості, законності і, нарешті, формування правової держави забезпечити неможливо.

У Законі були закріплені ознаки судового устрою України, до яких віднесено: гарантований захист прав усіх суб'єктів правовідносин незалежним і неупередженим судом; функціонування структури судової влади у вигляді судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій; гарантування кожній людині права на розгляд її справи у суді та визнання недійсною угоди про відмову у зверненні до суду за захистом; надання кожній особі в порядку, визначеному процесуальним законодавством, права на участь у розгляді своєї справи в суді; рівність користування правом на судовий захист як громадянами і юридичними особами України, так і іноземцями, особами без громадянства та іноземними юридичними особами.

Згодом Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про судоустрій та статус суддів”, який визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд [3].

Згідно зі ст. 3 цього Закону, яка має назву “Судова система”, встановлено, що суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні [3].

Необхідно зазначити, що судова система становить один з ключових державних інститутів, що контролює належне виконання своїх повноважень іншими ланками державного механізму, здійснює охорону конституційного ладу й забезпечує правопорядок у державі, а також припиняє порушення прав громадян, відновлює їх і вживає заходів для попередження таких порушень. Вагома соціальна роль і своєрідне місце у державному механізмі зумовлюють формування цілісної нормативно-правової бази організації та функціонування судової системи України, закладення необхідних механізмів реалізації судової влади й правових гарантій відправлення судами правосуддя в Україні.

Прагнення України стати європейською державою зобов’язує останню до створення системи органів публічної влади відповідного рівня, пріоритетом у діяльності яких повинні стати чесність, людяність, справедливість і верховенство права. Особливої уваги при цьому потребує судова гілка влади, яка останнім часом викликає багато нарікань і з боку громадянського суспільства, і самих суддів. Про це, зокрема, свідчить рішення Європейського суду з прав людини у справі “Олександр Волков проти України”, постановлене 9 січня, яке стало остаточним 27 травня 2013 року [4] і фактично дало негативну оцінку всій судовій реформі 2010 року.

З огляду на це, у 2012 році Радою суддів та Державною судовою адміністрацією України було розроблено Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013–2015 роки, в якому зазначалось, що завданням подальшого розвитку правосуддя є реалізація верховенства права у суспільстві і забезпечення кожній людині права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді.

Дальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на забезпечення, зокрема: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; ефективності судового захисту [5].

Вищезгаданий Стратегічний план передбачав низку стратегічних завдань судової влади України на 2013–2015 роки, а саме:

1. Зміцнення незалежності суддів та самостійності суддів.
2. Покращення стану фінансування та ефективне використання ресурсів.
3. Чесність у відправленні правосуддя.
4. Доступ до правосуддя.
5. Інноваційне використання технологій та вдосконалення судових процедур.
6. Професіоналізм і процес його безперервного вдосконалення.
7. Громадська довіра [5].

Водночас сьогодні система правосуддя не виконує поставлені перед нею завдання на належному рівні. Основними чинниками такої ситуації є: низький рівень правової культури та правової свідомості суспільства; розповсюдженість корупційних явищ у сфері правосуддя; недосконалість кадрового планування в системі судової влади; збереження факторів залежності суддів від виконавчої та законодавчої гілок влади, зокрема, наявність конституційних положень, які стримують посилення незалежності суддів; абсолютизація принципу про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини; недосконалість процесуальних інструментів для захисту прав та інтересів осіб, у тому числі нерозвинена система альтернативних методів вирішення спорів; недосконалість методик визначення оптимального

кількісного складу суддів та чисельності працівників апаратів судів відповідно до навантаження; непропорційне робоче навантаження на суддів і працівників апарату судів та відсутність механізмів оперативного вирівнювання навантаження на суддів, що знижує якість правосуддя; недосконалість бюджетного планування і управління в системі судової влади та відсутність єдиних методологічних підходів у плануванні видатків судів; недостатній рівень єдності та послідовності судової практики; відсутність чи недостатній рівень використання можливостей сучасних інформаційних систем (електронне правосуддя); низький рівень публічності сфери правосуддя та довіри до судової системи взагалі і до суддів зокрема [6].

Одним з етапів впровадження Стратегічного плану розвитку судової влади України, ухваленого на XI З'їзді суддів України, який є вищим органом суддівського самоврядування, стала Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки (далі – Стратегія). Ця Стратегія будується на стратегічних цілях, визначених в Стратегічному плані, і одночасно визначає більш конкретні заходи, кінцеві результати та вплив запланованих дій. У Стратегії розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки зазначено, що наразі як перед українською системою юстиції взагалі, так і перед судовою системою зокрема постають серйозні виклики. Громадськість активно критикує суддів та суди через відсутність незалежності, неупередженості, прозорості та підзвітності. Необхідно відновлювати довіру суспільства до судової системи. І представники судової влади готові здійснювати для цього конкретні кроки та дії [7].

В основу стратегії покладено три напрями, а саме:

1. Незалежність та прозорість судової системи.
2. Підвищення професіоналізму.
3. Підзвітність [7].

У контексті зазначених напрямів слід звернути увагу на незалежність та прозорість судової системи, яка по суті є гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина, прав та законності інтересів юридичних осіб, а також інтересів суспільства і держави. Незалежність судів проявляється в тому, що вони у своїй діяльності нікому не підзвітні, підпорядковуються лише закону, судові рішення не потребують попередньої згоди чи затвердження будь-якої посадової особи або органу, вони мають силу закону в конкретній справі і є обов'язковими для виконання всіма громадянами і на всій території України [8]. При здійсненні правосуддя судді не залежать від органів законодавчої та виконавчої влади, службових осіб, громадських організацій тощо. Суддя самостійно оцінює обставини справи і ніхто не має права примусити його постановити те чи інше судове рішення.

Отже, безнадійна справа говорити про незалежний суд без незалежного судді. Створення справжньої демократичної та соціально зорієнтованої держави немислиме без сильної та незалежної судової влади. Практична реалізація принципів самостійності судової влади і незалежності суддів є загальновизнаним критерієм правової держави та демократичного політико-правового режиму.

У контексті незалежності суду йдеться про три найбільш важливих складові такої незалежності: організаційну, матеріально-фінансову та кадрову незалежність суду.

Матеріально-фінансова незалежність – це необхідне матеріальне і фінансове забезпечення судових установ на такому рівні, який давав би змогу належного виконання судових функцій.

Організаційна незалежність – це організаційна відокремленість і організаційно самостійне функціонування судових органів від органів законодавчої і виконавчої влади, недопущення впливу на них з боку цих органів, їх посадових осіб.

Кадрова незалежність – це наявність таких умов формування суддівського корпусу, за яких суд формується на професійній основі, унеможливлений будь-який неправомірний вплив на формування суддівського корпусу.

В Україні незалежність судової влади лише обростає реальними механізмами забезпечення. Протягом багатьох років принцип незалежності судової влади лише декларувався і не був підкріплений реальною практикою здійснення влади. Судова влада була залежною від інших органів влади, слугуючи при цьому елементом каральної системи, а не органом правосуддя.

Незалежність – це політична самостійність, відсутність підлеглості, суверенітет. Незалежний – самостійний, який не знаходиться в підлеглості, вільний [9, с.415]. Отже, якщо звернутися до етимології слова, то можна констатувати, що незалежність суддів як невід’ємна складова самостійності судової влади спрямована на забезпечення конституційних прав і свобод громадян при здійсненні правосуддя. Це гарантія суспільства та держави, спрямована на забезпечення недоторканності суддів і їх особливого статусу як носіїв державної влади. Судді незалежні і підкоряються тільки Закону.

Відомий вчений І.Я. Фойницький розділяв незалежність суду на зовнішню та внутрішню. Внутрішня незалежність, на його думку, є процесуальним (міжгалузевим) принципом, якістю, яка, в першу чергу, залежить від самих суддів, плодом твердого переконання і високої моральності. Зовнішня незалежність – це частина загальноправового принципу розподілу влад, яка безпосередньо впливає на судочинство, утворюючи ряд процесуальних норм [10, с. 194].

Науковець визначив зовнішню самостійність судової влади як “таке її державне становище, яке забезпечує кожному суду відправлення судових функцій, незалежно від будь-яких сторонніх відомств чи осіб, відповідно до закону та істинних інтересів правосуддя” [10, с. 158-195].

Пунктом 4 статті 48 Закону України “Про судоустрій та статус суддів” передбачено, що незалежність судді забезпечується:

- 1) особливим порядком його призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення;
- 2) недоторканністю та імунітетом судді;
- 3) незмінюваністю судді;
- 4) порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;
- 5) заборобою втручання у здійснення правосуддя;
- 6) відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- 7) окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, установленим законом;
- 8) належним матеріальним та соціальним забезпеченням судді;
- 9) функціонуванням органів суддівського самоврядування;
- 10) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім’ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;
- 11) правом судді на відставку [3].

Другим, надзвичайно важливим напрямом є підвищення професійного рівня. Відповідно до Стратегічного плану реформування системи управління кадровою політикою та ефективністю роботи буде проведено шляхом переосмислення ролі Національної школи суддів як частини судової системи, що сприятиме підвищенню професійного рівня суддів та відновленню довіри до судової системи. Призначення на конкретні суддівські посади будуть здійснюватись на конкурсній основі за новою системою управління ефективністю кадрів, яка забезпечить оцінювання

суддів за однаковими прозорими критеріями, зокрема, на основі об'єктивних кількісних та якісних показників.

Позитивним моментом слід вважати бажання створення ефективних механізмів для проведення планових перевірок суддів та судів, орієнтованих на результат, здійснення загального нагляду за реалізацією політики забезпечення якості правосуддя в судовій системі, а також механізмів для розслідування окремих скарг, проведення в рамках нової системи управління кадровою політикою опитування щодо ступеня задоволення користувачів, що дасть громадянам можливість робити свій внесок у процес оцінки судовою системою своєї власної ефективності, а також запровадження механізмів досягнення більшої єдності судової практики шляхом підсилення дослідницько-аналітичних можливостей вищих судів.

Напрямок підзвітності передбачає два стратегічні питання: 1) дотримання засад доброчесності у здійсненні правосуддя; 2) довіра громадськості. Як зазначається у Стратегічному плані, розробка та дотримання високих стандартів поведінки та етичних принципів, так само як прозоре інформування громадськості про стан справ у цій сфері, є життєво важливими основами справедливого здійснення судочинства, гарантіями захисту суддів від неналежного впливу та одночасно чинниками, які сприяють підвищенню довіри громадськості до судової системи. Для удосконалення наявної бази етичних та дисциплінарних норм пропонуються різні кроки, націлені і на те, щоб зробити правила більш зрозумілими для суддів та для широкого загалу, і на те, щоб забезпечити необхідний ступінь справедливості та участь для всіх зацікавлених сторін у процедурах розгляду порушень. Зокрема, буде створений спеціальний Комітет з питань етики та дисципліни в Раді суддів України для надання загальних висновків та роз'яснень з цих питань, а також консультацій суддям. Крім того, будуть здійснюватися кроки для розробки спеціалізованих механізмів розслідування порушень дисциплінарних норм з їх одночасним спрямуванням на запобігання порушенням та випадків безвідповідальності в судовій системі. Механізм забезпечить більшу ясність, передбачуваність етичних та дисциплінарних норм (зокрема, щодо запобігання конфлікту інтересів) та постійний моніторинг їх застосування [7].

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що більшість авторів схиляється до висновку про необхідність розглядати судову систему як носія судової влади. При її визначенні необхідно не забувати, що це не сукупність яких-небудь органів (державних, муніципальних, інших), а саме система, що вимагає підкреслити наявність тісних внутрішньосистемних зв'язків між її елементами (судами). Так само не слід забувати, що судова система будується на основі певних принципів, єдиних і обов'язкових для кожного суду.

Натомість сьогодні основи справжнього незалежного правосуддя все ще не забезпечені: суди досі не здійснюють свої повноваження виключно на правових засадах; не забезпечено рівність всіх учасників процесу перед законом, самостійність та незалежність суддів при прийнятті рішень.

Необхідні системні зміни щодо реформування судової системи, зміна принципів і механізму формування суддівського корпусу, очищення судової влади від суддів, що скомпрометували себе неправовими рішеннями в судових справах.

З боку судової влади необхідна зміна концептуальних підходів до організації власної діяльності, збільшення в ній гуманізму, моралі та відповідальності, орієнтація її на пошук шляхів зняття суперечностей між морально-необхідним та соціально-вимушеним у державній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Теорія держави і права. Академічний курс. – К., 2006. – С. 162–167.
2. Про судоустрій України : Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 27–28. – Ст. 180.
3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.
4. Мельник М. “Олександр Волков проти України” : Доленосне рішення та неквапливе виконання / М. Мельник // Дзеркало тижня України. – № 31. – 30 серпня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/LAW/oleksandr-volkov-proti-ukrayini-dolenosne-rishennya-ta-nekvaplive-vikonannya-html>.
5. Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013–2015 роки. Рада суддів та Державна судова адміністрація України. – К., 2012.
6. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
7. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://court.gov.ua/userfiles/strateg_14_20\(1\).doc](http://court.gov.ua/userfiles/strateg_14_20(1).doc).
8. Григор'єва Л.І. Принцип незалежності судової влади та гарантії судового захисту прав і свобод людини і громадянина / Л.І. Григор'єва // Вісник ВСУ. – 2000. – № 4.
9. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1992. – С. 415.
10. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства / И.Я. Фойницкий. – СПб., 1996. – Т.1. – С. 194.

Отримано 14.10.2015

Е.В. Катаєва,
здобувач ДНДІ МВС України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ З ЦИВІЛЬНОЮ

Стаття присвячена дослідженню проблем розмежування юрисдикції судів в Україні та визначенню компетенції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ. На підставі положень Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та теоретичних підходів виділено критерії розмежування адміністративної юрисдикції з цивільною та визначення належності спорів до компетенції адміністративних судів. Наведено практичні проблеми визначення підвідомчості та запропоновано шляхи їх вирішення для подальшого підвищення рівня доступності фізичних та юридичних осіб до судового захисту з метою забезпечення ефективного захисту їх порушених прав, свобод, інтересів.

Ключові слова: адміністративна юрисдикція, адміністративне судочинство, адміністративний суд, компетенція адміністративних судів, цивільна юрисдикція, критерії розмежування судової юрисдикції.

Статья посвящена исследованию проблем разграничения юрисдикции судов в Украине и определению компетенции административных судов по решению административных дел. На основании положений Кодекса административного судопроизводства Украины, Гражданского процессуального кодекса Украины и теоретических подходов выделены критерии разграничения административной юрисдикции с гражданской и определения принадлежности споров к компетенции административных судов. Приведены практические проблемы определения подведомственности и предложены пути их решения для дальнейшего повышения уровня доступности физических и юридических лиц к судебной защите в целях обеспечения эффективной защиты их нарушенных прав, свобод, интересов.

Ключевые слова: административная юрисдикция, административное судопроизводство, административный суд, компетенция административных судов, гражданская юрисдикция, критерии разграничения судебной юрисдикции.

Paper is devoted to the problems of delimitation of jurisdiction courts in Ukraine and definition the competence of administrative courts to solve administrative cases. On the basis of the Code of Administrative Justice of Ukraine, Civil Procedural Code of Ukraine and theoretical approaches revealed for delimitation of administrative jurisdiction in civil cases and determine disputes belonging to the competence of administrative courts. The practical problem of determination of jurisdiction is suggested and solutions to further improvement of the availability of natural and legal persons to judicial review of the ensuring the effective protection of their violated rights, freedoms and interests.

Keywords: administrative jurisdiction, administrative proceedings, administrative court, jurisdiction of administrative courts, civil jurisdiction, criteria of differentiation jurisdiction.

Вдосконалення судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства щодо утвердження справедливого та доступного суду в Україні, гарантування права особи на справедливий суд відповідно до міжнародних стандартів передбачає, насамперед, його функціонування на засадах верховенства права, усунення негативних тенденцій непослідовності здійснення судової реформи; забезпечення прозорості в діяльності судів, посилення гарантій незалежності суддів; якісне підвищення фахового рівня суддівського корпусу; поліпшення умов професійної діяльності суддів; створення можливостей для розвитку позасудових способів розв'язання спорів.

Як відомо, основним принципом побудови системи судочинства є принцип спеціалізації, який виступає гарантією реалізації таких засад здійснення правосуддя, сприяє його доступності. Безумовно запровадження спеціалізації судів, зокрема формування системи адміністративних судів, упродовж усього періоду здійснення в Україні судової реформи визнається одним з її пріоритетних напрямів. Водночас ефективне функціонування адміністративного судочинства в Україні неможливе без чіткого розподілу компетенції між судами адміністративної та інших юрисдикцій як тими, що також належать до загальної юрисдикції, так і судом конституційної юрисдикції. Існування в системі судів загальної юрисдикції декількох спеціалізованих вертикалей породжує проблему розмежування юрисдикції судів цих вертикалей, а також пошуку критеріїв для такого розмежування.

Статтею 17 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) визначено адміністративну юрисдикцію та компетенцію адміністративних судів, статтею 15 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) визначено компетенцію судів щодо розгляду цивільних справ, статтею 12 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) визначено справи, підвідомчі господарським судам, статтею 13 Закону України “Про Конституційний Суд України” встановлено повноваження Конституційного Суду України. Проте практика застосування відповідних положень нормативних актів свідчить про недостатню чіткість запропонованої законодавцем моделі визначення компетенції судів, важливість вироблення якої не викликає сумніву, адже неправильне визначення виду судочинства, в якому підлягає розгляду справа, тягне за собою скасування судового рішення та закриття провадження у справі. Після закриття справи позивачеві необхідно звертатись із такою ж позовною заявою, але до суду іншої юрисдикції. Це тягне за собою тривалий розгляд справи та нерозв'язання спору в розумний строк, що є порушенням права громадян на справедливий розгляд справи та свідчить про неефективність судового захисту в Україні.

Визначення юрисдикції спору в багатьох випадках залишається досить складною проблемою для практики, обумовленою не лише недосконалим законодавством, а й існуючими в науці та практиці догмами. Крім того, колізії між адміністративною та цивільною юрисдикцією виникають через те, що публічно-правові утворення (держава, територіальна громада) можуть бути як суб'єктами приватних правовідносин, так і суб'єктами публічних правовідносин. Від імені цих утворень виступають відповідні органи (державні чи комунальні), а статус цих органів визначається виключно нормами публічного права, незалежно від того, які права публічно-правового утворення (цивільні чи публічні) вони мають намір реалізувати. Іншою колізією між адміністративною та цивільною юрисдикцією є те, що особа може отримати правову охорону певних приватних прав лише після того, як держава визнає ці права, зокрема у формі реєстрації (посвідчення, підтвердження), що є владною управлінською функцією і складає предмет

діяльності адміністративного суду. Однак спори стосовно приватних прав, які визнані державою, належать до цивільної юрисдикції. Як бачимо, нагальна потреба чіткого розмежування адміністративної юрисдикції з цивільною, правильне визначення компетенції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ зумовлює необхідність дослідження цієї проблеми, вироблення відповідних теоретико-методологічних засад для її практичного розв'язання з подальшим законодавчим закріпленням у процесуальних нормах, що свідчить про актуальність цієї статті.

Окремі аспекти сутності адміністративного судочинства, механізмів його реалізації та проблеми розмежування судових юрисдикцій досліджувалися в працях: В. Бевзенка, К. Бондаренко, В. Бринцева, О. Бурака, К. Гарагати, І. Голосніченка, О. Ільницького, А. Єлістратова, М. Жушмана, І. Коліушка, Т. Коломоєць, С. Короеда, Р. Куйбіди, В. Нагребельного, Н. Нижник, О. Пасенюка, Н. Писаренко, Ю. Педька, Н. Саліщевої, А. Селіванова, В. Семчик, М. Смоковича, О. Снідевича, Ю. Старілова, В. Стефанюка, Т. Тимченка, М. Тищенко, Н. Хаманевої, М. Черленяк, Д. Шадури, М. Штефана, Д. Чечота та ін. Однак проведені дослідження не знімають актуальності проблеми, що висвітлюється в цій статті, позаяк багато питань й надалі залишаються поза увагою науковців та потребують подальшого аналізу і вирішення.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу теоретичних засад організації та функціонування системи судів, нормативно-правової бази і практики реалізації законодавства України здійснити дослідження теоретичних та практичних проблем розмежування адміністративної юрисдикції з цивільною, визначити предмет адміністративної юрисдикції та компетенції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ, що є частиною більш глобальної проблематики, пов'язаної із забезпеченням реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина у сфері публічно-владних відносин.

У юридичній літературі висловлюються різні думки щодо розмежування судової юрисдикції, крім того, наявна судова практика свідчить про неоднакове застосування судами норм процесуального права та в деяких випадках навіть про хибне визначення судової юрисдикції, що не сприяє належному судовому захисту порушених прав і свобод фізичних та юридичних осіб. Важливість чіткого розмежування судових юрисдикцій не викликає сумніву, тому що неправильне визначення юрисдикції справи тягне за собою скасування судових рішень та закриття провадження у справі щодо розгляду її в одній із юрисдикцій; а позивачу після закриття справи необхідно знову із такою ж позовною заявою звертатись до суду іншої юрисдикції. Як слушно наголошує С. Демченко, це призводить до суттєвого збільшення тривалості розгляду справи, невиправданого затягування судового вирішення спору, що болісно відбивається і на позивачеві (фізичній чи юридичній особі), і на державі, оскільки призводить до непродуктивних державних витрат, втрати авторитету суду та свідчить про неефективність судового захисту в Україні [1, с. 24].

У тлумачному словнику В. Даля термін “юрисдикція” визначається як підсудність справ суду та розкривається зміст цього поняття – “підлягання, підпорядкування певній судовій владі у випадку віддання до суду”. Сучасні тлумачні словники, виходячи з буквального перекладу цього терміна з латини, визначають його через компетенцію не лише судових, а й інших державних органів. У Великому юридичному словнику категорія “юрисдикція” розкривається як встановлена законом (або іншим нормативним актом) сукупність повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори та справи про правопорушення, тобто оцінювати

дії особи або іншого суб'єкта права з точки зору їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників [2, с. 783].

У сучасній літературі юрисдикцію розглядають як судочинство, підсудність, підвідомчість справ суду [3], як сукупність повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори і справи про правопорушення та застосовувати юридичні санкції [4], як компетенцію судових органів щодо розгляду цивільних, кримінальних та інших справ і коло питань, що належать до ведення держави або державної установи [5, с. 525], як діяльність компетентних органів, які уповноважені на розгляд юридичних справ і виконання по них юридично обов'язкових рішень [6, с. 148].

Варто зазначити, що саме це розуміння терміна “юрисдикція” застосовано при формулюванні конституційних положень статей 124, 125, 147 Конституції України, що закладають основу для структурування судової системи та розмежування компетенції органів, що до неї входять [7].

КАС України та ЦПК України використовують поняття “компетенція судів” щодо розгляду справ та вказують на те, які саме справи розглядаються в порядку адміністративного чи цивільного судочинства. Зокрема, відповідно до ст. 17 КАС України компетенція адміністративних судів поширюється на спори: фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності; спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби; між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень, а також спори, які виникають з приводу укладання та виконання адміністративних договорів; за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, установлених законом; щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом чи процесом референдуму. Згідно зі ст. 15 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи щодо: захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин; інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

Традиційно в теорії процесуального права під судовою юрисдикцією (підвідомчістю) розуміють, з одного боку, властивості справи, які дозволяють певному суду взяти її до свого провадження, і водночас, з іншого боку, право суду розглянути цю справу. Тобто розподіл правових спорів здійснюється між видами судочинства, а не між організаційними ланками судової системи [8, с. 4]. З огляду на це, вважаємо, що критерії розмежування юрисдикції судів мають відображати визначальні особливості та відмінності матеріальних і процесуальних правовідносин, а також фактори, які зумовили виділення того чи іншого виду юрисдикції, критерії розподілу правових спорів між видами судової юрисдикції. Тобто критеріями розмежування юрисдикції судів є певні ознаки підсудних їм справ, які визначають потребу розгляду цих справ за правилами відповідного виду судочинства та їх віднесення до сфери реалізації юрисдикційних повноважень суду відповідного виду юрисдикції.

Здійснивши аналіз положень КАС України та ЦПК України, можна зробити висновок, що критерієм визначення юрисдикції місцевих загальних судів щодо розгляду ними справ у порядку цивільного судочинства є галузі права – цивільного, сімейного, житлового, земельного, трудового. Разом з цим, ЦПК України не виключає можливість розгляду в порядку цивільного судочинства інших справ, за винятком лише тих справ, розгляд яких прямо передбачено правилами іншого

судочинства. КАС України визначає дещо інші критерії віднесення спорів до юрисдикції адміністративних судів, а саме: функціональний, що полягає у визначенні статусу одного з учасників юридичного конфлікту як суб'єкта владних повноважень і предметний, який пов'язаний із визначенням сфери спірних правовідносин. Однак варто зауважити, що зміст поняття “публічно-правові відносини”, яке вжито в ст. 2 КАС України, не розкривається і в жодному нормативно-правовому акті немає його визначення. Правова конструкція ст. 2 КАС України вказує на те, що до юрисдикції адміністративних судів належать лише ті справи, що не підлягають розгляду в порядку інших видів судочинства – цивільного та господарського.

У юридичній літературі є декілька підходів щодо визначення критеріїв розмежування юрисдикції судів. Як правило, виділяють такі критерії належності справ до юрисдикції того чи іншого суду: суб'єктний склад сторін спору, предмет спірних правовідносин, характер спірних правовідносин [9, с. 55].

В. Бевзенко зазначає, що для визначення адміністративної юрисдикції необхідно враховувати наявність та зміст таких критеріїв, як: 1) спір про право; 2) суб'єктний склад публічно-правових відносин; 3) наявність публічно-правових відносин; 4) наявність публічного інтересу. Далі він зауважує, що загалом ці критерії однаковою мірою характерні для всіх публічно-правових спорів, які можуть розглядатися судами загальної та конституційної юрисдикції. Проте відмінність цих критеріїв полягає, по-перше, в їх змісті, по-друге, в підставах їх виникнення [10, с. 182–183]. У свою чергу, Д. Шадура виділяє загальні та спеціальні критерії цивільної юрисдикції. Загальні критерії – це такі підстави, які вказують на цивільну юрисдикцію, обмежуючись зазначенням загальних ознак тієї чи іншої справи. До них він вважає належними предметний (характер спірних правовідносин) і суб'єктний (суб'єктний склад спірних правовідносин) критерії. Спеціальні критерії – це такі підстави, які вважають ту чи іншу справу прямо належною до цивільної юрисдикції [11, с. 14].

В основу загальних правил визначення підвідомчості судам цивільних справ М. Штефан покладає три критерії: 1) наявність і характер спірних правовідносин – цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових; 2) належність громадянина до суб'єктного складу спірних правовідносин – якщо однією зі сторін у спорі є громадянин; 3) відсутність винятку у віднесенні таких спорів до компетенції інших органів [12, с. 192].

Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у постанові “Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ” від 01.03.2013 № 3 критеріями відмежування справ цивільної юрисдикції від інших визначає: наявність у них спору про право цивільне (справи за позовами, що виникають із будь-яких правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства); суб'єктний склад такого спору (однією зі сторін у спорі є, як правило, фізична особа).

Пленум Вищого адміністративного суду України у постанові “Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів” від 20.05.2013 № 8 роз'яснює, що вирішуючи питання про визначення юрисдикції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ, суди повинні враховувати, що КАС України встановлює такі правила відмежування адміністративної юрисдикції від інших видів юрисдикції: *понятійно-функціональне*, тобто визначення адміністративної справи, що наведене в п. 1 ч. 1 ст. 3; *визначення видів публічних правовідносин* (управлінські правовідносини та правовідносини, пов'язані з публічним

формуванням суб'єкта владних повноважень), зазначених у ч. 1 ст. 17; *встановлення переліку публічно-правових спорів*, що підпадають під юрисдикцію адміністративних судів (ч. 2 ст. 17); *встановлення переліку публічно-правових справ*, що не належать до предмета адміністративної юрисдикції (ч. 3 ст. 17).

У ст. 3 ЦПК України зазначається, що кожна особа має право в порядку цивільного судочинства звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні чи суспільні інтереси, то завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ. До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження. Тобто одним із суб'єктів публічно-правового спору, його обов'язковим учасником є суб'єкт владних повноважень, до якого належать орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхні посадові чи службові особи, інший суб'єкт, при здійсненні ними владних управлінських функцій як на основі законодавства, так і на підставі виконання делегованих повноважень. У порядку адміністративного судочинства не може бути оскаржено рішення, дії чи бездіяльність будь-якої установи, організації, підприємства, їх посадових осіб.

Розкриваючи зміст такого критерію розмежування юрисдикції судів, як суб'єктний склад сторін спору, варто зазначити, що до юрисдикції певного суду відносяться лише ті спори, учасником яких є певний суб'єкт права. Однак під час його застосування однорідні за своєю природою правовідносини можуть опинитися в різних судових юрисдикціях. Зокрема корпоративні спори підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства, якщо хоча б одним із їх учасників є громадянин, в господарському, якщо одним із учасників є юридична особа. У схожій юрисдикційній роздвоєності можуть опинитися й інші приватні правовідносини, адже фізичні та юридичні особи в однаковій мірі здатні набувати та реалізовувати цивільні права. Так, спір фізичної особи, яка має статус суб'єкта підприємницької діяльності, у цивільно-правових, житлових чи інших правовідносинах, що не має ознак господарського та не пов'язаний з господарською діяльністю, підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства. Тобто цей підхід не дозволяє визначити підвідомчість справи, однією стороною в якій є фізична особа, що має статус суб'єкта підприємницької діяльності, яка в одних випадках може діяти як суб'єкт цієї діяльності, а в інших – як звичайний суб'єкт цивільних відносин.

Що стосується сфери публічних правовідносин можливості фізичних осіб у набутті публічних прав майже такі самі як і в юридичних осіб. Адміністративні правовідносини за участю фізичних осіб не відрізняються від адміністративних відносин за участю юридичних осіб. З огляду на це, спори щодо таких правовідносин незалежно від суб'єктного складу невідладної сторони віднесено до адміністративної юрисдикції. Однак якщо орган державної влади, орган місцевого самоврядування, тобто суб'єкт владних повноважень бере участь у справі не на виконання своїх владних повноважень, а з інших правових підстав, не здійснює

владних управлінських функцій щодо іншого учасника спору, то залежно від змісту вимог і суб'єктного складу сторін справа підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства відповідно до вимог ст. 15 ЦПК України.

М. Бородін та О. Ситнік, узагальнюючи судову практику розгляду адміністративних справ в Україні, зазначають, що до суду адміністративної юрисдикції може бути передано спір, що виник між двома (кількома) конкретними суб'єктами суспільства стосовно їхніх прав і обов'язків у конкретних правових відносинах, у яких хоча б один суб'єкт законодавчо уповноважений владно керувати поведінкою іншого (інших) суб'єкта, а ці суб'єкти, відповідно, зобов'язані виконувати вимоги та приписи такого владного суб'єкта (Інформаційний лист Верховного Суду України від 26.12.2005 № 3). Наявність владних повноважень означає, що органи держави мають право встановлювати формально обов'язкові приписи, тобто норми права чи індивідуальні приписи, і домагатися за допомогою встановлених законом засобів їх здійснення. Тобто одним із суб'єктів публічно-правового спору, його обов'язковим учасником є суб'єкт владних повноважень, до якого належать орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхні посадові чи службові особи, інший суб'єкт при здійсненні ними владних управлінських функцій як на основі законодавства, так і на підставі виконання делегованих повноважень. Разом із цим, практика розгляду справ, однією із сторін в яких є орган державної влади, наділений владними повноваженнями, не є однаковою. Ні законодавець, ні вищі судові інстанції не визначилися, у яких же випадках такий спір належить розглядати в порядку адміністративного судочинства, а за яких обставин такі спори мають розглядатися в порядку цивільного чи господарського, навіть кримінально-процесуального судочинства [13, с. 70–71].

Однак практика судового правозастосування свідчить, що ознака суб'єкта спору (суб'єкт владних повноважень) не є вирішальним критерієм віднесення його до розгляду адміністративного суду. При розмежуванні компетенції адміністративних і господарських судів провідне значення має саме критерій ознаки “предмета спору”. Якщо спір пов'язаний з правовідносинами реалізації права власності, в тому числі носієм публічно-владних повноважень, то його суди мають вирішувати в порядку господарського судочинства (якщо він виник за участю юридичної особи, іншого суб'єкта господарювання).

З огляду на викладене, можна зробити такий висновок, що суб'єктний критерій розмежування юрисдикцій повинен братися до уваги лише як окремий прояв більш загального – галузевого критерію, а саме природи спірних правовідносин.

Відносно другого критерію – предмета спірних правовідносин варто сказати, що предметом спору виступає об'єкт матеріальних правовідносин, з приводу якого виник юридичний конфлікт. Як відомо, такими об'єктами можуть бути дії, речі, нематеріальні об'єкти тощо.

Адміністративне судочинство призначене для розгляду спорів з приводу владних управлінських рішень, дій та бездіяльності. Предметний критерій є ключовим для адміністративної юрисдикції, бо є зручним у застосуванні. Оскільки будь-які рішення, дії чи бездіяльність органу публічної адміністрації завжди є владними управлінськими. Статус такого органу є виключно публічно-правовим і не змінює цієї якості залежно від галузевого змісту правовідносин, у яких орган представляє інтереси держави чи територіальної громади. Проте практика адміністративного судочинства засвідчила, що застосування лише предметного критерію призводить до юрисдикційних колізій. Частина 1 ст. 2 КАС України передбачає, що адміністративні суди вирішують виключно ті спори, які виникають із публічних правовідносин. До адміністративної юрисдикції не відносяться спори

з приводу владних управлінських рішень, дій чи бездіяльності, що вчинені в межах приватних правовідносин. Розглядаючи такі спори, адміністративні суди втручаються в цивільну (господарську) юрисдикцію.

Слід також наголосити, що предмет спору як критерій віднесення справи до того чи іншого виду судової юрисдикції є ефективним лише тоді, коли в процесуальних законах чітко та ясно викладено його властивості.

Стосовно характеру спірних правовідносин як критерію розмежування судової юрисдикції слід зазначити, що відповідно до загальних правил судам у порядку цивільного судочинства не підвідомчі справи, які виникають з публічних, адміністративних, господарських та інших правовідносин, тобто він означає галузевий зміст правовідносин. Зокрема, до цивільної юрисдикції належать спори, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин (ст. 15 ЦПК України); адміністративна юрисдикція визначена через публічні правовідносини (ч. 1 ст. 2 КАС України). При цьому підставою для класифікації правовідносин є галузі права, а не галузі законодавства. Саме галузі права є однорідними за предметом свого регулювання і через це можуть бути надійними орієнтирами при розмежуванні судових юрисдикцій. Натомість галузі законодавства, наприклад господарське законодавство, як правило, поєднують у собі норми різної галузевої належності. Проте цього критерію недостатньо для встановлення спеціальних видів судочинства. Адже без додаткових критеріїв адміністративна та господарська юрисдикція перетинались би із цивільною юрисдикцією, яка поширюється і на публічні, і на приватні правовідносини. Тому при визначенні будь-якої спеціальної юрисдикції поряд із характером спірних правовідносин необхідно використовувати й інший критерій – предмет спору.

На основі викладеного вище можна зробити висновок, що конфлікт юрисдикцій загальних і адміністративних судів закладений саме на законодавчому рівні, його ефективне вирішення можливе лише шляхом внесення відповідних змін до КАС України та визначення завдання адміністративного судочинства у такий спосіб, який усуває цей конфлікт, а також визначення змісту понять “публічно-правовий спір”, “владна управлінська функція” та уточнення поняття “суб’єкт владних повноважень”. Адже діяльність органів влади є публічною незалежно від того, які права (приватні чи публічні) вони реалізують. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КАС України до адміністративної юрисдикції віднесено лише ту діяльність (рішення, дії, бездіяльність), яка спрямована на реалізацію публічних прав та обов’язків держави (територіальної громади). Окремі суди не беруть це положення до уваги і через це втручаються в цивільну юрисдикцію. Тому правильне застосування таких критеріїв, як суб’єктний склад сторін спору, наявність публічно-правових відносин, наявність публічного інтересу вирішить питання щодо віднесення конкретного правового спору до юрисдикції адміністративного суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демченко С. Зміст правовідносин та предмет спору як головні критерії розмежування судових юрисдикцій / С. Демченко // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2010. – № 2. – С. 23–27.
2. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – 6-е изд. – М., 1999. – 790 с.
3. Каринский С.С. Словарь иностранных слов / С.С. Каринский; под общ. ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова. – М., 1954.
4. Пиголкин А.С. Юридический энциклопедический словарь / А.С. Пиголкин; гл. ред. А.Я. Сухарев; редкол.: М.М. Богуславский и др. – М., 1987.
5. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. – К., 2002. – 528 с.

6. *Алексеев С.С.* Государство и право. Начальный курс / С.С. Алексеев. – М., 1994. – 192 с.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. *Пасенюк О.* Розмежування видів судової юрисдикції / О. Пасенюк // Юридичний вісник України. – 2009. – № 21 (725).
9. *Сердюк В.В.* Юрисдикція судів України за спеціалізацією / В.В. Сердюк. – К. : Прецедент, 2005. – 192 с.
10. *Бевзенко В.М.* Адміністративна юрисдикція : поняття, сутність, проблеми відмежування / В.М. Бевзенко // Адміністративне право і процес. – 2013. – № 2(4). – С. 180–195.
11. *Шадура Д.М.* Цивільна юрисдикція : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Д.М. Шадура. – Х., 2008. – 20 с.
12. *Штефан М.Й.* Цивільне процесуальне право України : академ. курс : підруч. / М.Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с.
13. *Коломоєць Т.О.* Розмежування юрисдикційних повноважень між адміністративними та господарськими судами : окремі проблемні питання сьогодення / Т.О. Коломоєць // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 1. – С. 69–78.

Отримано 16.10.2015

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ВІЙСЬК (СИЛ), ЩО ЗАЛУЧАЮТЬСЯ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ БОРОТЬБИ З НЕЗАКОННО УТВОРЕНИМИ ОЗБРОЄНИМИ ФОРМУВАННЯМИ

У статті проведено аналіз організації взаємодії військ (сил), що залучаються до виконання завдань боротьби з незаконно утвореними озброєними формуваннями. Вироблено рекомендації з питань підвищення відповідності організації взаємодії військ (сил), що залучаються до виконання завдань боротьби з незаконно утвореними озброєними формуваннями.

Ключові слова: організація взаємодії, органи і підрозділи внутрішніх справ, боротьба з незаконно утвореними озброєними формуваннями.

В статье изложен анализ организации взаимодействия войск (сил), которые привлекаются к выполнению заданий по борьбе с незаконно созданными вооруженными формированиями. Разработаны рекомендации по вопросам повышения соответствия организации взаимодействия войск (сил), которые привлекаются к выполнению заданий борьбы с незаконно созданными вооруженными формированиями.

Ключевые слова: организация взаимодействия, органы и подразделения внутренних дел, борьба с незаконно созданными вооруженными формированиями.

Paper states the analysis of an interaction of troops (forces) that are involved into the implementation of tasks in the fight against illegal armed formations. The recommendations on the improvement of the compliance with the organization of an interaction of troops (forces) who are involved in the implementation of tasks of combating illegal armed formations.

Keywords: organization of interaction, organs and bodies of internal affairs, fight against illegal armed formations.

Як свідчить практичний досвід проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, алгоритми взаємодії різних збройних формувань у ході єдиної операції не відпрацьовано, що значно знижує ефективність їх застосування. Ефективна тісна взаємодія має бути відпрацьована не тільки між органами сектору безпеки і оборони, які задіяні в АТО, а й, у першу чергу, між органами і підрозділами органів внутрішніх справ.

Слід зазначити, що питання оперативної взаємодії, як і багато інших, на теперішній час конкретно не відображені у Положенні про територіальну оборону України [1] і на сьогодні не знайшли кінцевого відбиття у формалізованих директивних документах на спільну діяльність силових відомств оперативно-тактичного рівня. Ті документи, які на теперішній час напрацьовані окремими силовими відомствами мають відомчий характер і поки не довели свою релевантність під час реальних бойових дій.

Метою цієї статті є розроблення рекомендацій стосовно удосконалення взаємодії військ (сил), що залучаються до виконання завдань боротьби з незаконно утвореними озброєними формуваннями (далі – НЗФ).

Однією з найважливіших умов, що забезпечує успішне виконання завдання боротьби з НЗФ, є організація і підтримання взаємодії ОВС, а також інших військ (сил) і засобів, що беруть участь у СпО. Вирішуючи питання взаємодії ОВС зі Збройними Силами України (ЗСУ) при проведенні СпО з ліквідації НЗФ, важливо, насамперед, урахувати складність їх структури, значну відмінність у кількісному й якісному складі, бойових можливостях військ (сил), що беруть участь у спецоперації, великого просторового розмаху її проведення, як під час проведення АТО, а також якісного розвитку систем управління. Усе це значно ускладнює організацію взаємодії, її зміст, планування і методи практичного відпрацьовування.

У цілому взаємодія забезпечується: взаємним знанням завдань, чітким розумінням і погодженістю варіантів спільних дій у різних умовах обстановки; своєчасним відпрацьовуванням планів взаємодії та їх систематичним уточненням; чіткою організацією, підтриманням безперервного зв'язку та постійним обміном інформацією про обстановку, що склалася; створенням єдиної системи взаємного розпізнавання, оповіщення та цілевказування; безперервними контактами між керівниками (командирами, начальниками) і їхніми штабами; постійним контролем за точним виконанням розробленого порядку (системи) погоджених дій під час виконання завдань боротьби з НЗФ.

Організацію взаємодії доцільно покласти на керівника ОВС, в інтересах якого необхідно організовувати взаємодію, при цьому логічно вважати, що командири (начальники) сприятимуть один одному, кожний з яких буде організатором взаємодії стосовно своїх підлеглих. Рішення неможливо прийняти без урахування їх взаємозв'язків сприяння і підпорядкування. Якщо ж у ході СпО порушити ці зв'язки, система деформується і завдання буде не виконано або виконано з рівнем нижче запланованого з перевищенням термінів його виконання. У цьому і полягає роль взаємодії в рішенні і плануванні виконання завдань боротьби з НЗФ.

Виходячи з цього, можна зробити такі висновки:

у роботі керівника (командира, начальника) із забезпечення взаємодії можна виділити два напрями: організація взаємодії між підлеглими ОВС й узгодження взаємного сприяння з органами військового управління та взаємодіючими військами (силами);

організація взаємодії є не просто складовою частиною процесу ухвалення задуму, планування, підготовки та проведення СпО з ліквідації НЗФ, а його внутрішньою сутністю та змістом.

Робота командування й органів управління військ (сил) з організації взаємодії має проходити через усі етапи підготовки і планування виконання завдань боротьби з НЗФ – від з'ясування поставленого завдання до практичної реалізації прийнятого рішення.

Взаємодією при виконанні завдання боротьби з НЗФ є система, основи якої закладаються в задумі виконання конкретного завдання, а весь комплекс погоджених дій відображається у відповідних документах із взаємодії, підтримується всіма органами управління, за необхідності уточнюється або змінюється залежно від конкретних умов обстановки, що склалася. Тому актуальним стає завдання системного аналізу розглянутого процесу і вироблення на цій основі відповідних рекомендацій.

При виконанні завдання боротьби з НЗФ необхідно чітко визначити часткові завдання, порядок і способи їх виконання. Це дасть можливість визначити головні питання підготовки та проведення ОВС СпО з ліквідації НЗФ, їх часові рамки, сили і засоби, які залучаються для виконання цього конкретного завдання, види,

типи та способи їх взаємодії, зміст і обсяг заходів, що підлягають узгодженню, його порядок і послідовність, необхідний для цього час, чітко розмежувати завдання взаємодії, які вирішують на різних рівнях.

У підсумку все це дозволить цілеспрямовано розробляти та завчасно планувати взаємодію, практично її відпрацьовувати, а у випадку порушення – швидко уточнювати обсяг і зміст питань, що погоджуються.

Визначимо такі групи основних заходів із забезпечення виконання часткових завдань.

До першої групи варто віднести основні заходи:

визначення завдань ОВС, військам (силам), що взаємодіють, порядок і терміни їх виконання;

визначення й узгодження напрямів, типу і способу взаємодії при виконанні поставлених завдань;

організація управління військами (силами).

При цьому важливо визначати, в інтересах якого угруповання ОВС організовується взаємодія, персональну відповідальність за виконання кожного конкретного завдання.

Друга група охоплює питання, що відносяться до підтримки (уточнення) встановленого порядку взаємодії:

організація зв'язку;

визначення складу і порядку виділення оперативних груп;

визначення порядку обміну інформацією між військами (силами);

встановлення єдиних сигналів управління та взаємодії;

визначення порядку відновлення порушеної взаємодії;

організація контролю за точним виконанням поставлених завдань і визначеного порядку дій.

Третя група включає заходи щодо всебічного забезпечення взаємодії.

Визначення й узгодження першої групи заходів складають основи взаємодії. Ці заходи мають вирішуватися, в першу чергу, в будь-яких умовах обстановки та відносяться безпосередньо до функцій керівника (командира, начальника), в інтересах якого взаємодія організовується. Виконання заходів другої і третьої групи відносяться до обов'язків його штабу, а також командирів і штабів взаємодіючих військ (сил) і виконуються відповідно до основ взаємодії та характером завдань боротьби з НЗФ.

Виділення груп і часткових завдань, по яких організовується взаємодія при виконанні завдань боротьби з НЗФ, питань узгодження дій для кожного ОВС, військового формування, які беруть участь у їх виконанні, має велике значення для всебічної підготовки СпО з ліквідації НЗФ, планування і практичного відпрацьовування питань взаємодії. Виходячи з цього, завчасно, ще в мирний час необхідно визначати завдання і перелік питань, які погоджує керівник (командир, начальник) і його штаб. По кожному частковому завданню і для кожного ОВС, військового формування, які беруть участь у їх виконанні, також визначаються питання, що підлягають узгодженню. Ці питання мають бути вирішені ще при плануванні в мирний час і уточнюватися в період безпосередньої підготовки СпО. Для більш детального їх відпрацьовування необхідно розробляти сітковий графік взаємодії, а його основні заходи систематично відпрацьовувати на командно-штабних навчаннях та штабних тренуваннях.

Зростання ролі взаємодії визначає необхідність пошуку нових методів її організації та практичного відпрацьовування. Тому заходи щодо організації взаємодії та її безперервної підтримки мають бути спрямовані на максимально раціональний

розподіл та узгодження дій ОВС і відповідного органу військового управління ЗСУ при виконанні завдань боротьби з НЗФ. Взаємодія вважається організованою лише тоді, коли керівники ОВС (командири, начальники) та їх штаби: усвідомлюють суть загального завдання та задум дій старшого начальника; знають зміст завдань один одного, способи дій і час їх виконання; мають між собою і старшим начальником надійний зв'язок взаємодії та спроможні вчасно забезпечити взаємне інформування; здатні швидко використовувати необхідну кількість сигналів управління і взаємодії.

Організація взаємодії при виконанні завдань боротьби з НЗФ має включати такі основні етапи: розробка основ взаємодії, планування взаємодії, забезпечення взаємодії та її практичне відпрацювання.

Під *розробкою основ взаємодії* варто розуміти визначення опорних вихідних даних і положень, що дозволяють здійснити її планування підлеглими. Як правило, вони можуть включати: оцінку НЗФ (склад, можливі завдання, порядок застосування сил і засобів для їх виконання, їх сильні і слабкі сторони); визначення загального обсягу завдання, що виконується, складу сил і засобів та ресурсів, які залучаються до його виконання; постановку попередніх часткових завдань з організації підготовки та планування виконання завдань боротьби з НЗФ; доведення вказівок керівника ОВС (командира, начальника) щодо організації взаємодії.

Вказівки керівника ОВС (командира, начальника) щодо організації взаємодії при виконанні завдань боротьби з НЗФ мають містити: мету взаємодії; загальні та часткові завдання з виконання конкретної Спо з ліквідації НЗФ (найбільш детально по завданнях першої групи); завдання, які виконуються спільно; склад взаємодіючих військ (сил); відповідальних за виконання часткових завдань, в інтересах яких буде організовуватися взаємодія; час і порядок практичного відпрацювання взаємодії; перелік документів із взаємодії, які необхідно розробити штабу, терміни їх розроблення.

Планування взаємодії варто проводити на основі вказівок керівника ОВС (командира, начальника) і здійснювати в інтересах взаємодії. Планування здійснюється з урахуванням виконання всього обсягу Спо з ліквідації НЗФ, а з початком її проведення уточнюється або організовується з урахуванням обстановки, що склалася.

При цьому планування взаємодії включає такі основні заходи: поділ загальних завдань на часткові; визначення можливостей виконання завдань і розподіл між виконавцями; призначення відповідальних за виконання часткових завдань, в інтересах яких буде організовуватися взаємодія; визначення напрямів, форм і видів взаємодії при виконанні завдань; визначення та узгодження способів спільних дій; визначення і детальна розробка заходів з узгодження дій ОВС, військ (сил) і доведення їх до виконавців; встановлення єдиних сигналів управління, взаємодії й оповіщення; визначення порядку управління силами і засобами при виконанні завдань боротьби з НЗФ.

Порядок організації та планування взаємодії, терміни і методи її практичного відпрацювання з органами військового управління, підлеглими військами (силами), керівниками ОВС, інших правоохоронних органів та їх штабами при виконанні завдань боротьби з НЗФ визначає старший оперативний начальник.

При цьому безпосередню відповідальність за підтримання постійної взаємодії при виконанні часткових завдань необхідно покласти на керівника ОВС (командира, начальника), який відповідає за їх виконання та особисто організовує взаємодію.

Доцільно забезпечення роботи керівника ОВС (командира, начальника) з організації взаємодії та контролю за заходами щодо підтримання як у мирний час, так і при проведенні СпО з ліквідації НЗФ, покласти на штабний підрозділ ОВС. При цьому взаємодіючі штаби повинні:

володіти обстановкою у смузі спільних дій, постійно оновлювати дані про неї, домагатися їх єдиної об'єктивної оцінки, правильно розуміти мету своїх завдань і завдань, покладених на органи військового управління, війська (сили), що взаємодіють, підтримувати між собою безперервний зв'язок і проводити систематичне інформування;

на підставі рішення, вказівок керівника ОВС (командира, начальника) і його штабу із взаємодії організовувати спільну підготовку та виконання часткових завдань за завчасно затвердженими планами, спільно розробляти основні документи з планування дій;

ретельно погоджувати всі заходи з управління військами (силами) та організації їх всебічного забезпечення при виконанні завдань боротьби з НЗФ;

спільно контролювати виконання директив, наказів, розпоряджень старшого оперативного начальника, керівників ОВС, органів військового управління, планів взаємодії і поставлених завдань.

Паралельно із завершенням роботи над задумом на проведення СпО з ліквідації НЗФ необхідно відпрацьовувати документи із взаємодії (графічні та текстуальні), які вкладаються у процес вироблення задуму.

В задумі доцільно відображати найбільш важливі заходи взаємодії, а всі зведення для управління військами (силами) і забезпечення взаємодії доцільно винести в окремий документ із забезпечення взаємодії.

Участь у проведених останнім часом командно-штабних навчаннях свідчить про доцільність при завчасній підготовці розробляти текстуальний план взаємодії, у якому відображати: мету й основні завдання взаємодії; загальні та часткові завдання, по яких організовується взаємодія; склад сил і засобів, які залучаються до виконання часткових завдань, і порядок їх виконання; відповідальних за виконання завдань, в інтересах яких організовується взаємодія; організацію управління взаємодією.

Крім того, окремим додатком також необхідно розробляти Планову таблицю взаємодії, яка є комплексним документом і служить для безперервної підтримки взаємодії й управління взаємодіючими військами (силами) при виконанні завдань боротьби з НЗФ. Планова таблиця взаємодії розробляється відповідними штабами на основі розроблених планів. У ній деталізуються встановлений керівником ОВС (командиром, начальником) порядок узгодження дій за частковими завданнями, на напрямках і рубежах, за способами дій і часом виконання завдань боротьби з НЗФ.

У плановій таблиці взаємодії відображається: ймовірний характер дії протиборчої сторони (НЗФ); основні та часткові завдання при проведенні СпО з ліквідації НЗФ і послідовність їх виконання; порядок і способи дій військ (сил) при виконанні завдань; організація управління; єдині сигнали управління, взаємодії й оповіщення.

Планова таблиця взаємодії використовується як основний робочий документ при практичному відпрацьовуванні взаємодії. Після її уточнення вона затверджується командувачем відповідного Оперативного командування ЗСУ і стає керівним документом для безперервної підтримки взаємодії й управління військами (силами). Виписки з планової таблиці взаємодії висилаються у відповідні штаби взаємодіючих військ (сил).

Забезпечення взаємодії здійснюється в ході планування СпО з ліквідації НЗФ. Під забезпеченням взаємодії варто розуміти діяльність командування й органів управління, які організовують постійний взаємозв'язок та інші необхідні заходи, що сприяють найбільшій стійкості досягнутого взаємного сприяння для вирішення завдань боротьби з НЗФ.

На основі погоджених завдань доцільно також розробляти план забезпечення взаємодії, що є додатком до плану взаємодії і повинен включати такі основні розділи: склад взаємодіючих військ; організація системи управління взаємодії; організація системи зв'язку взаємодії; порядок обміну взаємною інформацією; склад оперативних груп, їх технічне оснащення, порядок і час їх прибуття на відповідні командні пункти; таблиця сигналів управління, взаємодії й оповіщення; порядок всебічного забезпечення взаємодіючих військ (сил).

Разом з тим, у процесі організації взаємодії керівник ОВС (командир, начальник) має переконатися в правильному розумінні підлеглими поставлених завдань і способів їх виконання. Ця робота має здійснюватися при практичному відпрацюванні взаємодії при виконанні завдань боротьби з НЗФ.

Практичне відпрацювання взаємодії – комплекс заходів оперативної і бойової підготовки, проведеної керівництвом ОВС з підлеглими та взаємодіючими військами (силами), з метою контролю підготовки їх до виконання поставлених завдань боротьби з НЗФ.

При цьому *контроль* за взаємодією – це система перевірок і постійного спостереження з боку керівництва ОВС, органів військового управління підлеглих і взаємодіючих військ (сил) та органів управління всіх рівнів за всім комплексом спланованих, погоджених й організованих заходів щодо забезпечення та підтримки взаємодії.

Практичне відпрацювання взаємодії має проводитися після завершення планування СпО і розробки плану взаємодії, коли поставлені завдання ОВС, військам (силам), що беруть участь у виконанні заходів, рішення виконавцями прийняті та з'ясовані основи взаємодії при проведенні СпО з ліквідації НЗФ.

Залежно від умов обстановки, що склалася, та наявності часу керівник ОВС (командир, начальник) визначає методи і порядок практичного відпрацювання взаємодії. При цьому на основі плану взаємодії доцільно складати План роботи керівника ОВС (командира, начальника) з практичного відпрацювання взаємодії, в якому необхідно передбачити: місце і час практичного відпрацювання; часткові завдання, з яких організовується взаємодія; питання, що підлягають найбільш детальному узгодженню (уточненню); порядок і послідовність їх відпрацювання; склад посадових осіб, які залучаються; порядок їх заслуховування.

Основним і найбільш ефективним методом практичного відпрацювання взаємодії в мирний час є спільна робота керівника ОВС з органами військового управління, штабами взаємодіючих військ (сил) з відпрацювання питань взаємодії на командно-штабних навчаннях та штабних тренуваннях.

Практичне відпрацювання взаємодії може проводитися як на картах, макеті місцевості, так і безпосередньо на місцевості.

Відпрацювання питань взаємодії на картах доцільно проводити з метою узгодження дій ОВС, військ (сил) та органів військового управління військ (сил) ЗСУ при виконанні завдань боротьби з НЗФ з відпрацюванням всього обсягу часткових завдань.

Відпрацювання взаємодії на макеті місцевості варто проводити в основному для узгодження першої групи завдань. Перевага цього методу полягає в тому, що

постановка завдання та їх узгодження здійснюється з урахуванням характеру місцевості, наочно.

Практичне відпрацювання взаємодії на місцевості варто проводити в інтересах виконання тих завдань, які не можливо вирішити без попереднього вивчення відповідного району (ділянки) місцевості.

Досвід проведених командно-штабних тренувань свідчить, що при практичному відпрацюванні взаємодії, керівники (командири, начальники) прагнуть охопити всі дії до подробиць, що значно затягує даний процес. Тому треба лише переконатися в правильному розумінні ними цих завдань, хоча кооперативний вид взаємодії вимагає обов'язкового і ретельного узгодження спільних дій. Кооперація, або кооперативна взаємодія – координація одиничних сил учасників (впорядкування, комбінування, підсумовування цих сил) [2]. При цьому необхідно враховувати обсяг і зміст заходів з організації взаємодії на різних рівнях, які мають свої особливості. Узгодження дій на рівні функціонування є найбільш складним і трудомістким. Таке узгодження проводиться на рівні ОВС, тому на цьому рівні детально узгоджуються порядок та способи дій усіх сил і засобів при виконанні часткових завдань. На рівні регіонального управління процес менш трудомісткий, але вимагає глибокого передбачення та прогнозування обстановки. На цьому рівні необхідно в основному погоджувати кількість сил і засобів, що залучаються для виконання завдань боротьби з НЗФ, порядок їх перепідпорядкування, на який час та інші загальні питання.

Завдання підтримки безперервної взаємодії, це, насамперед, проведення заходів, спрямованих на збереження системи взаємодії, створеної при плануванні заходів боротьби з НЗФ, а також в умінні оперативно вносити необхідні корективи з урахуванням змін обстановки, що склалася.

Щоб не допустити порушення взаємодії при виконанні завдань боротьби з НЗФ, необхідно: домагатися виконання поставлених військам (силам) завдань у встановлений термін; вчасно вносити зміни в раніше створену систему взаємодії, якщо вона не відповідає умовам обстановки, що склалася; уточнювати склад сил і засобів та порядок їх взаємодії одночасно з уточненням завдань військам (силам); у повному обсязі організовувати взаємодію якщо прийнято нове рішення, а військам (силам) визначено інші завдання.

Відновлення взаємодії – це оперативні заходи керівництва й органів управління при виконанні завдання боротьби з НЗФ, спрямовані на корегування планів та налагодження всіх ушкоджених його елементів у найкоротший термін.

При цьому керівники ОВС (командири, начальники), органи військового управління, штаби взаємодіючих військ (сил) повинні вчасно й об'єктивно розкривати причини порушення взаємодії, для того, щоб визначити першочергові заходи для швидкого відновлення взаємодії.

Для цього, в першу чергу, необхідно забезпечити постійний обмін інформацією, щоб війська (сили), що взаємодіють, знали не тільки завдання один одного, але й результати їх виконання.

Після практичного відпрацювання взаємодії, при необхідності, корегуються документи взаємодії, складаються та розсилаються виписки з планів.

Таким чином, взаємодія ОВС, органів військового управління та військ (сил), що залучаються до виконання завдань боротьби з НЗФ, є справою винятково складною, кропіткою, потребує багатоступінчатого зв'язку, безлічі заходів і всебічного забезпечення. Запропонована система їх вирішення складна на перший погляд, але кожен керівник ОВС (командир, начальник), орган управління, штаб взаємодіючих військ (сил) має знайти своє місце в системі взаємодії. Настала необхідність

у ході оперативної і бойової підготовки приділяти організації взаємодії більше уваги та наполегливо вчити керівників ОВС (командирів, начальників), органи управління, штаби мистецтву вирішувати завдання спільно, що, в першу чергу, підвищить відповідність ОВС завданням боротьби з НЗФ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Положення про територіальну оборону України : Указ Президента України від 02.09.2013 № 471/2013 (дск).
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // studopedia.org/10-37283.html](http://studopedia.org/10-37283.html).

Отримано 21.09.2015

І.І. Суховетрук,
здобувач ДНДІ МВС України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНО- ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ

У статті на основі аналізу чинного адміністративно-процесуального законодавства України та підзаконних нормативно-правових актів, узагальнення практики їх реалізації розкрито сутність, зміст та особливості адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури, сформульовано пропозиції й рекомендації щодо усунення недоліків у правовому регулюванні та подальшого вдосконалення чинного законодавства з досліджуваних питань.

Ключові слова: адміністративно-юрисдикційна діяльність, адміністративна юрисдикція, органи прокуратури, повноваження, функції, адміністративне правопорушення, адміністративне провадження.

В статье на основе анализа действующего административно-процессуального законодательства Украины и подзаконных нормативно-правовых актов, обобщения практики их реализации раскрыто сущность, содержание и особенности административно-юрисдикционной деятельности органов прокуратуры, сформулированы предложения и рекомендации по устранению недостатков в правовом регулировании и дальнейшего совершенствования действующего законодательства по исследуемым вопросам.

Ключевые слова: административно-юрисдикционная деятельность, административная юрисдикция, органы прокуратуры, полномочия, функции, административное правонарушение, административное производство.

On the basis of an analysis of the current administrative procedure law of Ukraine and subordinate legal acts, generalization of practice of their implementation the essence, the content and features of the administrative jurisdiction of the prosecution are revealed, the suggestions and recommendations to address the shortcomings in legal regulation and further improvement of the current law regulating the studied issues are formulated.

Keywords: administrative and jurisdictional activity, administrative jurisdiction, prosecution authorities, powers, functions, administrative offense, administrative proceedings.

Особливу роль у забезпеченні прав та свобод людини й громадянина, захисті суспільних і державних інтересів відіграють органи прокуратури. З огляду на це, актуальною проблемою наразі є розвиток їх адміністративно-правового статусу та вдосконалення адміністративно-юрисдикційної діяльності, зважаючи на процеси європейської інтеграції та впровадження позитивного міжнародного досвіду в різних сферах суспільних відносин. З метою приведення законодавства України у відповідність до вимог європейських стандартів був прийнятий у 2014 році Закон України “Про прокуратуру”, який суттєво посилив гарантії незалежності прокурорів. Цей закон скасував функцію загального прокурорського нагляду та вніс низку змін, що в цілому позитивно позначилися на адміністративно-правовому

статусі прокурора. Водночас й надалі залишилися невирішеними проблеми у сфері правового регулювання й визначення організаційних та процесуальних засад функціонування органів прокуратури, реалізація їх повноважень у сфері адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Окремі аспекти прокурорської діяльності досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Зокрема у працях В.Б. Авер'янова, О.В. Агєєва, О.В. Анпілогова, О.М. Бандурки, В.Г. Бессарабова, М.Н. Берідзе, Ю.М. Грошевого, В.Г. Даєва, Є.В. Додіна, Л.М. Давиденка, В.В. Долежана, Д.І. Єрмакова, П.М. Каркача, С.В. Ківалова, І.С. Ковальчук, М.В. Косюти, Т.В. Корнякової, В.М. Кравчука, М.Й. Курочки, А.О. Любовича, І.Є. Марочкіна, О.Ю. Муравенко, В.Т. Нора, В.М. Панова, М.В. Руденка, Д.Л. Саєнко, С.В. Сєребряка, В.Я. Тація, М.М. Тищенко, В.В. Шуби, П.М. Шумського, В.В. Шемчука, Ю.С. Шемчушенка, М.К. Якимчука, О.Н. Ярмиша та інших науковців найбільшу увагу приділено питанням організації та діяльності органів прокуратури, визначенню ролі й місця прокуратури у державному механізмі. Проте адміністративно-правові дослідження проблем здійснення органами прокуратури адміністративно-юрисдикційної діяльності залишаються епізодичними, неповними та потребують подальшого дослідження. З огляду на зазначене, вважаємо, що теоретична нерозробленість обраної теми, її наукова новизна, значущість та актуальність у нових реаліях сьогодення набуває особливого змісту та значення і зумовлює потребу комплексного дослідження та вироблення концептуального підходу до адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури у сучасних умовах, а також вдосконалення окремих норм чинного законодавства в цій сфері.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного адміністративно-процесуального законодавства України та відповідних підзаконних нормативно-правових актів, узагальнення практики їх реалізації, встановити сутність, зміст та особливості адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури, сформулювати пропозиції та рекомендації щодо усунення недоліків у правовому регулюванні й вдосконалення чинного законодавства з досліджуваних питань.

Щоб розкрити сутність та зміст адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури, насамперед, варто зупинитися на дослідженні понять “юрисдикція” та “адміністративна юрисдикція”.

Термін “юрисдикція” перекладається з латинської *jurisdictio*, де *jus* – право і *dictio* – говорю. Під цим терміном розуміють: 1) встановлену законом (чи іншим нормативним актом) сукупність правових повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори, у тому числі вирішувати справи про правопорушення, тобто оцінювати дії особи з точки зору їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників [1, с. 16]; 2) коло повноважень суду чи адміністративного органу з правової оцінки конкретних фактів, у тому числі з вирішення спорів та застосування передбачених законом санкцій [2, с. 504].

Обов'язковими умовами здійснення юрисдикції є необхідність наявності події правопорушення, специфічний процесуальний регламент вирішення справи, а також прийняття юрисдикційного акта в установлених законом формі та порядку. В основі змісту будь-якої юрисдикційної діяльності лежить збирання, дослідження й оцінка обставин скоєного правопорушення та ухвалення рішення у справі. Специфічними особливостями юрисдикції виступають, зокрема: державно-владна специфіка (юрисдикційний захист суспільних відносин є, перш за все, прерогативою компетентних державних органів), підзаконність (юрисдикційна діяльність завжди здійснюється в чітко регламентованих законом рамках), правозастосовний та

правоохоронний характер (у процесі здійснення юрисдикційної діяльності не встановлюються нові норми права, а лише використовуються та застосовуються відповідні чинні норми права, які характеризуються своїм правоохоронним спрямуванням).

Що стосується адміністративної юрисдикції, то вона, будучи різновидом юрисдикційної діяльності, в цілому зберігає всі основні її ознаки. Водночас адміністративна юрисдикція як складова виконавчо-розпорядчої діяльності відповідних органів державної виконавчої влади є також різновидом адміністративної (управлінської) діяльності. У процесі здійснення адміністративно-юрисдикційної діяльності відповідні органи державної виконавчої влади й інші уповноважені суб'єкти забезпечують захист суспільних відносин, що складаються у сфері державного управління, ведуть боротьбу з найбільш численним різновидом порушень права, якими є адміністративні правопорушення. Отже, предметом і змістом адміністративно-юрисдикційної діяльності є переважно розгляд справ про адміністративні правопорушення й ухвалення за ними відповідних рішень [3, с. 20–21].

В адміністративно-правовій науці є декілька підходів щодо визначення поняття, змісту та обсягу адміністративної юрисдикції. Більшість авторів ототожнюють її з діяльністю щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення та винесенню відповідних постанов у встановлених законом формах [8, с. 9; 9, с. 101] або визначають її як врегульовану законом діяльність уповноваженого органу, посадової особи щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення та застосування заходів адміністративної відповідальності – адміністративних стягнень [4, с. 11]. Деякі автори під адміністративною юрисдикцією розуміють врегульовану законом діяльність уповноваженого органу державної влади, посадової особи щодо вирішення індивідуальних адміністративних справ (спорів), пов'язаних з адміністративно-правовими відносинами громадянина або недержавної організації з державним органом (його посадовою особою) при здійсненні цим органом публічної влади, як правило, виконавчої влади [4, с. 10]. Інші науковці вважають, що адміністративна юрисдикція передбачає розгляд як спорів, що віднесені Кодексом адміністративного судочинства України до компетенції адміністративних судів, так і справ про адміністративні правопорушення, незалежно від того, чи розглядаються вони судом загальної компетенції, чи спеціально уповноваженим органом виконавчої влади (органом позасудової адміністративної юрисдикції). При цьому наголошується, що діяльність з розгляду спорів, які здійснюються адміністративними судами, має визначатись як адміністративна юстиція і співвідноситися з адміністративною юрисдикцією як частина з цілим. Діяльність з розгляду справ про адміністративні правопорушення, у свою чергу, має визначатись як судова і позасудова адміністративна юрисдикція [10, с. 117].

Таким чином, аналіз різних позицій вчених-адміністративістів дозволяє зробити висновок про те, що поняття “адміністративна юрисдикція” використовується як у широкому, так і у вузькому розумінні, які одне одному не суперечать. З іншого боку, зауважимо, що найчастіше адміністративна юрисдикція розглядається у вузькому значенні, тобто відображає діяльність щодо застосування санкцій правових норм, реалізацію адміністративних стягнень.

Варто також зазначити, що в юридичній літературі адміністративна юрисдикція визначається також з функціональної точки зору як сукупність повноважень відповідного суб'єкта в статичному та динамічному вираженні [4, с. 10], що свідчить про те, що категорія “адміністративної юрисдикції” як діяльність використовується в теоретико-прикладному плані.

Як слушно наголошує із В.Б. Авер'янов, зміст інституту “адміністративна

юрисдикція” необхідно юридично закріпити у відповідному нормативно-правовому акті, відповідно в ньому об’єднати юрисдикційну діяльність: а) органів виконавчої влади, уповноважених розглядати скарги громадян і юридичних осіб на незаконно прийняті рішення як нижчих органів, так і підлеглих осіб, тобто сфера адміністративного оскарження (адміністративна “квазіюстиція”); б) органів виконавчої влади, уповноважених застосовувати заходи адміністративної відповідальності (адміністративна позасудова юстиція); в) адміністративних судів (адміністративна судова юстиція) [5, с. 193–195].

Проаналізувавши різні позиції вчених-адміністративістів щодо визначення сутності та змісту поняття “адміністративна юрисдикція”, можна зробити такі висновки: 1) для цієї діяльності характерна наявність правового спору (або правопорушення), оскільки спори виникають між сторонами суспільних відносин, що регулюються адміністративно-правовими нормами, набуваючи характеру адміністративно-правових спорів; 2) у процесі вирішення адміністративно-правових спорів здійснюється правова оцінка поведінки (дій) сторін; 3) процесуально-правове регулювання адміністративно-юрисдикційної діяльності забезпечує встановлення та доведення подій і фактів; 4) адміністративно-юрисдикційна діяльність органів виконавчої влади, на відміну від юрисдикційної діяльності судової влади, не поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, і вона підконтрольна судовій владі; 5) предметом адміністративно-юрисдикційної діяльності загалом є розгляд справ про адміністративні правопорушення та прийняття щодо них відповідних рішень.

На думку Ю.І. Руснака, адміністративна юрисдикція – це один із важливих та ефективних засобів захисту прав громадян. Автор зазначає, що юрисдикційна діяльність державних органів має різні види. З одного боку, це вирішення спору про право, в процесі якого встановлюються обставини справи, перевіряється законність та обґрунтованість вимог і заперечень зацікавлених осіб. З іншого боку, це дії органів, які виступають як спеціальні органи каральної адміністративної юрисдикції. Під адміністративну юрисдикцію в широкому розумінні слова підпадають і конкретні випадки розгляду органами управління питань про права, обов’язки чи правові інтереси фізичних та юридичних осіб (мається на увазі відповідна оцінка діяльності цих осіб). Незважаючи на те, що адміністративна юрисдикція, на відміну від судової, здійснюється в специфічній формі, її достатньо чітко характеризує положення про те, що для кожного правового спору повинен бути “суддя” (установа), до якого можна звернутися, і який може самостійно розв’язати питання про правомірність або неправомірність застосування відповідної вимоги чинного права до обставин справи в конкретному випадку [6, с. 19].

З огляду на зазначене, варто наголосити, що для вдосконалення адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури необхідно чітко визначити та закріпити процедури застосування відповідних засобів державного впливу з метою забезпечення гарантій правильного й обґрунтованого здійснення адміністративної юрисдикції. Оскільки юрисдикція охоплює повноваження органів прокуратури, які здійснюють правозастосовну та правоохоронну діяльність, вони спрямовані на реалізацію чинних норм. Розгляд адміністративно-правових спорів здійснюють на підставі відповідних нормативно-правових актів, які закріплюють порядок розгляду скарг на неправомірні дії або бездіяльність органів і посадових осіб, що порушують права та законні інтереси громадян. Застосування заходів державного впливу в адміністративному порядку, без звернення в адміністративний суд рівною мірою як і адміністративний порядок розв’язання спорів, складає зміст адміністративної юрисдикції.

З цього приводу слушною є думка В.С. Стефаника про те, що адміністративна юрисдикція органів державної виконавчої влади не підміняє дії суду навіть частково, вона лише передує судовому розгляду. Рішення цих органів не впливають на самостійність суду [7, с. 7–8].

Результатом адміністративно-юрисдикційної діяльності є ухвалення рішення у вигляді правового акта. Тобто юрисдикційний акт щодо конкретної адміністративної справи є вирішенням правового спору. Якщо ж ідеться про правопорушення, то в такому акті можуть бути передбачені правові санкції.

Загальновідомо, що провадження в адміністративній справі вважається завершеним лише, якщо ухвалене рішення виконане в повному обсязі. Законодавством передбачено відповідну гарантію реальності рішень, ухвалених адміністративно-юрисдикційним органом. Так, згідно зі ст. 298 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) постановою про накладення адміністративного стягнення є обов'язковою для виконання державними та громадськими органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами [13].

Отже, адміністративна юрисдикція полягає в розгляді адміністративно-правових спорів, справ про адміністративні правопорушення в установленій законом адміністративно-процесуальній формі спеціально уповноваженими на те органами (посадовими особами), яких наділено правом розглядати спори та накладати адміністративні стягнення [11, с. 196]. Адміністративно-юрисдикційна діяльність спрямована на захист не лише адміністративних правовідносин, а й фінансових, трудових, земельних та ін. Безумовно, в межах цієї діяльності здійснюється як захист, так й реалізація вимог адміністративно-процесуальних норм та правових норм інших галузей права.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність базується на визначених принципах, які характерні для державно-управлінської діяльності і наближені до принципів правосуддя, а саме: законності, компетентності, встановлення істини, доступності, гласності, економічності, змагальності, свобода в наданні доказів і в доведенні їх переконливості тощо.

Адміністративно-юрисдикційній діяльності органів прокуратури характерні усі ознаки юрисдикційної діяльності та адміністративної юрисдикції, проте цій діяльності притаманні й інші ознаки. Участь прокурора в провадженні у справах про адміністративні правопорушення регламентується нормами-приписами, що містяться в Конституції України, КУпАП, законах України “Про прокуратуру”, “Про запобігання корупції” та інших, які покладають на прокурора повноваження у сфері здійснення провадження в справах про адміністративні правопорушення як засіб забезпечення захисту прав та інтересів фізичних осіб, публічних інтересів у різних сферах суспільно-правових відносин. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів прокуратури, як і будь-яка інша їх діяльність, є підзаконною, ґрунтується на суворому дотриманні чинного законодавства. Крім того, вона не лише базується на суворому дотриманні норм права, а й реалізовується шляхом застосування таких норм, тобто є діяльністю правозастосовною, а також правоохоронною. Компетентні посадові особи органів прокуратури, які реалізують надані їм адміністративно-юрисдикційні повноваження, зобов'язані діяти в рамках законів та інших нормативних положень. Відступ від цих положень призводить, як правило, до порушень принципу законності і, як наслідок, до скасування постанови (рішення) за справою. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів прокуратури характеризується тим, що завжди має виключно державно-владний характер і здійснюється тільки офіційним порядком. Для її здійснення органи

прокуратури наділяються повноваженнями щодо вирішення адміністративних спорів.

Так, відповідно до п. 11 ст. 255 КУпАП прокурор має право складати протоколи про адміністративні правопорушення за скоєння адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, військових адміністративних правопорушень, за злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора, за ухилення від виконання законних вимог прокурора, за розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист, передбаченими статтями 172-4–172-20, 185-4, 185-8, 185-11 КУпАП. Крім того, ст. 250 КУпАП визначає порядок здійснення прокурорського нагляду за виконанням законів при провадженні в справах про адміністративні правопорушення. У ній наголошується, що прокурор, заступник прокурора, здійснюючи нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів при провадженні в справах про адміністративне правопорушення, має право: порушувати провадження в справі про адміністративне правопорушення; знайомитися з матеріалами справи; перевіряти законність дій органів (посадових осіб) при провадженні в справі; брати участь у розгляді справи; заявляти клопотання; давати висновки з питань, що виникають під час розгляду справи; перевіряти правильність застосування відповідними органами (посадовими особами) заходів впливу за адміністративні правопорушення; вносити подання, оскаржувати постанову і рішення по скарзі в справі про адміністративне правопорушення, а також вчиняти інші передбачені законом дії. При провадженні у справах про адміністративні правопорушення, передбачені статтями 172-4–172-9 КУпАП, участь прокурора у розгляді справи судом є обов'язковою [13].

Однак варто зауважити, що до адміністративно-юрисдикційних проваджень належать не лише провадження у справах про адміністративні правопорушення, а й провадження з розгляду скарг громадян, дисциплінарні провадження, провадження із застосування заходів адміністративного примусу, які не пов'язані із притягненням до адміністративної відповідальності, але передбачають наявність спірної ситуації між суб'єктами адміністративно-правових відносин (застосування заходів припинення), провадження щодо реалізації наглядових повноважень органами прокуратури, а також провадження щодо реалізації прокурором представницької функції в адміністративному судочинстві України.

Потрібно також виділити ще таку особливість адміністративної юрисдикції органів прокуратури, як одноособове її здійснення, оскільки більшість органів адміністративної юрисдикції мають виключно колегіальні повноваження (адміністративні комісії, виконавчі комітети селищних, сільських рад тощо). У загальних випадках адміністративно-юрисдикційна діяльність органів прокуратури щодо розгляду індивідуально-конкретних справ з метою доступності та зрозумілості реалізується за нескладною формою і змістом. Вона не пов'язана зі здійсненням великої кількості процесуальних дій, не залучається багато учасників процесу, як під час здійснення кримінально-процесуальної юрисдикції.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки: 1) під адміністративно-юрисдикційною діяльністю органів прокуратури слід розуміти урегульовану нормами адміністративного права специфічну форму їх адміністративної діяльності, пов'язану з розглядом та вирішенням по суті підвідомчих їм справ про адміністративні правопорушення у встановлених законом порядку та формах, а також із здійсненням інших адміністративно-юрисдикційних дій забезпечувального характеру у межах їхніх повноважень; 2) метою адміністративно-юрисдикційної діяльності органів прокуратури є вирішення юрисдикційного конфлікту шляхом

прийняття індивідуального правового юрисдикційного акта, який є результатом розгляду справи. Встановлення фактичного рівня визнання поваги й дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина, а також виявлення та усунення порушень цих прав і свобод є відповідно цілями правозахисної та правоохоронної діяльності прокуратури; 3) розгляд справ про адміністративні правопорушення, встановлення, доведення фактів, їх юридична оцінка здійснюється прокурором у рамках особливої процесуальної форми, регламентованої процесуальними нормами, що забезпечує активність як органу юрисдикції що веде розгляд справи, так й інших його учасників (сторін спору, відповідача, потерпілих, експертів, захисника), яким процесуальними нормами надаються широкі можливості для обстоювання (захисту) своїх прав і законних інтересів; 4) суб'єктами адміністративної юрисдикції виступають органи та особи, які відповідно до чинного законодавства є носіями процесуальних прав і обов'язків, а саме: громадяни, державні органи та їх представники, які здійснюють виконавчо-розпорядчі функції, судді, державні підприємства та заклади, організації та їх структурні підрозділи, інші державні органи та їх посадові особи, громадські організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарева. – М., 1984. – 415 с.
2. *Бородін І.Л.* Адміністративно-юрисдикційний процес : монографія / І.Л. Бородін. – К., 2007. – 184 с.
3. *Гусаров С.М.* Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. / С.М. Гусаров ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 462 с.
4. Словарь административного права / кол. авт. И.Л. Бачило, Т.М. Гандилов, А.А. Гришков и др. / отв. ред. И.Л. Бачило. – М., 1999. – 320 с.
5. *Авер'янов В.Б.* Питання адміністративної реформи у змісті Загальної концепції державно-правової реформи / В.Б. Авер'янов // Державно-правова реформа в Україні : тези матеріалів науково-практичної конференції. – К. : УАУП, 1997. – С. 193–195.
6. *Руснак Ю.І.* Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів державної податкової служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю.І. Руснак. – Ірпінь, 2004. – 197 с.
7. *Стефанюк В.С.* Правова обумовленість запровадження адміністративної юстиції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В.С. Стефанюк. – Київ, 2000. – 20 с.
8. *Шергин А.П.* Административная юрисдикция : монография / А.П. Шергин. – М., 1979. – 197 с.
9. *Якимов О. Я.* Статус субъекта административной юрисдикции / О.Я. Якимов // Государство и право. – 1996. – № 8. – С. 100–111.
10. *Курило В.* До поняття адміністративної юрисдикції у сільському господарстві / В. Курило // Вісник Прокуратури. – 2007. – № 7 (73). – 113–118.
11. Адміністративне право України : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцький, В.М. Гаращук, та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка – Х. : Право, 2001. – 528 с.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X із змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

Отримано 29.09.2015

Л. Фардилов,
докторант кафедры права человека
и информационное право
Бакинского государственного университета

УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ЗАЩИЩЕННОСТИ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ

У статті аналізуються проблеми, що стосуються участі Азербайджану в діяльності щодо забезпечення антитерористичної захищеності цивільної авіації на підставі міжнародної практики і різних думок, наявних у юридичній літературі. Зазначається, що в Азербайджані боротьба з тероризмом стоїть в ряді пріоритетних державних цілей. Реформи, проведені в республіці, створили умови для ефективної боротьби з тероризмом на основі загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права. Держава приєдналася до багатьох міжнародних конвенцій, також були прийняті відповідні законодавчі акти по боротьбі з тероризмом. Законодавство Азербайджанської Республіки з питань боротьби з тероризмом приведено у відповідність до міжнародно-правових документів і містить великий комплекс заходів по боротьбі зі злочинами терористичної спрямованості, закріплюючи, між іншим, заходи відповідальності не тільки фізичних, а й юридичних осіб.

Ключові слова: цивільна авіація, антитерористична безпека, регіональні механізми, двосторонні договори.

В статье анализируются проблемы, касающиеся участия Азербайджана в деятельности по обеспечению антитеррористической защищенности гражданской авиации на основании международной практики и различных мнений, существующих в юридической литературе. Отмечается, что в Азербайджане борьба с терроризмом стоит в ряде приоритетных государственных целей. Реформы, проведенные в республике, создали условия для эффективной борьбы с терроризмом на основе общепринятых принципов и норм международного права. Государство присоединилось ко многим международным конвенциям, также были приняты соответствующие законодательные акты по борьбе с терроризмом. Законодательство Азербайджанской Республики по вопросам борьбы с терроризмом приведено в соответствие с международно-правовыми документами и содержит обширный комплекс мер по борьбе с преступлениями террористической направленности, закрепляя, среди прочего, меры ответственности не только физических, но и юридических лиц.

Ключевые слова: гражданская авиация, антитеррористическая безопасность, региональные механизмы, двусторонние договоры.

Paper analyzes the problems related to the participation of Azerbaijan in anti-terror operations to ensure the security of civil aviation on the basis of international practice and the different views that exist in the legal literature. It is noted that in Azerbaijan, the fight against terrorism is one of the priority objectives of the state. The reforms that have been carried out in the Republic, created the conditions for an effective fight against terrorism on the basis of generally accepted principles and norms

of international law. Legislation of the Republic of Azerbaijan on combating terrorism has been adjusted in accordance with international legal instruments and provides an extensive set of measures to combat terrorist crimes, securing, inter alia, measures of responsibility, not only of physical but legal entities as well.

Keywords: *civil aviation, anti-terrorism security, regional arrangements, bilateral agreements.*

Азербайджан поддерживает усилия международного сообщества в отношении борьбы с терроризмом. 15 сентября 2010 года Президент Азербайджана И.Г. Алиев на встрече с главами делегаций руководителей разведывательных служб и органов безопасности стран СНГ указал: “Сегодня, когда ни одно государство на планете, в том числе и самые сильные страны, не застраховано полностью от таких глобальных угроз, как международный терроризм, дальнейшая активизация усилий на международном уровне по борьбе с международным терроризмом, экстремизмом, радикализмом и другими подобными вызовами современности очень важна” [1]. Азербайджан активно участвует в СНГ, работая в различных форматах – как в гуманитарной сфере, экономическом сотрудничестве, так и, конечно, в обеспечении безопасности ГА. Вместе с тем, научное освоение проблем АЗГА отстает от потребностей времени. Многие работы устарели [2]. Современные – представляют, прежде всего, уголовно-правовой аспект проблемы. В них анализируются вопросы уголовной ответственности за: а) преступления террористической направленности и б) преступления на транспорте [3]. Таким образом, речь идет о реакции государства на уже совершенные деяния. Проблематика предупреждения случаев авиатерроризма остается вне поля зрения исследователей. Недостаточное внимание уделяется и мерам по обеспечению собственно АЗГА. Так, в учебнике Е.А. Алиева этим вопросам посвящено лишь три страницы содержанием самого общего характера [4]. При таких обстоятельствах необходимо провести рассмотрение проблем АЗГА в комплексе, изучая как общие вопросы имплементации в республике международных норм, так и специальные вопросы применения антитеррористических документов в сфере ГА.

Азербайджан является участником целого ряда международных договоров в сфере борьбы с терроризмом. Кроме того, Азербайджан ратифицировал девять конвенций СЕ, предусматривающих как общие вопросы сотрудничества в борьбе с преступностью, так и специальные аспекты противодействия терроризму. В их числе: Конвенция о выдаче (экстрадиции) 1957 г.; Дополнительный Протокол к Европейской Конвенции о выдаче (экстрадиции) 1975 г.; Второй Дополнительный Протокол к Европейской Конвенции о выдаче (экстрадиции) 1978 г.; Конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам 1959 г.; Дополнительный Протокол к Европейской Конвенции о взаимной правовой помощи по уголовным делам 1978 г.; Конвенция о передаче производства по уголовным делам 1972 г.; Конвенция о борьбе с терроризмом 1977 г.; Конвенция о возмещении ущерба жертвам насильственных преступлений 1983 г.; Конвенция об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности 1990 г. Азербайджан также участвует во множестве двусторонних договоров в области воздушного транспорта. Последние условно можно разделить на две группы.

Первая – договоры о воздушном сообщении и сотрудничестве в области воздушного транспорта.

На сегодняшний день Азербайджан подписал подобные соглашения с тридцатью странами. Еще с 23 государствами Азербайджан парафировал соглашения или согласовал на уровне экспертов. Указанные договоры (например, (ст. 1

Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством АР о воздушном сообщении 1996 г.) предусматривают, что стороны действуют в соответствии с: а) конвенциями об авиационной безопасности; б) положениями по авиационной безопасности и техническими требованиями, устанавливаемыми ИКАО и предусмотренными приложениями к Конвенции о международной гражданской авиации, а также Соглашением о гражданской авиации и об использовании воздушного пространства.

В соответствии со ст. 14 Соглашения между Правительством Республики Беларусь и Правительством АР о воздушном сообщении от 31 марта 2004 г. стороны должны оказывать по просьбе всю необходимую помощь друг другу по предотвращению незаконного захвата воздушных судов и других незаконных актов, направленных против безопасности воздушных судов, их пассажиров и экипажей, аэропортов и аэронавигационных средств, а также любой другой угрозы безопасности ГА. Стороны будут требовать, чтобы эксплуатанты воздушных судов, эксплуатанты ВС, основное место деятельности или постоянное местопребывание которых находится на их территории, и эксплуатанты международных аэропортов на их территории действовали в соответствии с такими положениями и требованиями по авиационной безопасности (ст. 18 Соглашения между Правительством РФ и Правительством АР о воздушном сообщении и сотрудничестве в области воздушного транспорта 1993 г.). По договорам другая Договаривающаяся Сторона может потребовать от таких эксплуатантов воздушных судов соблюдения положений по авиабезопасности, которые предусматриваются этой другой Стороной для въезда, выезда и нахождения в пределах ее территории (ст. 18 Соглашения между Правительством Республики Узбекистан и Правительством АР о воздушном сообщении и сотрудничестве в области воздушного транспорта 1993 г. [5]). Каждая Сторона будет обеспечивать применение надлежащих мер в пределах ее территории для защиты воздушных судов и проверки пассажиров, экипажа, ручной клади, багажа, груза и бортовых запасов до и во время посадки или погрузки. Государства также благожелательно рассматривают любую просьбу контрагента о принятии специальных мер безопасности в связи с конкретной угрозой.

На основании ст. 19 Соглашения между Правительством Украины и Правительством АР о воздушном сообщении 1994 г. в случае, если имеет место инцидент или угроза инцидента, связанного с незаконным захватом гражданских воздушных судов или с другими незаконными актами, направленными против безопасности воздушных судов, их пассажиров и экипажа, аэропортов или аэронавигационных средств, Стороны оказывают друг другу помощь посредством облегчения связи и принятия соответствующих мер в целях быстрого и безопасного пресечения такого инцидента или его угрозы.

Если какая-либо из Сторон имеет достаточные основания полагать, что другая Сторона отступает от положений по авиационной безопасности, авиационные власти этого государства могут просить о проведении немедленных консультаций с авиационными властями другой Стороны (ст. 20 Соглашения между Правительством Грузии и Правительством АР о воздушном сообщении 1992 г. [6]).

Таким образом, двусторонние международные договоры Азербайджана (кроме регулирования вопросов непосредственно связанных с обеспечением АЗГА) закрепляют правила межгосударственного взаимодействия в целях превенции терактов на воздушном транспорте, что подтверждает стремление республики к повышению уровня безопасности воздушного транспорта и искоренению терроризма во всех его проявлениях.

Вторая – договоры о борьбе с преступностью, включая акты терроризма в сфере ГА. Их у Азербайджана несколько десятков.

В качестве примера можно привести Соглашение между Правительством Латвийской Республики и Правительством Азербайджанской Республики о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров и организованной преступностью 2006 г. В соответствии со статьей 2 Соглашения в целях борьбы с терроризмом Стороны: а) обмениваются информацией о планируемых или совершенных актах терроризма, лицах и организациях, вовлеченных в них, методах совершения и используемом техническом оборудовании и средствах; б) обмениваются информацией о террористических организациях и группировках, их структурах и участниках, планирующих, совершающих или совершивших террористические акты на территории государства другой Стороны, а также обеспечивают информацией, необходимой для борьбы с терроризмом и пресечения преступлений, серьезно угрожающих государственной безопасности; в) обмениваются аналитическими материалами, относящимися к терроризму; г) обмениваются опытом и знаниями о безопасности на морских и воздушных судах и на железной дороге, чтобы улучшить стандарты безопасности в аэропортах, в морских портах и на железнодорожных вокзалах; д) на основании запроса одной Стороны, одна Сторона или обе Стороны совместно ведут оперативные или другие мероприятия. В соответствии со статьей 2 Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством АР о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, организованной и иными видами преступности (2005 г.) [7] в целях борьбы с терроризмом Стороны, в соответствии с национальными законодательствами, а также положениям настоящего Соглашения: обмениваются информацией о планируемых и совершенных актах терроризма, о террористических организациях и группировках, а также лицах, участвующих в таких преступлениях, о формах и методах совершения таких преступлений и используемых средствах, а также сведениями, которые необходимы для борьбы с терроризмом и пресечением преступлений, угрожающих общественной и государственной безопасности Сторон; обмениваются информацией об оказываемой террористическим организациям и лицам, причастным к террористической деятельности, поддержке, в том числе об источниках финансирования; обмениваются информацией о лицах и организациях, занимающихся нелегальной торговлей оружием, боеприпасами, военной техникой, взрывчатыми и отравляющими веществами, ядерными и радиоактивными материалами, а также о каналах их перемещения по территориям государств; проводят оперативно-розыскные мероприятия по запросу одной из Сторон, направленные на предупреждение, выявление, пресечение преступлений террористического характера; проводят совместные рабочие встречи и консультации по вопросам борьбы с терроризмом, обмена опытом в отношении форм и методов противодействия проявлениям терроризма.

По соглашениям, заключенным Министерством национальной безопасности Азербайджана с правоохранительными органами зарубежных государств [8], специальные меры безопасности будут выполняться специально обученным персоналом в соответствии с национальным законодательством государства пребывания и включают в себя следующее: а) вооруженную охрану в контролируемых зонах аэропорта (пассажиры гражданских воздушных судов в местах регистрации пассажиров, паспортного контроля, выхода из самолета, в зале прилета, транзитной зоне и других местах сосредоточения пассажиров; экипажей воздушных судов; всех воздушных судов при приземлении и во время стоянки; б) проверку подозрительных пассажиров, их багажа и ручной клади; в) наблюдение за местами

размещения пассажиров, их багажа и ручной клади; г) контроль за багажом, загружаемого в воздушное судно. Таким образом, Азербайджан стремится строить свои отношения с другими государствами на основе принципа сотрудничества в борьбе с преступностью во всех ее проявлениях, в том числе и с терроризмом на воздушном транспорте. При этом сотрудничество осуществляется как на центральном уровне, так и на уровне подразделений ведомств. Положения международных договоров в области АЗГА своевременно и полностью имплементируются в правовую систему республики [9]. Нужно сказать, что в целом Азербайджан придерживается дуалистической концепции соотношения международного и внутригосударственного права. Пункт 2 ст. 7 Конституции Азербайджана 1995 г. гласит: в Азербайджанской Республике государственная власть ограничивается во внутренних вопросах только правом, во внешних вопросах — только положениями, вытекающими из международных договоров, участницей которых является Азербайджанская Республика. В свою очередь, республика строит свои отношения с другими государствами на основе принципов, предусмотренных в общепризнанных нормах международного права (ст. 10 Конституции). Статья 94 закрепляет за высшим представительным органом государства — Милли Меджлисом Азербайджанской Республики исключительные полномочия по ратификации и денонсации международных договоров.

Статьи 148 и 151 Конституции подчеркивают, что международные договоры, участницей которых является Азербайджанская Республика, являются неотъемлемой составной частью системы законодательства Азербайджанской Республики. При возникновении противоречия между нормативными правовыми актами, входящими в систему законодательства Азербайджанской Республики (исключая Конституцию и принятые путем референдума акты), и межгосударственными договорами, участницей которых является Азербайджанская Республика, применяются международные договоры.

Закон “О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Азербайджанской Республики” (1995 г.) [10] конкретизирует положения конституции, подробно регламентируя все вопросы, связанные с международными договорами Азербайджана. В частности, закон в статье 8 устанавливает, что к международным договорам республики, подлежащим ратификации, относятся: 1) договоры о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи (солидарности), договоры, устанавливающие принципы межгосударственных отношений; 2) мирные договоры; 3) договоры Азербайджанской Республики с другими государствами по территориальным и пограничным вопросам, по вопросам раздела, отчуждения территорий и уточнения границ; 4) договоры оборонного характера и по военному сотрудничеству; 5) договоры о правовой помощи; 6) договоры о вхождении Азербайджанской Республики в международные организации универсального и регионального характера; 7) многосторонние и долгосрочные экономические договоры; 8) договоры, устанавливающие иные правила, чем те, которые содержатся в законах Азербайджанской Республики; 9) договоры, ратификация которых предусмотрена законами или международными договорами Азербайджанской Республики; 10) договоры по вопросам получения кредитов; 11) договоры об участии в межгосударственных союзах и других межгосударственных объединениях; 12) договоры об отправке контингента Вооруженных Сил Азербайджанской Республики в другие страны либо допуске контингента вооруженных сил других государств на территорию Азербайджанской Республики.

Решением Президента Азербайджанской Республики на ратификацию Верховным Советом Азербайджанской Республики могут быть представлены и другие

международные договоры Азербайджанской Республики. Статья 11 Закона предписывает, что Верховный Совет Азербайджанской Республики рассматривает представленные Президентом на ратификацию международные договоры республики и выносит соответствующие решения. На основании постановления Верховного Совета о ратификации международного договора Президент республики подписывает ратификационную грамоту.

Важнейшим нормативным актом в области противодействия терроризму является Закон Азербайджанской Республики “О борьбе с терроризмом” от 18 июня 1999 года. Указ о порядке применения данного закона № 185 был издан Президентом АР 30 августа 1999 года. Закон “О борьбе с терроризмом” 1999 г. определяет правовые и организационные основы борьбы с терроризмом в Азербайджанской Республике, координирует деятельность государственных органов, осуществляющих борьбу с терроризмом, а также права и обязанности этих органов и граждан. В соответствии со ст. 2 Закона Законодательство республики о борьбе с терроризмом состоит из Конституции Азербайджана, межгосударственных договоров, поддерживаемых республикой, иных законодательных и нормативных актов.

В ст. 1 Закона содержатся следующие основные определения: “террорист”, “террористическая группа”, “террористическая организация”, “террористическая деятельность” и др. По закону “терроризм” означает “совершение действий или же угрозу совершения подобных действий, явившихся причиной массового истребления людей, нанесения им телесных повреждений или другого ущерба здоровью, либо уничтожения (порчи) их имущества или других тяжелых последствий с целью нарушить общественную безопасность, создать панику среди населения или добиться принятия органами государственной власти решений, отвечающих интересам террористов”. “Международная террористическая деятельность” – деятельность, осуществляемая террористами или террористическими организациями на территории нескольких государств или связанная с преступлением, могущим причинить вред интересам нескольких государств, совершенным лицом против гражданина какого-либо государства на территории государства, к которому он принадлежит, или другого государства, в случае, когда террорист и лицо, подвергшееся терроризму, являются гражданами одного или разных государств, за пределами территории данного государства.

В соответствии со статьей 6 Закона государственные организации и органы местного самоуправления, общественные объединения, должностные лица и граждане обязаны помогать государственным органам, ведущим борьбу с терроризмом. Помощь может проявляться в передаче сведений и сообщений, могущих содействовать выявлению и предотвращению терроризма, а также сведению к минимуму ущерба, который может быть нанесен в результате этой деятельности. Глава III Закона предусматривает возмещение ущерба, причиненного в результате террористических акций, а также правовую и социальную защиту лиц, участвующих в борьбе с терроризмом.

За связь с террористической деятельностью действующая на территории Азербайджана организация (ее филиал или представительство) может быть ликвидирована по решению суда в порядке, определенном законодательством республики (ст. 19 Закона “О терроризме”). При ликвидации подобной организации ее имущество конфискуется и переходит в собственность государства. Уголовная ответственность за терроризм предусмотрена и в статьях 214 и 277 УК Азербайджанской Республики (2000 г.) [11] Деяния, указанные в этих статьях, по своему характеру и степени общественной опасности относятся к тяжким и особо тяжким преступлениям.

Статья 214 УК “Терроризм” определяет терроризм как “совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных тяжких последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения либо оказания воздействия на принятие решений органами власти в соответствии с требованиями виновного, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях”. Части 2 и 3 данной статьи закрепляют квалифицированные составы этого преступления: группой лиц по предварительному сговору; неоднократно; с применением огнестрельного оружия; организованной группой либо повлекли по неосторожности смерть потерпевшего или иные тяжкие последствия. В соответствии с примечанием к статье 214 УК лицо, участвовавшее в подготовке акта терроризма, освобождается от уголовной ответственности, если оно своевременным предупреждением органов власти или иным способом способствовало предотвращению осуществления деяния и если в действиях данного лица не содержится иного состава преступления. Статья 277 УК предусматривает ответственность за посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля (террористический акт). В соответствии со статьей 12.3 УК иностранные граждане и лица без гражданства, совершившие преступления против мира и человечества, терроризм, угон воздушного судна, захват заложников, нападение на лиц или организации, пользующиеся международной защитой, а также другие преступления, наказуемость которых вытекает из международных соглашений Азербайджана, подлежат уголовной ответственности и наказанию, независимо от места совершения преступления. Наряду с терроризмом в УК республики закреплены составы иных преступлений: “Захват заложника” (ст. 215); “Угон судна воздушного или водного транспорта либо железнодорожного поезда” (ст. 219); “Незаконное изготовление оружия” (ст. 229); “Создание не предусмотренных законодательством вооруженных формирований или групп” (ст. 279).

Лица, совершившие или участвовавшие в совершении террористических акций, независимо от их места планирования или осуществления привлекаются к уголовной ответственности и несут соответствующее наказание на основании законодательства Азербайджана, а также на основании заключенных межгосударственных договоров выдаются иностранному государству для привлечения их к уголовной ответственности или исполнения назначенного наказания [12]. В соответствии с Законом АР “О статусе беженцев и вынужденных переселенцев (лиц, переселенных в пределах страны)” от 21 мая 1999 года лицу, совершившему, как установлено согласно международному праву, преступление против мира, военное преступление, преступление против человечества или человечности; лицу, совершившему до въезда на территорию Азербайджанской Республики за ее пределами тяжкое преступление неполитического характера; лицу, обвиняемому в совершении действий, противоречащих цели и принципам ООН, не предоставляется статус беженца.

Важное место законодательством Азербайджана отводится борьбе с финансированием и организационными структурами международного терроризма. Целый ряд законодательных актов предусматривают жесткие процедуры в этой сфере. В соответствии с Законом АР “О банках и банковской деятельности в Азербайджанской Республике” от 14 июня 1996 года [13] на денежные средства и иные ценности юридических и физических лиц, находящиеся в кредитной организации, арест может быть наложен только на основании решения судебного органа в порядке, установленном действующим законодательством. Кредитная организация незамедлительно по получении соответствующего решения о наложении ареста

прекращает расходные операции по счетам и вкладам (в объеме средств, на которые наложен арест). Конфискация денежных средств и иных ценностей, находящихся в кредитной организации, производится на основании вступившего в законную силу приговора суда. После принятия закона Национальный Банк АР направил распоряжение во все банки республики о предоставлении ему информации о вызывающих подозрение операциях по счетам клиентов. Наряду с этим, всем банкам республики было дано указание о выяснении наличия банковских счетов лиц, причастных к международному терроризму.

На основе Решения Кабинета министров АР “О международных гуманитарных организациях и их представительствах в Азербайджанской Республике” от 2 ноября 1994 года международные гуманитарные организации и иные иностранные представительства, ведущие благотворительную деятельность в Азербайджанской Республике, проходят регистрацию в Министерстве юстиции в порядке, установленном законом.

Согласно Закону АР “О гранте” от 17 апреля 1998 года договоры о предоставлении грантов иностранным реципиентам донорами, являющимися юридическими или физическими лицами Азербайджанской Республики, регистрируются Кабинетом министров АР. В соответствии с Законом АР “О неправительственных организациях (общественных объединениях и фондах)” от 13 июня 2000 года государственная регистрация неправительственных организаций осуществляется Министерством юстиции Азербайджанской Республики в соответствии с законодательством Азербайджана о регистрации юридических лиц. Неправительственная организация получает статус юридического лица только после прохождения государственной регистрации. 17 мая 2002 года был принят Закон АР “О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Азербайджанской Республики в связи с применением закона Азербайджанской Республики “О присоединении Азербайджанской Республики к Международной конвенции о борьбе с финансированием терроризма”. 27 мая 2002 года был издан Указ Президента о применении закона от 17 мая 2002 г. [14] На основании Указа Минюст, Генеральная Прокуратура, Министерство национальной безопасности и МВД АР провели совместную работу по подготовке проекта Закона “О внесении дополнений и изменений в Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики и Закон Азербайджанской Республики “О борьбе с терроризмом” и представили его на рассмотрение соответствующим органам. Таким образом, законодательство АР по вопросам борьбы с терроризмом приведено в соответствие с международно-правовыми документами и содержит обширный комплекс мер по борьбе с преступлениями террористической направленности, закрепляя, среди прочего, меры ответственности не только физических, но и юридических лиц.

Иные государственные гражданские и правоохранительные органы Азербайджанской Республики также предпринимают все необходимые меры для обеспечения АЗГА и борьбы с авиатерроризмом. Они совершают действия для установления, ареста и привлечения к суду лиц, виновных в организации, финансировании, поддержке и совершении актов международного терроризма. В последнее время борьба против международного терроризма еще более интенсифицирована. В частности: а) была усилена оперативно-физическая охрана границ Азербайджана; б) осуществляются соответствующие меры в области прекращения незаконных потоков в Азербайджан иностранных лиц, депортация в течение определенного времени незаконным путем обосновавшихся лиц; в) усилен контроль за строгим соблюдением положений паспортного и регистрационного режимов, а также контроль за временно или постоянно находящимися в Азербайджане иностранными

лицами; г) на пограничных пунктах усилен контрольно-пропускной режим; д) функционирует автоматизированная информационно-розыскная система “Въезд-Выезд”.

Осуществляется комплекс серьезных профилактических и оперативно-розыскных мер по усилению охраны жизненно важных объектов, газо- и нефтепроводов, соответствующих резервуаров, терминалов, коммуникаций, водных бассейнов, мест хранения оружия и боеприпасов, радиоактивных и отравляющих веществ, воздушных и морских портов, верфей, пристаней, посольств, международных организаций и представительств, иностранных фирм, религиозных учреждений. Для проведения дополнительных мер с целью установления и обнаружения членов международных террористических организаций, группировок, занимающихся транснациональной и межрегиональной организованной преступностью, или же лиц, находящихся с ними в тесных связях, а также лиц, склонных к преступной деятельности и религиозному экстремизму, был разработан план мероприятий, для осуществления которого территориальным органам полиции были даны соответствующие поручения. Одновременно МВД республики совместно с Министерством национальной безопасности был разработан план совместных мероприятий по усилению борьбы с терроризмом, и в дальнейшем совместно с органами безопасности будут проводиться соответствующие мероприятия.

Правоохранительными органами Азербайджана осуществляются оперативно-розыскные меры по выявлению, локализации и задержанию террористических групп и лиц, а также профилактические меры по предотвращению какой-либо деятельности, связанной с терроризмом [15]. Центральным органом исполнительной власти, осуществляющим контроль, государственную политику и регулирование в сфере ГА в стране является Государственная администрация гражданской авиации Азербайджанской Республики (далее ГАГААР). Она создана Указом Президента Азербайджана № 512 от 29 декабря 2006 года.

Деятельностью Администрации руководит директор, назначаемый и освобождаемый от должности Президентом Азербайджана. Два заместителя директора выполняют возложенные на них обязанности и несут за это персональную ответственность.

ГАГААР состоит из пяти отделов: 1) Отдел надзора за безопасностью полетов; 2) Отдел авиационной безопасности; 3) Отдел лицензирования и ведения реестров; 4) Отдел внешних связей; 5) Финансово-экономический отдел.

В Администрации действует коллегия, включающая директора, его заместителей, а также руководителей структурных подразделений центрального аппарата.

При ГАГААР функционируют Высшая аттестационная комиссия, а также Комиссия по сертификации субъектов гражданской авиации Азербайджанской Республики и их лицензированию. Согласно “Положению о Государственной Администрации Гражданской Авиации Азербайджанской Республики”, утвержденному Указом Президента Азербайджанской Республики от 20 апреля 2007 года № 565, Администрация выполняет следующие функции: принимает участие в формировании государственной политики в сфере гражданской авиации и обеспечивает осуществление данной политики; осуществляет контроль над безопасностью полетов гражданских воздушных судов, авиабезопасностью; в пределах своих полномочий осуществляет нормативное регулирование в гражданской авиации; осуществляет государственный контроль в гражданской авиации; сотрудничает с международными организациями гражданской авиации, принимает участие в их работе, а также взаимодействует с авиационными администрациями зарубежных

стран; осуществляет единую государственную политику по обеспечению пригодности гражданских воздушных судов к полетам; осуществляет в соответствии с национальными и международными требованиями обязательную сертификацию всех субъектов гражданской авиации Азербайджана, включая авиационную технику и оборудование; участвует в разработке правил, регулирующих использование воздушного пространства, правил полета гражданских воздушных судов в воздушном пространстве Азербайджана и иных нормативно-правовых актов; предоставляет разрешение воздушным судам иностранных государств на полеты в аэропорты гражданской авиации Азербайджана (на регулярной и нерегулярной основе); осуществляет инспекционные проверки деятельности субъектов гражданской авиации Азербайджана; формирует на конкурентной основе рынок авиаперевозок; принимает участие в расследовании авиационных происшествий (катастроф), произошедших с гражданскими воздушными судами; дает заключение по проектам законодательных актов в гражданской авиации; вносит предложения в Кабинет Министров Азербайджанской Республики о присоединении к международным договорам в сфере гражданской авиации; о строительстве аэропортов, аэродромов, вертодромов и других объектов гражданской авиации государственного значения; об открытии (закрытии) гражданских аэропортов, аэродромов, вертодромов для международных полетов.

Так, 9-11 февраля 2010 года в Баку прошло Региональное совещание Международной Организации Гражданской Авиации по безопасности полетов. Совещание было организовано Европейским/Североатлантическим Бюро ИКАО совместно с Государственной Администрацией Гражданской Авиации Азербайджанской Республики. На совещании участвовало более 70-ти представителей из 20 стран Европы и Азии, а также шести международных организаций по гражданской авиации. Иностранные делегации возглавляли руководители высшего эшелона администраций гражданской авиации и провайдеров аэронавигационного обслуживания. Целью данного мероприятия была подготовка к Конференции высокого уровня по безопасности полетов, которая пройдет в штаб-квартире ИКАО в Монреале (Канада) с 29 марта по 1 апреля 2010 года. Совещание в Баку позволило выработать общую позицию участвующих в нем государств для представления на предстоящей Конференции. Совещание проходило под председательством Директора Регионального бюро ИКАО К. Тейла. Стоит отметить, что это уже четвертый международный форум в сфере гражданской авиации, проводимый в Баку за последние два года. В период с 28 сентября по 8 октября 2010 года делегация ГАГААР участвовала в работе очередной 37-ей сессии Ассамблеи ИКАО. В течение 2010 года 18 сотрудников Государственной Администрации Гражданской Авиации Азербайджанской Республики приняли участие на семинарах и курсах повышения квалификации, организованных международными организациями гражданской авиации – ИКАО, EASA.

Руководствуясь соответствующими резолюциями СБ ООН и рекомендациями МИД Азербайджана, Государственный Концерн гражданской авиации “Азербайджан Хава Йоллары” осуществляет меры по усилению контроля за безопасностью полетов, использованием воздушного пространства и воздушных портов Азербайджана. В соответствии с заключенными договорами с ведущими авиакомпаниями мира – “Lufthanza”, “Swissair”, “British Mediterranean Airways” и другими – об осуществлении полетов проводятся операции по выявлению лиц, проявляющих попытки посредством поддельных документов использовать территорию Азербайджана для транзита. Таким образом, ГАГААР активно осуществляет координацию работы всех государственных органов в области обеспечения безопасности

полетов, при этом сотрудничая и с частными юридическими лицами. Одним из наиболее приоритетных направлений деятельности Администрации является международное сотрудничество, без которого в настоящее время невозможна эффективная работа в данной области.

В заключение сформулируем некоторые выводы:

1. В Азербайджане борьба с терроризмом стоит в ряде приоритетных государственных целей. Реформы, проведенные в республике, создали условия для эффективной борьбы с терроризмом на основе общепринятых принципов и норм международного права. Государство присоединилось ко многим международным конвенциям, также были приняты соответствующие законодательные акты по борьбе с терроризмом и обеспечением АЗГА.

2. Международные договоры Азербайджана регламентируют как общие вопросы борьбы с террористической деятельностью, так и специальные аспекты обеспечения АЗГА.

3. Законодательство АР по вопросам борьбы с терроризмом приведено в соответствие с международно-правовыми документами и содержит обширный комплекс мер по борьбе с преступлениями террористической направленности, закрепляя, среди прочего, меры ответственности не только физических, но и юридических лиц.

4. Азербайджан строит свои отношения с другими государствами по борьбе с терроризмом на воздушном транспорте, установлением отношений как на центральном уровне, так и на уровне ведомств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Официальный сайт Президента Азербайджана [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://president.az/articles/724?locale=ru>.
2. *Semedov F. Neshriyyat. Cinayet Huququ / F. Semedov. – Baki, 1999. – 816 S.; Quliyev R.I. Cinayet Huququ / R.I. Quliyev, M.N. Imanov. – Baki: Neshriyyat Dikesta, 2000. – 756 S.*
3. *Самандаров Ф.Ю.* Уголовное право. Общая часть : учебник / Ф.Ю. Самандаров. – Баку : Юридическая литература, 2002; *Агаев И.Б.* Уголовное право Азербайджанской Республики : учебник / И.Б. Агаев, В.П. Ревин. – М. : Юристъ, 2009. – 684 с.; *Ağayev I.B. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr / I.B. Ağayev. – Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2010.*
4. *Алиев Е.А.* Международное транспортное право / Е.А. Алиев. – Баку: Издательство «SeNa» MMC, 2009. – С. 707–709.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lawrussia.ru/texts/legal_149/doc149a649x940.htm
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.aerohelp.grua/legislation/document/1467>.
7. Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Азербайджанской Республики о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, организованной и иными видами преступности от 24 мая 2005 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Regnom=16824.
8. Соглашение между Комитетом государственной безопасности Республики Беларусь с Министерством национальной безопасности (МНБ) Азербайджанской Республики от 30 сентября 1999 г.
9. *Алиев Е.А.* Международное транспортное право / Е.А. Алиев. – Баку : Издательство «SeNa» MMC, 2009. – С. 707–709.
10. Закон Азербайджанской Республики от 13 июня 1995 года № 1057 «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Азербайджанской Республики» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zewo.ru/laws/1057.html>.
11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242908>.
12. *Самандаров Ф.Ю.* Уголовное право. Общая часть / Ф.Ю. Самандаров. – Баку: Юридическое литература, 2002; *Агаев И.Б.* Уголовное право Азербайджанской Республики. Глава 23 / И.Б. Агаев. – Издательство: Юристъ, 2009. – 684 с.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : mbka.ru/price/azer_law_bankovskaya_deyatelnost.doc.
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://new.zakon.az/site/index/?item=1012218684&parent=0923655154&curtree=cnt%20\(%200923655154%20\)](http://new.zakon.az/site/index/?item=1012218684&parent=0923655154&curtree=cnt%20(%200923655154%20)).
15. *Агаев И.Б.* Уголовное право Азербайджанской Республики : учебник / И.Б. Агаев, В.П. Ревин. – М. : Юристъ, 2009; *Ağayev I.B. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr / I.B. Ağayev. – Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2010.*

Т.І. Шапочка,
кандидат юридичних наук

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ

Статтю присвячено вивченню проблем у сфері обігу зброї, що знаходиться у власності громадян. Проаналізовано питання правового регулювання обігу зброї в деяких країнах світу, визначено вимоги, які висувуються до власників зброї, порядок та умови її придбання. Надано пропозиції стосовно альтернативи вогнепальній зброї як засобу самозахисту.

Ключові слова: законодавство про зброю, вогнепальна зброя, обіг зброї, порядок та умови придбання зброї.

Статья посвящена изучению проблем в сфере оборота оружия, находящегося в собственности граждан. Проанализированы вопросы правового регулирования оборота оружия в некоторых странах мира, определены требования, предъявляемые к владельцам оружия, порядок и условия его приобретения. Предоставлены предложения относительно альтернативы огнестрельному оружию как средству самозащиты.

Ключевые слова: законодательство об оружии, огнестрельное оружие, оборот оружия, порядок и условия приобретения оружия.

Paper is devoted to the study of problems in the sphere of trafficking in weapons owned by citizens. The issues of legal regulation of arms trafficking in some countries are analyzed; the requirements for gun owners, the procedure and conditions of purchase are defined. Several suggestions on alternatives to firearms as means of self-defense are stated.

Keywords: legislation on weapons, firearms, arms trafficking, the procedure and conditions for the acquisition of weapons.

Проблеми правового регулювання обігу зброї є дуже актуальними на цьому етапі розвитку України як демократичної правової країни. Адміністративно-правовий режим обігу зброї нині не є досконалим – існує багато недоліків у вітчизняному законодавстві, які потребують якнайскорішого усунення.

Проблемам нормативно-правового регулювання обігу зброї та вибухових речовин присвячені розробки провідних фахівців у галузі адміністративного права: В. Авер'янова, О. Андрійко, В. Афанасьєва, О. Бандурки, Д. Бахраха, І. Бачило, Ю. Битяка, І. Веремеєнка, Є. Додіна, В. Зуй, Р. Калюжного, В. Колпакова, І. Пахомова, О. Петришина, В. Петкова, О. Рябченко, Ю. Тихомирова, М. Тищенко, В. Шкарупи, О. Ярмиша тощо.

У системі законодавства, що регулює адміністративно-правові режими обігу зброї та вибухових речовин, важливу роль відіграють норми другого розділу Конституції України [1], які закріплюють основні конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина [2, с. 92–94].

Базовими нормативно-правовими актами, що встановлюють різні адміністративно-правові режими та основи режимних правил і гарантій обігу зброї та вибухових речовин, є закони України: “Про ліцензування певних видів господарської діяльності” [3], “Про мисливське господарство та полювання” [4], “Про дозвільну

систему у сфері господарської діяльності” [5], “Про поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення” [6].

Нині в Україні суспільні відносини, пов’язані з обігом зброї та вибухових речовин, регулюють майже 80 нормативно-правових актів. З метою реалізації норм проектів законів “Про зброю”, “Про обіг зброї невійськового призначення” до моменту набуття ними чинності відповідними міністерствами і відомствами було підготовлено та прийнято значну кількість нормативно-правових актів. Прикладом, який ілюструє обсяг правового забезпечення діяльності дозвільної системи органів внутрішніх справ у формі підзаконних нормативних актів, є перелік нормативно-правових актів МВС України, що визначають порядок обігу зброї та вибухових речовин, який містить понад 25 відомчих наказів, розпоряджень, інструкцій тощо.

Питання легалізації носіння зброї громадянами України обговорюється в суспільстві не перший день, місяць або рік. Ще до подій 2013-2014 років Кабінетом Міністрів України було розглянуто законопроект про вільний продаж травматичних револьверів та пістолетів і відправлено його на доопрацювання.

Високопосадовці України мають різні неоднозначні погляди на досліджувану нами проблему.

Президент України Петро Порошенко 4 квітня 2015 року в інтерв’ю “5 каналу” заявив, що в рамках закону громадяни мають право вимагати від держави забезпечення їх власної безпеки, але вільний обіг зброї у країні веде до хаосу і навіть наявність пістолета чи автомата не захистить особу від збройного нападу, а держава повинна унеможливити будь-який збройний напад, щоб на вулицях міст, на дорогах, у зоні проведення АТО незаконні збройні формування або особи з незаконною зброєю взагалі не з’являлися.

Генеральний прокурор України Віктор Шокін в інтерв’ю газеті “Голос України” заявив, що людина повинна мати можливість захищати свою приватну власність зі зброєю в руках, вніс на розгляд РНБО України відповідні пропозиції, які були підтримані в тому числі Президентом України. За його словами, ці пропозиції опрацьовуються та буде прийнято закон про зброю, реєстрацію, можливість її придбати тощо.

Разом з тим, Міністр внутрішніх справ України Арсен Аваков виступає проти дозволу всім громадянам України вільно носити зброю, а вважає, що тільки державні структури мають на це право.

Слід зазначити, що правила обігу зброї ще досі не врегульовано на законодавчому рівні. Це питання нормується відомчою інструкцією – наказом МВС України від 21.08.1998 № 622 “Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів” [8]. Згідно з наявними законодавчими документами кожен громадянин України, за умови психічного здоров’я, відсутності судимості та проходження курсів з безпеки поводження зі зброєю, має право придбати: мисливську гладкоствольну зброю та основні частини до неї – з 21-річного віку; мисливську нарізну зброю та основні частини до неї – з 25-річного віку; холодну, охолощену та пневматичну зброю та основні частини до неї – з 18-річного віку.

Право на володіння та носіння короткоствольної нарізної зброї (пістолетів та револьверів) має лише “окрема” категорія громадян, до якої належить велика кількість депутатів та високопосадовців.

Ще в 1994 році Верховна Рада України прийняла Постанову “Про забезпечення безпеки народних депутатів України та окремих посадових осіб апарату Верховної Ради України” [9]. У документі зазначено, що народні депутати мають право безоплатно отримати від МВС України в тимчасове користування вогнепальну зброю.

16 червня 2015 року Президент України Петро Порошенко своїм Указом затвердив рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року “Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні” (далі – Рішення) [10].

Згідно з Рішенням необхідно:

1) активізувати боротьбу зі злочинністю, пов’язаною насамперед з діяльністю незаконних збройних формувань, незаконним обігом вогнепальної зброї та інших засобів ураження, бойових припасів, вибухових речовин, та посилити координацію заходів у цій сфері;

2) невідкладно вжити додаткових заходів щодо:

- зниження рівня злочинності в державі, пов’язаної з незаконним обігом вогнепальної зброї, інших засобів ураження, бойових припасів, вибухових речовин;
- виявлення і ліквідації каналів незаконного переміщення територією України вогнепальної зброї, інших засобів ураження, вибухових речовин;
- посилити контроль на об’єктах, де зосереджено вогнепальну зброю, інші засоби ураження, бойові припаси, вибухові речовини;
- активізувати роботу щодо здобування упереджувальної оперативної інформації про наміри і підготовку до проведення контрабанди вогнепальної зброї, інших засобів ураження, бойових припасів, вибухових речовин та забезпечити реагування відповідно до визначеної компетенції.

Слід зазначити, що Петро Порошенко підписав Закон “Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції” [11], який затвердив порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президенту України, та дав старт роботі відповідного сайту. Необхідно зазначити, що подібна процедура спілкування народу з Президентом успішно працює в США. В Україні поки що найпопулярнішими були петиції про призначення губернатора Одеської області Михайла Саакашвілі Прем’єр-міністром України, а також про вільне володіння зброєю для громадян України.

Петицію про те, щоб законодавчо затвердити право громадян України на захист, станом на 4 вересня 2015 року підписали понад 26 тисяч осіб з 29 серпня по 3 вересня 2015 року. Петиція пропонує доповнити статтю 27 Конституції України частиною четвертою такого змісту: “Кожен громадянин України має право на вільне володіння вогнепальною зброєю для захисту свого життя і здоров’я, житла і власності, життя і здоров’я інших людей, конституційних прав і свобод у разі узурпації влади, посягання на конституційний лад, суверенітет і територіальну цілісність України. Реалізація права на вільне володіння вогнепальною зброєю регулюється відповідним законом і може бути обмежена лише за рішенням суду щодо окремої особи”. Відповідно до Закону Президент України Петро Порошенко протягом десяти днів повинен відреагувати на петицію про вільне володіння вогнепальною зброєю. Слід зазначити, що такий інструмент, як петиція, яка набрала необхідну кількість голосів, не означає автоматичного впровадження в життя її пропозицій.

Разом з цим, варто розглянути думку соціолога Ірини Бекешкіної, яка розповіла про результати проведених нею досліджень з цього питання та впевнена, що прихильників лібералізації правил володіння зброєю меншість та з травня 2014 року по липень 2015 року їх кількість не зросла.

Результати опитування громадської думки свідчать про те, що підтримана 26 тисячами підписів петиція про вільне володіння вогнепальною зброєю не є вимогою більшості українців.

“Ми провели три опитування і за цей час точка зору людей не змінилася. Більшість людей проти лібералізації правил володіння зброєю. Це близько 80 % громадян, а 11 % – “за”, – запевняє соціолог.

Такі закони, на думку Ірини Бекешкіної, підтримують люди бойові, яким хочеться мати зброю, а більше всього зацікавлені у відкритті такого перспективного ринку зброярі, які можуть добряче заробляти.

Соціолог зазначає, що перший раз це питання потрапило в загальний блок поряд із “ставленням до суддів” та “перспективами протестних настроїв”. І. Бекешкіна порадила Адміністрації Президента замовити дослідження з приводу цього питання в соціологів [7].

З жовтня поточного року дослідницький центр “SPHERA” на замовлення Української асоціації власників зброї розпочинає онлайн-опитування “Право на самозахист і легальна зброя: ставлення громадян України”, метою якого є дізнатися про ставлення українських громадян до права на самозахист і надання законодавчого статусу обігу цивільної зброї серед населення. Респондентам буде запропоновано ряд питань, що стосуються їхнього відношення та інформованості щодо наявного законодавчого регулювання обігу зброї для цивільних, можливих змін у ньому і того, до чого ці кроки можуть призвести. Вважається, що зазначене опитування має стати першим кроком на шляху до обґрунтованої, якісної та плідної дискусії про право українських громадян на самозахист у нових умовах, обіг зброї і його видів для цивільного населення.

Нині у іноземних країнах існує різне відношення до вільного обігу зброї серед громадян. Цьому сприяють особливості історичного розвитку та менталітету. Наприклад, у США – обіг зброї є практично вільним, щоб кожен громадянин міг захистити себе, свою сім’ю та свою власність. З іншого боку, агресивність населення США та вільне володіння зброєю призвело до сучасного стану речей в Америці: це країна з надзвичайно високим рівнем тероризму та злочинності, в тому числі – організованої (банди, мафія тощо).

Друга поправка до Конституції США, прийнята в 1789 році, гарантує право громадян на зберігання та носіння зброї, вступила в силу 15 грудня 1791 року та успішно застосовується до сьогодні.

У США, за різними оцінками, від 270 до 310 млн. одиниць вогнепальної зброї придбано та використовується легально. Вільне носіння зброї зараз дозволено майже в половині американських штатів, приховане – у більшості. Федеральним законодавством США встановлений мінімальний вік потенційного власника довгоствольної зброї – 18 років, а короткоствольної – 21 рік.

У грудні 2012 року після трагедії в початковій школі “Сенді Хук” американського міста Ньютаун, штат Коннектикут, де загинуло 28 чоловік, із них 20 дітей, американські політики заговорили про внесення змін до Другої поправки. Вони були прийняті в законодавстві окремих штатів, але суттєвих змін не було, а дискусії навколо цього питання розгортаються після кожного нового випадку масових убивств та неправомірного застосування зброї.

Злочини з використанням зброї – нерідкість у США. Масові вбивства із вогнепальної зброї відбувалися в останні роки неодноразово.

Згідно зі статистикою від вогнепальної зброї в США щорічно гине до 35 тис. осіб. Ілюструючи зазначене, наведемо кілька прикладів.

Влітку 2012 року в кінотеатрі штату Колорадо від рук злочинця, озброєного вогнепальною зброєю, загинуло 12 осіб та 58 отримало поранення.

У квітні 2012 року в університеті Оксис у Каліфорнії 43-річний чоловік застрелив 7 осіб та поранив трьох.

У лютому 2012 року в штаті Огайо 17-річний школяр із пістолета вбив трьох та поранив двох учнів своєї школи.

У 2015 році в м. Детройт у результаті стрільби, що почалася під час вечірки, загинула людина, ще дев'ять отримали поранення. Приблизно в цей же час було отримано повідомлення про стрільбу в Філадельфії. Невідомі відкрили вогонь на вулиці. Постраждало сім чоловік, у тому числі двоє дітей.

Два інциденти відбулися через декілька днів після гучного вбивства в Чарльстоні, де 17 червня 2015 року білий чоловік розстріляв дев'ятьох чорношкірих прихожан методистської церкви. Серед жертв опинився сенатор законодавчих зборів штату Клемента Пінкні.

1 жовтня поточного року десять чоловік загинуло, сім отримали поранення в результаті стрільби в коледжі Амפקва у місті Роузберг, штат Орегон.

У 2013 році Президент США Барак Хусейн Обама наказав відновити фінансування досліджень з використанням зброї, насильства і запобігання таким злочинам, виділивши десятки мільйонів доларів на такі заходи у 2014 і 2015 роках, але Палата представників не підтримала цих змін.

У Великобританії відповідно до Законодавчого акту “Про вогнепальну зброю” прийнятого в 1997 році, заборонено володіння вогнепальною зброєю.

Швейцарія являється однією з найбільш озброєних країн Європи та світу, знаходячись на третьому місці після США та Ємену. Право на володіння вогнепальною зброєю закріплено в Конституції. При цьому згідно зі статистикою в Швейцарії рівень убивств один із найнижчих у світі, який за останні роки продовжує знижуватися.

Всього на руках населення знаходиться близько 3 млн. одиниць вогнепальної зброї. Всі чоловіки у віці від 19 до 31 року проходять базову військову підготовку, після закінчення якої переходять до резерву. Резервісти зберігають свою бойову зброю вдома, стан якої та боєприпасів регулярно перевіряється контролюючими органами. Придбання зброї жінками також вітається. Крім того, уряд фінансує навчання володінню зброєю, а також проведення стрілецьких змагань серед повнолітніх громадян.

Відкрите носіння зброї в громадських місцях не заборонено, якщо є відповідний дозвіл, який видають строком на п'ять років.

Звичайно, в Швейцарії також є прибічники роззброєння мирних громадян, але швейцарці на своїх традиційних референдумах щоразу переважною більшістю голосують за збереження своєї озброєності, та 1 вересня, коли у всьому світі традиційно святкують День знань, вони відмічають День мобілізації.

У Федеративній Республіці Німеччини порядок придбання, зберігання та використання вогнепальної зброї громадянами регулюється Законом від 6 березня 1976 року “Про зброю” [12], згідно з яким уся зброя поділяється на вогнепальну і механічну. Такі поняття, як “короткоствольна зброя”, “довгоствольна зброя”, “мисливська зброя”, “гладкоствольна зброя”, “нарізна зброя”, “пістолети” та “револьвери” з чинного законодавства Німеччини вилучені як такі, що не мають юридичного значення і не вживаються. Для законодавця байдуже, чи то мисливська гладкоствольна рушниця, чи револьвер, чи карабін – усі вони охоплюються єдиним поняттям “вогнепальна зброя”, яку можуть придбати тільки мисливці і члени офіційно зареєстрованих спортивно-стрілецьких товариств. Правила продажу зброї

стали суворішими після подій у місті Ерфурті у 2002 році, коли 19-річний Роберт Штайнхойзер, озброєний помповою рушницею та пістолетом, застрелив у школі 16 вчителів і учнів та офіцера поліції. Злочинець був членом стрілецького клубу, мав дозвіл на носіння зброї [13, с.13].

У зв'язку з цим, у Німеччині віковий ценз для власників зброї було підвищено з 18 до 21 року. Крім того, до незмінних умов належать відсутність судимості та зв'язків з екстремістськими організаціями. Зберігати зброю в будинку можна тільки в спеціальних сейфах, причому окремо від патронів. Навіть для придбання газового пістолета або "пугача" необхідна ліцензія. Різко обмежено продаж холодної зброї. Під заборону також потрапили електрошокери. Зброю, яка має вигляд справжньої, не можна виносити на вулицю. Навіть для пістолетів і гвинтівок, перероблених із вогнепальних у пневматичні, тепер потрібно одержати дозвіл [14].

Відповідно до Закону 2012 року у Франції залежно від ступеня небезпеки, зброю поділяють на чотири категорії. Заборонено мати автоматичну та бойову зброю. Інші види зброї можна придбати за наявності дозволу, який видається на зберігання зброї вдома з метою самооборони (90 % всіх дозволів) і лише 10 % мають право на приховане носіння.

У Канаді зброя знаходиться у вільному продажу, проте є закони, які регулюють реєстрацію особистої зброї. Канадці зобов'язані реєструвати вогнепальну зброю всіх типів, у тому числі мисливську, спортивну та колекційну.

У Литві Закон від 1994 року дозволяє зберігання та носіння вогнепальної зброї малої потужності для самооборони.

В Естонії також діє Закон від 1995 року, відповідно до якого громадяни мають право придбати, зберігати та носити вогнепальну зброю, в тому числі нарізну, але не автоматичну. Дозволені пневматичні, газові та гладкоствольні пістолети та рушниці.

У Ізраїлі в 1996 році було прийнято Закон "Про контроль над зброєю", який передбачає тюремне ув'язнення на термін до 10 років за зберігання зброї без дозволу. Дозвіл на володіння зброєю видається на три роки (раніше – на п'ять років). Для отримання дозволу на носіння зброї необхідно скласти іспит зі стрільби та пред'явити медичну картку про фізичне та психічне здоров'я.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що забезпечення прав громадян у сфері здійснення дозвільної системи є одним із найбільш актуальних й перспективних напрямів розвитку держави, що спрямований на задоволення інтересів громадян.

Законодавство деяких країн світу, яке регулює обіг зброї, має чітку тенденцію до свого ускладнення, спрямованого на мінімізацію кількості осіб, які можуть мати у власності вогнепальну зброю. На наш погляд, зазначений підхід є в цілому виправданим. Альтернативою вогнепальній зброї як засобу самозахисту може стати зброя не смертельної дії, характеристик якої цілком достатньо для того, щоб захиститись від злочинних посягань. З огляду на це, ми не можемо підтримати розгорнуту в Україні дискусію щодо можливості "вільного доступу" громадян до вогнепальної зброї. Подібні заклики не узгоджуються з положеннями законодавства країн – членів Європейського Союзу, на зміст якого і потрібно орієнтуватися українським парламентарям під час розробки Закону України "Про зброю".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Рабінович П.М. Юридичне забезпечення прав людини – стратегічний напрямок розвитку законодавства України / П.М. Рабінович // Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф., трав. 1996 р. – К., 1996. – С. 92–94.
3. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 01.06.2000 р. № 1775-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 36. – Ст. 299.
4. Про мисливське господарство та полювання : Закон України від 22.02.2000 № 1478-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 18. – Ст. 132.
5. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 № 2806-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 48. – Ст. 483.
6. Про поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення : Закон України від 23.12.2004 № 2288-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 6. – Ст. 138.
7. Бекешкіна І. Прихильників лібералізації правил володіння зброєю у суспільстві не більше 11% [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // unn.com.ua/uk/news/1498732-i-bekeshkina-prikhlnikiv-liberalizatsiji-pravil-volodinnja-zbrojeju-u-suspilstvi-ne-bilshe-11](http://unn.com.ua/uk/news/1498732-i-bekeshkina-prikhlnikiv-liberalizatsiji-pravil-volodinnja-zbrojeju-u-suspilstvi-ne-bilshe-11).
8. Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ МВС України № 622 від 21.08.1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 42. – Ст. 1574.
9. Про забезпечення безпеки народних депутатів України та окремих посадових осіб апарату Верховної Ради України : Постанова Президії Верховної Ради України від 10.11.1994 № 203/94-ПВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/203/94-%D0%BF%D0%B2>.
10. Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.rnbo.gov.ua/documents/401.html](http://www.rnbo.gov.ua/documents/401.html).
11. Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 35. – Ст. 431.
12. Steindorf J. Waffenrecht : Waffengesetz mit Durchfuhrmgsverordnungen / J. Steindorf. – Munchen, 1995.
13. Старчинков М. Зброя та суспільство : гарантія захисту чи джерело агресії / М. Старчинков // Юридичний вісник України. – 2002. – № 28. – С. 13.
14. Владение оружием в Германии : как это регулируется законом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // dw-world.de/.../0,,4090244,00.html](http://dw-world.de/.../0,,4090244,00.html).

Отримано 09.09.2015

Д.О. Беззубов,
кандидат юридичних наук

ФОРМИ ВРАХУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СУСПІЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті розглядається проблема форм врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки. Визначаються категорії врахування громадської думки як елемента забезпечення суспільної безпеки. Пропонуються нові підходи до вчення про громадську думку як елемент адміністративного права.

Ключові слова: адміністративне право, громадська думка, форми врахування, управлінська цінність.

В статье рассматривается проблема форм учета общественного мнения в обеспечении общественной безопасности. Определяются категории учета общественного мнения как элемента обеспечения общественной безопасности. Предлагаются новые подходы к учению об общественном мнении как элементе административного права.

Ключевые слова: административное право, общественное мнение, формы учета, управленческая ценность.

In this paper the problem of the forms of the public opinion to ensure public safety is considered. The categories of the public opinion, as an element of public safety are defined. New approaches to the teaching of public opinion as a part of administrative law are suggested.

Keywords: administrative law, public opinion, a form of incorporation, management value.

У сучасному адміністративному праві однією з найменш досліджуваних проблем залишається проблема співвідношення громадської думки та діяльності органів виконавчої влади. Здійснюючи діяльність із забезпечення суспільної безпеки, органи виконавчої влади повинні не тільки дотримуватись конституційних принципів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а й враховувати громадську думку щодо такої діяльності. Це дозволить розширити конституційні положення про народовладдя та допоможе при здійсненні такої діяльності в прямій співпраці із населенням щодо забезпечення суспільної безпеки. Розглянемо проблему громадської думки як елемента забезпечення суспільної безпеки, але, на наше переконання, ця проблематика повинна охоплювати все коло питань адміністративного права щодо діяльності органів виконавчої влади.

До сьогодні проблеми громадської думки як загального елемента адміністративного права частково відображена в роботах таких науковців, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, М.І. Ануфрієв, І.В. Арістова, О.М. Бандурка, О.О. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.Т. Білоус, І.Л. Бородін, І.С. Братков, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, В.Л. Грохольський, Є.В. Додін, В.О. Заросило, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Т.О. Коломовець, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, С.Ф. Константінов, В.В. Конопльов, О.В. Копан, Б.А. Кормич, М.В. Корнієнко, О.В. Кузьменко, В.І. Курило, М.Н. Курко, В.Я. Настюк, В.А. Ліпкан, О.А. Мартиненко, О.А. Музика-Стефанчук, В.І. Олефір, О.І. Остапенко, В.П. Петков, А.М. Подоляка, Т.О. Про-

ценко, Л.А.Савченко, А.А. Стародубцев, М.М. Тищенко, Н.П. Христинченко, В.К. Шкарупа, І.М. Шопіна, Х.П. Ярмакі, О.Н. Ярмиш та ін. Але попереду ще довгий процес розробки цієї проблематики.

Однією з проблем громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки є недостатня розробленість форм її врахування у відповідній діяльності.

Форми врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки – це діяльність органів виконавчої влади, що забезпечують суспільну безпеку із обліку та контролю за реагуванням на громадську думку із певних проблемних питань щодо забезпечення суспільної безпеки.

Форма врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки мають певну структуру, до якої ми пропонуємо віднести такі компоненти: суб'єкти врахування, об'єкти забезпечення, сфери врахування, раціональний компонент, емоційний компонент, суспільна вольова ознака.

Форми врахування громадської думки в діяльності із забезпечення суспільної безпеки – це напрям роботи органів виконавчої влади як суб'єктів забезпечення суспільної безпеки із систематичного вивчення, обробки та впровадження в життя думки населення про підвищення механізмів забезпечення суспільної безпеки. При цьому мова йде виключно про ті думки, які відповідають еталону громадської думки та мають певну управлінську цінність.

Форми врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки включають такі елементи: форми за видами діяльності: організаційні, правові та управлінські форми; форми врахування за галузями забезпечення суспільної безпеки: законодавча, юридична, політична, економічна, соціальна, інформаційна, військова та інші.

Організаційна форма врахування громадської думки як частини діяльності із забезпечення суспільної безпеки – це сукупність дій організаційного характеру органів виконавчої влади щодо врахування громадської думки у своїй діяльності, яка включає: видання бюлетенів, проведення роз'яснювальної роботи, нарад, конференцій та інше. Організаційна форма врахування громадської думки повинна відбивати специфіку діяльності органів місцевого самоврядування та нести в собі більшу частину диспозитивних ознак. Результатом організаційної форми врахування громадської думки повинно стати підвищення рівня співпраці між населенням і органами виконавчої влади у сфері забезпечення суспільної безпеки та підняття престижу такої допомоги.

Правові форми врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки – це сукупність правових дій органів виконавчої влади, тобто прийняття відповідних правових актів у сфері забезпечення суспільної безпеки, в яких повинні бути відображені результати роботи із вивчення громадської думки щодо забезпечення суспільної безпеки. Правові форми мають більш імперативний характер, оскільки спрямовані не тільки на констатацію, а й на юридичне закріплення відображення громадської думки про стан суспільної безпеки.

Такими нормативними актами можуть стати накази про підвищення відповідальності за порушення правил безпеки на підприємствах з особливими умовами праці, укладання договорів із структурами МВС про охорону певних територій та майна підприємств, накази про преміювання і соціальне стимулювання найкращих працівників та представників населення, які приймали участь у забезпеченні суспільної безпеки.

Управлінська форма врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки – це напрям діяльності органів виконавчої влади, що забезпечують суспільну безпеку на прийняття управлінських рішень та відповідної реакції на зміну

громадської думки про стан забезпечення суспільної безпеки. Управлінська форма має внутрішній організаційний та імперативний характер. Вона передбачає, насамперед, проведення таких видів управлінських заходів як: робочі наради, постановка задач та призначення відповідальних осіб, визначення управлінської мети і завдання, чітке розмежування строків проведення заходів та визначення строків і форм звітності щодо результатів заходів.

Управлінська форма врахування громадської думки в діяльності із забезпечення суспільної безпеки має відповідати таким критеріям: об'єктивність – тобто рішення щодо впровадження громадської думки повинно адекватно відповідати умовам сьогодення; законність – відповідність рішення діючим нормативним актам; доцільність – як відображення напряду діяльності із забезпечення суспільної безпеки, спрямоване на покращення умови життя людей та стану їх захищеності; економічність – витрати на проведення заходів повинні бути адекватні завданням, що поставлені громадськістю щодо стану суспільної безпеки.

Результатом управлінської форми врахування громадської думки в діяльності щодо забезпечення суспільної безпеки повинно стати підвищення ефективності внутрішніх організаційних зв'язків у структурі, що забезпечує суспільну безпеку.

Сукупність організаційної, правової та управлінської форми врахування громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки визначить можливість ефективнішої комунікації між органами виконавчої влади, що забезпечують суспільну безпеку, і безпосередніми об'єктами охорони суспільної безпеки.

Сфери забезпечення суспільної безпеки – це відповідні адміністративні сфери управління суспільством, в яких виникають загрози і небезпеки суспільству та подолання яких регламентується, закріплюється та охороняється адміністративними нормами права.

У цих сферах життя суспільства та його функціонування задіяні певні громадяни, для яких робота в зазначених сферах є професійним видом їх діяльності. Це працівники підприємств, установ, організацій, які є членами суспільства, об'єктами захисту суспільної безпеки, але, крім того, є професіоналами, тобто професійно займаються певним видом діяльності. Тому найефективніший спосіб врахування громадської думки щодо забезпечення суспільної безпеки, на наш погляд, формується через врахування думки професіоналів про недоліки щодо забезпечення суспільної безпеки у своїх сферах професійної діяльності. Саме така думка має найбільшу управлінську цінність та відповідає всім критеріям еталону громадської думки.

При цьому обов'язковою умовою щодо виявлення громадської думки повинні стати такі елементи: обізнаність – про предмет виявленого питання; компетентність – це міра володіння питанням окремим працівником; рівень ієрархічності – рівень вирішення питання згідно з штатним розкладом окремого підприємства, установи або структури, в якій вивчається громадська думка з певної проблематики в галузі суспільної безпеки.

Облік громадської думки, обробка та аналіз інформації, що отримана під час проведення заходів опитувань чи анкетувань – це суттєвий базис для його використання в управлінському процесі, який є невід'ємною частиною діяльності із забезпечення суспільної безпеки. Але при цьому організація такої роботи має на сьогоднішній день окремі недоліки, які пов'язані із недостатньою правовою забезпеченістю цього процесу та прописаних норм щодо обов'язку органів виконавчої влади здійснювати процес ознайомлення із громадською думкою. Тому однією із напрямів формування відповідних базисів щодо вивчення і врахування громадської думки як елемента процесу забезпечення суспільної безпеки є правова регламентація суб'єктів і об'єктів обліку і врахування громадської думки, а також порядку використання результатів опитувань у процесі забезпечення суспільної безпеки.

Облік та використання громадської думки в процесі забезпечення суспільної безпеки залежать від системи оцінок працівників органів виконавчої влади, які забезпечують суспільну безпеку. Ми пропонуємо виокремити декілька факторів впливу громадської думки на діяльність працівників органів виконавчої влади, що забезпечують суспільну безпеку.

1. Рівень політичної та правової культури працівника; структура мікроклімату колективу та рівень позитивного сприйняття відношення до громадської думки взагалі; ефективність контролю за кількісними та якісними показниками реєстрації та реагування на громадську думку; характер реакції органу управління на недоліки в організації обліку та використання інформації, що збирається під час проведення заходів забезпечення суспільної безпеки.

2. Соціальна цінність та корисність інформації для вирішення управлінських проблем; відповідність самої думки очікуванням відповідного працівника; об'єм та характер інформації, що складає базис суспільної думки; ступінь розповсюдженості в суспільстві ідей та думок щодо діяльності із забезпечення суспільної безпеки.

Однією з реалізацій форм контролю громадської думки в забезпеченні суспільної безпеки є контрольна функція суспільної думки, яка складається з трьох основних елементів: громадська думка як елемент соціального контролю за діяльністю у сфері забезпечення суспільної безпеки, інформування громадян та інших об'єктів суспільної охорони та вирішення відповідних проблем і недоробок у галузі вивчення громадської думки стосовно забезпечення суспільної безпеки.

Громадська думка як елемент соціального контролю – це процес безпосереднього втручання соціуму в діяльність органів виконавчої влади через інформування про недоліки та прогалини в їх роботі.

Соціальний контроль формує характер контролю громадської думки. З урахуванням обставини ймовірної ініціативи соціальної групи щодо контролю потрібно визначити ймовірність зворотної ініціативи, тобто ініціативи органу виконавчої влади щодо вивчення стану суспільної думки або його діяльності. У випадку ініціативи соціуму контроль має активний, але менш організований характер, оскільки таким чином громадяни визначають своє ставлення до роботи відповідного органу виконавчої влади як суб'єкта забезпечення суспільної безпеки переважно негативного характеру. Щодо ініціативи органу виконавчої влади, то він має цільовий та більш раціональний характер, але при цьому виникає проблема відповідного фінансування та кадрового забезпечення цієї діяльності.

Визначаємо три основні аспекти контролю громадської думки щодо діяльності із забезпечення суспільної безпеки: 1. Психологічний аспект відображається в тому, що суспільство прямо чи опосередковано пов'язано із діяльністю органів виконавчої влади, що забезпечують суспільну безпеку. Являючись головним об'єктом охорони, окремий громадянин дає більш позитивну оцінку роботи органу виконавчої влади, якщо він впевнений у тому, що до його думки дослухаються і вона має вплив на роботу відповідного органу виконавчої влади. 2. Політичний аспект відображає відношення відповідної роботи цих органів політичним ідеалам і очікуванням, що розглядаються ними як свої особисті. 3. Специфіка юридичного контролю полягає в тому, що закон повинен бути критерієм оцінки відповідного органу виконавчої влади щодо стану забезпечення суспільної безпеки. Діюча нормативна база дозволяє сфокусувати увагу не тільки на загрозах, а й на шляхах їх відвернення або подолання. Закон України “Про основи національної безпеки” визначає шляхи подолання загроз і небезпек суспільству, в тому числі за участю громадян і громадських організацій [1].

Інформування громадян про діяльність органів виконавчої влади, які забезпечують суспільну безпеку, – це не право, а обов'язок відповідного органу

виконавчої влади, який є базовим з точки зору формування позитивної суспільної думки про діяльність щодо забезпечення суспільної безпеки. Якщо взяти суспільну безпеку як елемент соціального життя населення, то інформування вирішує низку проблем комунікативного характеру (тобто взаємного обміну інформацією між органами виконавчої влади та громадянами). 1. Інформування населення про результати своєї роботи, органи виконавчої влади відповідно отримують зворотну інформацію про суспільні потреби, інтереси та волю. Таким чином, здійснюється процес ефективного функціонування як самого органу виконавчої влади, так і процес інформаційного обміну в суспільстві. 2. Знання суспільства про наявність проблеми суспільної безпеки та діяльної із її забезпечення дозволяє якісно підвищити кількість інформаційного потоку, що вирішує частково проблему забезпечення інформаційної безпеки суспільства. Частина проблеми інформаційної безпеки суспільства знижується через взаємний обмін відповідною інформацією про стан забезпеченості суспільної безпеки. 3. Інформування населення повинно сприяти підвищенню престижу органів виконавчої влади, що забезпечують суспільну безпеку. Неможливо підняти престиж всієї державної служби без належного інформування про результати роботи, наприклад, системи МВС, СБУ, ДСНС МОУ та інших відповідних органів виконавчої влади, що безпосередньо забезпечують суспільну безпеку.

На сьогоднішній час ми пропонуємо визначити такі моделі інформаційного обміну щодо забезпечення суспільної безпеки: перша модель класична: орган виконавчої влади – засоби масової інформації – суспільство та друга модель, яка є більш прийнятною: органи виконавчої влади – громадська думка – суспільство. Ці моделі забезпечать більш прозорий контроль громадськості за діяльністю органів виконавчої влади не тільки в системі забезпечення суспільної безпеки, а й за іншими сферами діяльності.

Проблемна частина формування та становлення діяльності із забезпечення суспільної безпеки шляхом вивчення громадської думки має на сьогоднішній день такі напрями. 1. Вивчення стану інформаційного забезпечення суспільства є базисом для наукових розробок в адміністративному праві. Не маючи емпіричного матеріалу щодо думки населення про діяльність органів виконавчої влади, неможливо ефективно організовувати їх співпрацю із громадянами. 2. Розробка науково обґрунтованих методів виявлення, обробки і врахування громадської думки про діяльність органів виконавчої влади щодо забезпечення суспільної безпеки дозволить зробити справу забезпечення суспільної безпеки справою всього суспільства. 3. Вироблення відповідних методів донесення інформації про діяльність органів виконавчої влади щодо забезпечення суспільної безпеки дозволить підняти престиж такої діяльності. 4. Законодавче закріплення діяльності із вивчення громадської думки дозволить встановити обов'язок законодавчих органів влади враховувати кошти на витрати щодо цієї діяльності в Державному бюджеті України. 5. Організація наукових досліджень вивчення громадської думки як елемента адміністративного права дозволить вдосконалити та дати новий поштовх розвитку адміністративного права та науки державного управління, теорії забезпечення суспільної безпеки взагалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про основи національної безпеки : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

Отримано 20.10.2015

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.84

О.П. Горох,

кандидат юридичних наук, доцент

**ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ
У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ
ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ:
ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ**

У статті досліджено кримінально-правові норми про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК). Висвітлено теоретичні та прикладні проблеми застосування цих кримінально-правових норм.

Ключові слова: звільнення від покарання; звільнення від відбування покарання; звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

В статье исследовано уголовно-правовые нормы об освобождении от отбывания наказания в связи с истечением сроков давности исполнения обвинительного приговора (ст. 80 УК). Освещены теоретические и прикладные проблемы применения этих уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: освобождение от наказания; освобождение от отбывания наказания; освобождение от отбывания наказания в связи с истечением сроков давности исполнения обвинительного приговора.

Paper investigates criminal rules of law about release from punishment serving in connection with the expiration of limitation periods of a conviction (Art. 80 of the Criminal Code). Theoretical and applied problems of an application of these criminal rules of law are covered.

Keywords: release from punishment; release from punishment serving; release from punishment serving in connection with the expiration of limitation periods of a conviction.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) встановлено обмеження щодо можливості держави притягнути винуватого до кримінальної відповідальності та застосувати до нього покарання певними строками давності вчинення злочину (ст. 49 та ч. 5 ст. 74 КК України відповідно) або виконання обвинувального вироку суду (ст. 80 КК України).

Звільнення від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України) зумовлено недоцільністю приведення до виконання обвинувального вироку суду стосовно засудженого, який протягом визначеного законом строку не ухилявся від покарання і не вчинив нового злочину.

Аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок про те, що в дослідженнях вітчизняних криміналістів, зокрема, Ю. В. Бауліна, О. О. Дудорова,

О. О. Житного, Є. О. Письменського, В. В. Скибицького вирішено проблеми застосування цього виду звільнення від відбування покарання в судовій практиці не достатньо мірою.

Отже, метою цієї статті є висвітлення окремих (найпоширеніших) проблем звільнення від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

Обвинувальний вирок ухвалюється судом у разі визнання обвинуваченого винуватим у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 373 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)). Судове рішення, що набрало законної сили, якщо інше не передбачено КПК України, звертається до виконання не пізніше як через три дні з дня набрання ним законної сили або повернення матеріалів кримінального провадження до суду першої інстанції із суду апеляційної чи касаційної інстанції або Верховного Суду України (ч. 1 ст. 535 КПК України).

Початок перебігу строку давності. Строк давності виконання обвинувального вироку починає перебіг з дня набрання ним законної сили.

Вивчення нами кримінальних справ свідчить про те, що нерідко суди помилково звільняють від відбування покарання засуджених на підставі ст. 80 КК України ще до набрання обвинувальним вирок суду законної сили [1]. При цьому у всіх проаналізованих нами справах винуватий мав би бути звільнений від покарання за іншої підставою – у зв'язку з закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49, ч. 5 ст. 74 КК України). Однак таке неправильне застосування кримінального закону нерідко призводить до скасування вироку.

Наприклад, вирок Личаківського районного суду м. Львова від 11 січня 2012 р., зокрема В., засуджено: за ч. 3 ст. 191 КК України до 4-х років позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків строком на 3 роки; за ч. 1 ст. 366 КК України до 2-х років обмеження волі з позбавленням права обіймати посади пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків строком на 3 роки; за ч. 3 ст. 358 КК України (в редакції від 7 квітня 2011 р.) до двох років позбавлення волі; за ч. 4 ст. 358 КК України (в редакції від 7 квітня 2011 р.) до одного року обмеження волі. Цим же вирок В. на підставі ст. 80 КК України звільнено від відбування покарання за ч. 4 ст. 358 та ч. 1 ст. 366 КК України у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

Переглядаючи цей вирок в апеляційному порядку, колегія суддів судової палати в кримінальних справах апеляційного суду Львівської області, вважаємо, дійшла обґрунтованого висновку про те, що оскільки вирок стосовно В. ще не набрав законної сили, то звільнення засудженого від відбування покарання на підставі ст. 80 КК України не могло бути застосовано. Оскільки кримінальний закон був застосований неправильно, зазначений вирок суду був скасований, а справу щодо В. направлено на новий судовий розгляд у суд першої інстанції в іншому складі суддів [2].

Передумова звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку суду. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності обвинувального вироку допускається за наявності певної передумови та підстави. *Передумовою* цього виду звільнення від покарання є засудження винуватого за вчинення злочину із призначенням покарання. *Підставою* – сприятливий вплив строків давно-

сті виконання обвинувального вироку, визначених частинами 1 та 3 ст. 80 КК України.

За змістом ч. 1 ст. 80 КК України вирішення питання про звільнення від відбування покарання залежить від призначеного судом покарання та ступеня тяжкості вчиненого злочину. Ступінь тяжкості вчиненого злочину визначається згідно з положеннями ст. 12 КК України. При визначенні більш м'якого покарання (ніж обмеження волі) необхідно керуватися системою покарань (ст. 51 КК України), в якій види покарань розміщені за ступенем суворості від менш суворого (штраф) до більш суворого (довічне позбавлення волі).

Підстава звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку суду. Підставою для звільнення від відбування покарання на підставі ст. 80 КК України є сприятливий вплив певного строку давності з дня набрання обвинувальним вироком суду законної сили.

Строки давності диференційовані законодавцем залежно від призначеного судом покарання та ступеня тяжкості вчиненого злочину: чим суворіше покарання та більший ступінь тяжкості злочину, тим більш тривалим є строк давності виконання обвинувального вироку. У пунктах 1–5 ч. 1 ст. 80 КК України встановлено відповідні давнісні строки.

Строк давності виконання обвинувального вироку суду у разі призначення покарання за сукупністю злочинів чи вироків визначається, виходячи з загального строку покарання, призначеного за статтями 70 – 72 КК України, а в разі засудження до позбавлення волі береться до уваги найбільш тяжкий злочин, що утворює сукупність.

Строки давності щодо *додаткових покарань* визначаються основним покаранням, призначеним за вироком суду (ч. 2 ст. 80 КК України). Наприклад, вироком Канівського міського суду Черкаської області від 25 липня 2002 р. Т. засуджено за ч. 5 ст. 191 КК України до штрафу в сумі 2000 грн. з позбавленням права обіймати посади з веденням та обліком товарно-матеріальних цінностей на 3 роки, з конфіскацією всього майна, що є її приватною власністю. Майно засудженої (квартира, яка належить їй на праві приватної власності) було описано і арештовано ДВС Канівського МУЮ 2 жовтня 2002 року. Однак станом на 4 березня 2010 р. майно засудженої так і не було реалізовано у зв'язку з відсутністю покупця.

Враховуючи, що строк виконання додаткового покарання у виді конфіскацій всього майна засудженої на підставі п. 1 ч. 1 ст. 80 КК України вплив ще в серпні 2004 р., Канівський міськрайонний суд Черкаської області постановою від 4 березня 2010 р. звільнив Т. від відбування цього додаткового покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку суду [3].

Питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі (ч. 5 ст. 80 КК України).

Коли вплив строк давності виконання обвинувального вироку суду є сприятливим? Вплив строку давності виконання обвинувального вироку суду є сприятливим за умови, якщо засуджений: 1) не ухилявся від відбування призначеного йому покарання; 2) не вчинив протягом строку давності виконання обвинувального вироку нового середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Питання про те чи вплив давнісний строк сприятливо для засудженого має вирішуватися в кожному випадку обов'язково. Однак у судовій практиці, на

жаль, непоодинокими є випадки ігнорування судами встановлення зазначених вище обставин. Наприклад, таку неповноту судового розгляду допустив, на нашу думку, Голопристанський районний суд Херсонської області у справі Л. Вирішуючи питання про звільнення засудженого на підставі п. 1 ч. 1 ст. 80 КК України від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, суд взагалі не досліджував питання: ухилявся засуджений від відбування покарання чи не ухилявся [4].

Ухилення від відбування покарання. *Ухиленням від відбування покарання* є, як правило, умисні діяння засудженого, спрямовані на уникнення приведення обвинувального вироку суду до виконання. Про ухилення засудженого від відбування покарання може свідчити зміна анкетних даних або зовнішності, підrobка документів, зміна місця постійного проживання або роботи. Так, Ірпінський міський суд Київської області, розглядаючи подання представника кримінально-виконавчої інспекції про звільнення Ф. від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності обвинувального вироку, підтримане, до речі, прокурором, відмовив у задоволенні цього подання. Підставою для прийняття судом такого обґрунтованого, вважаємо, рішення стало те, що Ф. за викликом кримінально-виконавчої інспекції для постановки до облік не з'явився та зник з місця проживання [5].

Способи ухилення від відбування конкретного покарання залежать від виду призначеного судом покарання.

Ухилення від покарань, не пов'язаних з обмеженням чи позбавленням волі. Так, ухиленням від відбування покарання у вигляді *штрафу* слід визнати несплату засудженим вказаної у вироку суми за наявності реальної можливості її сплатити (наявність доходів від заняття підприємницькою чи незалежною професійною діяльністю, доходів у вигляді заробітної плати, пенсії, стипендії, а також доходів від продажу товарів, виготовлених у власному виробництві, доходів від надання послуг, авторських гонорарів, доходів від продажу рухомого та нерухомого майна, здавання його в оренду тощо).

Якщо ж несплата штрафу засудженим була зумовлена неможливістю його сплатити у зв'язку з відсутністю доходів, це не можна розцінювати як ухилення від відбування покарання. У такому разі, якщо минули строки давності, передбачені п. 1 ч. 1 ст. 80 КК України, засуджений звільняється від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку суду [6].

Ухиленням від відбування покарання у виді *позбавлення права обіймати певні посади* можна вважати подальше перебування на посаді, обіймання якої заборонено судом, влаштування на аналогічну посаду в іншому підприємстві, установі чи організації. А ухиленням від відбування *позбавлення права займатися певною діяльністю* – подальше зайняття видом діяльності, яким заборонено займатись (наприклад, продовження зайняття підприємницькою діяльністю, продовження керування транспортним засобом).

Про ухилення від відбування *громадських робіт* може свідчити, наприклад, нез'явлення до виконання таких робіт, безпосередня відмова виконувати визначену органом місцевого самоврядування для засудженого роботу. Наприклад, саме з цих причин Верхньодніпровським районним судом Дніпропетровської області було відмовлено у звільненні Ю. від відбування покарання у зв'язку з закінченням строку давності виконання обвинувального вироку. Обґрунтовуючи це рішення, суд правильно зазначив: враховуючи, що Ю., будучи попередженим при оголошенні вироку про необхідність явки до КВІ Верхньодніпровського району, до неї не

з'явився без поважних причин, змінив місце свого проживання без повідомлення про це кримінально-виконавчу інспекцію, то такі дії слід розцінювати як ухилення від відбування покарання [7].

Ухиленням від відбування *виправних робіт чи службового обмеження для військовослужбовців* є звільнення з роботи чи служби, переїзд у іншу місцевість тощо.

За ухилення від відбування цих покарань (окрім службового обмеження для військовослужбовців) передбачена кримінальна відповідальність (частини 1 та 2 ст. 389 КК України).

Ухилення від покарань, пов'язаних з обмеженням чи позбавленням волі. Ухиленням від покарань, пов'язаних з обмеженням чи позбавленням волі, є, як правило, не з'явлення для відбування цих покарань або прояв навіть більш зухвалої поведінки засудженого. Так як ухилення від відбування покарання у виді *обмеження волі* слід розцінювати самовільне залишення місця обмеження волі, неповнення до місця відбування покарання особи, якій було дозволено короткочасний виїзд, після закінчення строку виїзду тощо.

За ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі передбачена кримінальна відповідальність (частини 1 та 2 ст. 390 КК України).

Ухиленням від відбування покарання у виді *арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі* є втеча з місця виконання цих покарань (арештного дому, дисциплінарного батальйону, кримінально-виконавчих установ, спеціальних виховних установ).

Щодо ухилення від відбування позбавлення волі на певний строк, то такими діями також слід вважати неповнення до місця відбування покарання особи, якій було дозволено короткочасний виїзд, після закінчення строку виїзду.

За ухилення від відбування покарання у виді арешту або позбавлення волі на певний строк передбачена кримінальна відповідальність (ч. 3 ст. 390, ст. 393 КК України).

Якщо засуджений ухиляється від відбування покарання, то перебіг давності зупиняється і відновлюється лише з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання.

З'явлення засудженого для відбування покарання полягає у особистому, добровільному зверненні засудженого до органів Державної виконавчої служби України або установ Державної пенітенціарної служби України з метою відбутися призначене вироком суду покарання.

Затримання є тимчасовим запобіжним заходом, який застосовується з підстав та в порядку, визначеному Кримінальним процесуальним кодексом.

З дня з'явлення засудженого для відбування покарання або його затримання перебіг давності відновлюється (а не починається спочатку). При цьому час, який минув з дня набрання обвинувальним вироком суду законної сили, до дня, коли засуджений почав ухилятися від відбування покарання, не втрачає свого значення. Він зберігається і зараховується до загального строку давності, що продовжує спливати. У цьому разі строки давності, передбачені пунктами 1–3 ч. 1 ст. 80 КК України, подвоюються.

У тому разі, якщо на момент затримання засудженого, що ухилявся від відбування покарання сплили строки давності, передбачені пунктами 1–3 ч. 1 ст. 80 КК України і навіть після подвоєння цих строків, особа підлягає звільненню від відбування покарання у зв'язку з закінченням давнісних строків. Наприклад, вироком Тиврівського районного суду Вінницької області від 12 травня 1996 р.

Ш. було засуджено за ч. 3 ст. 206 КК України (в редакції 1960 р.) до 2 років 1 місяця позбавлення волі. У зв'язку з ухиленням Ш. від відбування призначеного судом покарання його було оголошено в розшук. 4 вересня 2012 р. Ш. було затримано в м. Магнітогорськ Челябінської області Російської Федерації. Враховуючи, що з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили від 12 травня 1996 р. пройшов строк, передбачений п. 3 ч. 1, ч. 3 ст. 80 КК України, і він не був виконаний протягом десяти років (до 13 червня 2006 р.), Тиврівський районний суд Вінницької області своєю постановою від 4 лютого 2013 р. звільнив Ш. від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку суду [8].

Що не є ухиленням від відбування покарання? Якщо обвинувальний вирок суду не був виконаний з причин, що не залежали від засудженого, це не можна розцінювати як ухилення від відбування покарання.

Вивчення нами судової практики свідчить про те, що суди не вважають ухиленням від відбування покарання, зокрема, *неявку засудженого для відбування покарання, якщо він не був попереджений про необхідність такої явки у зв'язку з недбалістю органів виконання покарання, органів внутрішніх справ тощо*. Наприклад, вироком Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 25 березня 2005 р. Д. засуджено за ч. 2 ст. 185 та ч. 3 ст. 186 КК України із застосуванням ст. 70 КК України до 4 років 6 місяців позбавлення волі. На підставі статей 75, 104 КК України Д. звільнено від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком 1 рік 6 місяців. Постановою Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 23 січня 2006 р. звільнення засудженого Д. від відбування покарання з випробуванням, призначеного вироком суду від 25 березня 2005 р., скасовано і постановлено направити засудженого для відбування призначеного цим вироком покарання.

Розглядаючи питання про звільнення Д. від відбування від покарання на підставі п. 3 ч. 1 ст. 80 КК України Бердичівський міськрайонний суд Житомирської області встановив таке. З моменту винесення судом першої інстанції 23 січня 2006 р. постанови про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням засуджений Д. від відбування покарання не ухилявся (проживав за місцем своєї реєстрації, постійно працював за місцем своєї роботи). При цьому він не був належним чином повідомлений про винесення зазначеної вище постанови суду від 23 січня 2006 р.

Оскільки з моменту постановлення судом першої інстанції щодо Д. обвинувального вироку від 25 березня 2005 р. пройшло більше п'яти років, він не ухилявся від відбування призначеного йому покарання і не вчинив нового середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину, то постановою Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 21 березня 2012 р. Д. на підставі п. 3 ч. 1 ст. 80 КК України був звільнений від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку суду [9].

Так само не може бути розцінено ухиленням від покарання бездіяльність *посадових осіб Державної виконавчої служби*. Наприклад, вироком Першотравневого районного суду м. Чернівці від 5 липня 1999 р. Ж. засуджено за ч. 3 ст. 84 КК України із застосуванням ст. 44 КК України (в редакції 1960 р.) до 1 року 6 місяців виправних робіт без позбавлення волі з утриманням 20 % щомісячно заробітку в дохід держави з конфіскацією усього належного майна, яке належить йому на праві власності без позбавлення права займати матеріально-відповідальні посади. Відповідно до постанови державного виконавця від 28 грудня 1999 року, в рамках виконання вироку суду на належне на праві власності Ж. майно, а саме

квартиру було накладено арешт. Однак станом на 20 січня 2015 р. згідно з даними ЄДРВП у Державній виконавчій службі відсутні виконавчі провадження щодо виконання вироку Першотравневого районного суду м. Чернівці від 5 липня 1999 р. про конфіскацію всього належного майна Ж. Враховуючи, що на час розгляду справи (1 квітня 2015 р.) сплинув строк давності виконання зазначеного вироку в частині додаткового покарання у виді конфіскації майна, суд на підставі ст. 80 КК України звільнив Ж. від відбуття додаткового покарання у виді конфіскації усього належного майна, яке належить йому на праві власності [10].

Не розцінюють суди як ухилення від покарання і *перебування особи на стаціонарному лікуванні* [11].

Вважаємо, що не можна розцінювати як ухилення від покарання випадки, коли про зміну (скасування) вироку суду першої інстанції (яким щодо особи було застосовано ст. 75 КК України) апеляційним судом (відповідно до вироку якого особу засуджено до реального покарання) засудженому не було відомо з об'єктивних причин. При цьому засуджений не змінював місце проживання, роботи, не виїжджав за межі України тощо. Так, Тисменицький районний суд Івано-Франківської області постановою від 8 травня 2007 р. звільнив Ю. на підставі п. 2 ч. 1 ст. 80 КК України від відбування покарання, визначеного вироком військового Апеляційного суду Західного регіону України від 16 липня 2002 р. Обґрунтовуючи це рішення, суд зазначив: про оскарження вироку і його перегляд Ю. не було відомо (в судовому засіданні він не був присутній та підписку про невиїзд не давав), місця свого проживання Ю. не залишав та не ухилявся від виконання вироку. Судом також було враховано, що вирок військового апеляційного суду Західного регіону України від 16 липня 2002 р. (про який засуджений не знав) з вини суду у Тисменицьку РП КВІ був надісланий до виконання лише 16 лютого 2007 р. (тобто після закінчення давнісних строків) [12].

Вчинення протягом строку давності виконання обвинувального вироку нового середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину. У разі, якщо засуджений до закінчення строків давності, передбачених частинами 1 та 3 ст. 80 КК України, *вчинив новий злочин середньої тяжкості* (ч. 3 ст. 12), *тяжкий* (ч. 4 ст. 12) *або особливо тяжкий злочин* (ч. 5 ст. 12), це тягне за собою *переривання строків давності*. Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину. При цьому стосовно такої особи починають спливати окремо: 1) строк давності виконання обвинувального вироку за попередній злочин (ст. 80 КК України); 2) строк давності притягнення до кримінальної відповідальності за новий злочин (ст. 49 КК України).

Якщо особа до закінчення строків давності, передбачених частинами 1 та 3 ст. 80 КК України, вчинила новий злочин невеликої тяжкості, то перебіг давності виконання обвинувального вироку суду за перший злочин не переривається, а продовжується. Одночасно з цим строком паралельно і самостійно починає спливати строк давності притягнення до кримінальної відповідальності за новий злочин невеликої тяжкості з дня його вчинення.

А якщо особа вчинила новий середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин після закінчення строків давності виконання обвинувального вироку? У тому разі, якщо особа вчинила новий середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин після закінчення строків давності виконання обвинувального вироку, то це не може бути підставою для відмови у звільненні її від відбування покарання у зв'язку з закінченням давнісних строків.

Наприклад, вироком Львівського обласного суду від 18 квітня 1995 р. Ж. був засуджений за ст. 19, ч. 4 ст. 81, ст. 44 КК України (в редакції 1960 року) до

4 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Починаючи з 16 січня 2001 р. Ж. перебував у розшуку в зв'язку з виконанням цього вироку. Згідно з протоколом затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, від 22 жовтня 2011 р. Ж. був затриманий Мукачівським РВ УМВС України в Закарпатській області як підозрюваний за ч. 4 ст. 185 КК України та направлений 26 листопада 2011 р. до Катеринівської виправної колонії у Рівненській області (№ 46) для відбування покарання відповідно до вироку Львівського обласного суду від 18 квітня 1995 р.

Сарненський районний суд Рівненської області, застосовуючи щодо Ж. положення ч. 2 ст. 49 КК України (в редакції 1960 р.), своєю постановою від 10 квітня 2012 р. звільнив його від відбування покарання, призначеного вироком Львівського обласного суду від 18 квітня 1995 р., у зв'язку із закінченням п'ятнадцятирічного строку давності виконання обвинувального вироку, який закінчився 18 квітня 2010 року. При цьому судом обґрунтовано було не враховано факт вчинення Ж. злочину, передбаченого ч. 4 ст. 185 КК України (в редакції 2001 р.), оскільки цей злочин був вчинений ним після закінчення п'ятнадцятирічного строку давності виконання обвинувального вироку [13].

Давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437–439 та ч. 1 ст. 442 цього Кодексу (ч. 6 ст. 80 КК України).

Насамкінець, зазначимо, що у зв'язку з обмеженим обсягом публікації нами висвітлені не всі теоретичні та прикладні проблеми звільнення від відбування покарання на підставі ст. 80 КК України. Отже, подальше дослідження та висвітлення цих проблем є вельми актуальним для правильного застосування кримінального закону в судовій практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Див., зокрема, архіви: Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області. Справа №1-102/2011 р.; Бахчисарайського районного суду Автономної Республіки Крим. Справа №1-215/2011 р.
2. Архів апеляційного суду Львівської області. Справа № 1/1312/2/12.
3. Архів Канівський міськрайонний суд Черкаської області. Справа № 5-26/10.
4. Архів Голопристанського районного суду Херсонської області. Справа № 1-144/10.
5. Архів Ірпінського міського суду Київської області. Справа № 5-187/11.
6. Архів Каланчацького районного суду Херсонської області. Справа № 5-76/08.
7. Архів Верхньодніпровського районного суду Дніпропетровської області. Справа № 406/51/2012.
8. Архів Тиврівського районного суду Вінницької області. Справа № 145/6/13- к.
9. Архів Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області. Справа № 0603/745/2012.
10. Архів Першотравневого районного суду м. Чернівці. Справа № 725/1489/15-к.
11. Архів Полтавського районного суду Полтавської області. Справа № 5-838/2010.
12. Архів Тисменицького районного суду Івано-Франківської області. Справа № 5-25/2007.
13. Архів Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 1718/160/12.

Отримано 28.09.2015

Є.В. Лащук,

кандидат юридичних наук, доцент

НАПРЯМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється наукове дослідження напрямів кримінально-правової політики України, що полягає в з'ясуванні змісту самого поняття “напрямок кримінально-правової політики”, а також у формулюванні критеріїв, за якими здійснено авторську класифікацію усіх напрямів кримінально-правової політики.

Ключові слова: кримінально-правова політика, напрям кримінально-правової політики, види напрямів кримінально-правової політики.

В статье освещается научное исследование направлений уголовно-правовой политики Украины, которое заключается в выяснении содержания самого понятия “направление уголовно-правовой политики”, а также в формулировке критериев, по которым осуществлено авторскую классификацию всех направлений уголовно-правовой политики.

Ключевые слова: уголовно-правовая политика, направление уголовно-правовой политики, виды направлений уголовно-правовой политики.

Paper highlights the research of the directions of criminal law policy that must clarify the content of the concept of “direction of criminal law policy”, as well as the formulation of criteria by which the author makes a classification of all the directions of criminal law policy.

Keywords: criminal law policy, direction of criminal law policy, kinds of directions of criminal law policy.

Питання щодо напрямів кримінально-правової політики є доволі дискусійним. Це одне з тих питань, щодо яких більшість із його дослідників відстоює власну позицію і при цьому ніхто з них не пояснює, що він розуміє під поняттям “напрямок кримінально-правової політики”. Можливо саме тому в кримінально-правовій доктрині існує багато концептів щодо того, яку саме діяльність суб'єкта кримінально-правової політики слід визнавати напрямом останньої.

Одним із перших про зазначене питання розпочав говорити М. О. Беляєв. У своїй відомій праці (точніше – в її окремому параграфі, що присвячений основним напрямам і завданням боротьби зі злочинністю) вчений акцентував на запобіганні злочинам; встановленні переліку діянь, що визнаються злочинами; виправленні та перевихованні, у тому числі вихованні позитивної відповідальності. Іншими напрямами радянської кримінально-правової політики він визнавав звуження сфери застосування кримінального покарання і заміну покарання заходами громадського впливу та вихованням, а також заміну норм кримінального права правовими нормами, не пов'язаними із застосуванням покарання, або моральними нормами [1, с. 54–59].

На думку Л. Д. Гаухмана, слід виділяти загальні та спеціальні напрями кримінальної політики. До загальних напрямів, вважає вчений, належать: 1) докорінна перебудова кримінального законодавства, що полягає у приведенні його у відповідність із новими суспільними відносинами; 2) формування правової

держави, у тому числі в частині, що стосується кримінального права; 3) встановлення оптимального співвідношення кримінально-правових та інших заходів боротьби з правопорушеннями, що забезпечує ефективність цієї боротьби в нових соціально-економічних умовах. Спеціальні напрями кримінальної політики: 1) декриміналізація діянь, що раніше визнавалися злочинами; 2) криміналізація діянь, які раніше не вважалися злочинами; 3) депеналізація, тобто відміна окремих видів покарань або пом'якшення суворості покарань за деякі види злочинів тощо; 4) пеналізація, тобто встановлення більш суворих покарань або посилення суворості покарань чи виключення менш суворих видів покарань; 5) зміна та уточнення норм Загальної і Особливої частин кримінального законодавства, а також зміна його структури; 6) боротьба з організованою злочинністю і корупцією [2, с. 22].

Подібну позицію у контексті аналізу зазначених спеціальних напрямів займають А. Ю. Єпіхін і А. А. Митрофанов. Так, А. Ю. Єпіхін вважає, що основними напрямками кримінальної політики є такі процеси: криміналізація, декриміналізація, гуманізація і лібералізація [3, с. 142]. А. А. Митрофанов виділяє такі основні напрями кримінально-правової політики в Україні: 1) криміналізацію суспільно небезпечних діянь; 2) пеналізацію суспільно небезпечних діянь; 3) декриміналізацію діянь; 4) звільнення від кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини (депеналізацію злочинів); 5) забезпечення міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності [4, с. 79].

На нашу думку, напрямками кримінально-правової політики не можна визнавати криміналізацію, декриміналізацію, пеналізацію і депеналізацію, оскільки вони є інструментами (способами, методами) зазначеної політики, за допомогою яких суб'єкт останньої формує цю політику в певному напрямі. Зокрема, декриміналізація виступає інструментом формування тих напрямів кримінально-правової політики, що спрямовані на гуманізацію відповідальності особи у певній сфері правовідносин. При цьому обов'язковим елементом поняття "напрямок кримінально-правової політики" є така сфера суспільних відносин, на регулювання (або охорону) якої власне й спрямована кримінально-правова політика. Вектор політики держави не може бути спрямований, наприклад, на криміналізацію чи декриміналізацію. Останні виступають лише інструментом посилення або пом'якшення кримінально-правової репресії у певній сфері суспільних відносин.

У цьому контексті ми поділяємо позицію С. С. Босхолова і В. І. Борисова щодо змісту аналізованих напрямів. Так, С. С. Босхолов виділяє такі пріоритети і основні напрями російської кримінальної політики: 1) максимальне забезпечення безпеки особи, прав і свобод людини і громадянина від злочинних посягань; 2) активна протидія організованим злочинностям; 3) активна боротьба з корупцією; 4) забезпечення економічної безпеки держави; 5) захист основ конституційного устрою і безпеки держави [5, с. 47–59].

На думку В. І. Борисова, пріоритетними напрямками боротьби зі злочинністю в Україні є такі: подолання загрозливого для суспільства поширення торгівлі людьми; боротьба з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом; протидія корупції; протидія порушенням виборчого законодавства; встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб [6, с. 74–80].

Таким чином, напрямом кримінально-правової політики слід називати певну діяльність держави щодо формування і реалізації своїх інтересів у конкретній сфері суспільних відносин (у тому числі – кримінально-правових) за допомогою специфічного інструментарію. Узагальнюючи викладене, пропонуємо у науці кримінального права використовувати таке визначення досліджуваного поняття.

Напрям кримінально-правової політики – це діяльність суб'єкта кримінально-правової політики, спрямована на досягнення мети і виконання завдань останньої в певній сфері суспільних відносин. Такими сферами суспільних відносин є ті, що регулюються нормами кримінального права та/або ними охороняються.

Отже, виділимо напрями кримінально-правової політики, що можна віднести до переліку пріоритетних в Україні за останні десять років. Такими напрямами є: приведення кримінального права та законодавства України у відповідність до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права; адаптація українського кримінального законодавства до законодавства держав-членів Європейського Союзу; гуманізація кримінальної відповідальності та покарання в цілому та щодо окремих злочинів (наприклад, у аспекті лібералізації законодавства України у сфері економіки); кримінальне переслідування юридичних осіб, за вчинення їх представниками злочинів; запровадження спеціальної конфіскації; протидія транснаціональній та організованій злочинності, корупції, тероризму, легалізації (відмиванню) доходів, одержаних протиправним шляхом; протидія злочинам проти дітей, журналістів, виборчих прав громадян, здоров'я населення, довкілля; протидія злочинам, що вчиняються з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості; протидія злочинам у сфері енергетики, обігу інформації (у тому числі комп'ютерної); боротьба з гральним бізнесом; протидія сепаратизму, іншим злочинам проти основ національної безпеки України та злочинам, що з ними пов'язані; протидія військовим злочинам і злочинам у сфері забезпечення призову та мобілізації; боротьба з нацистською і комуністичною ідеологією; запровадження у законодавство України про кримінальну відповідальність кримінальних проступків тощо.

Підставою для виділення нами такого широкого переліку напрямів кримінально-правової політики України виступають кримінально-політичні документи (наприклад, Закон України від 14 жовтня 2014 року

№ 1699-VII “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки”), численні зміни і доповнення до Кримінального кодексу України (далі – КК України), а також подані на розгляд Верховної Ради України законопроекти, спрямовані на регулювання та/або охорону тих чи інших кримінально-правових відносин. Інтереси держави у певний історичний період її існування можуть зумовлювати необхідність формування нових напрямів кримінально-правової політики, актуалізацію уже задекларованих напрямів; або навпаки, пріоритетні напрями правової політики можуть втрачати актуальність і ставати другорядними. Тому наведений нами перелік “пріоритетних” напрямів кримінально-правової політики України не є вичерпним, і з часом він постійно змінюється та доповнюється.

Ще одним важливим питанням, якому раніше не приділялося належної уваги в кримінально-правовій літературі, є питання про поділ напрямів кримінально-правової політики (та й взагалі, правової політики) на окремі види. Тому пропонуємо авторське бачення класифікації напрямів кримінально-правової політики за допомогою використання таких критеріїв поділу зазначених напрямів на види.

Одним із таких критеріїв поділу виступає рівень самої політики (міжнародний, міждержавний, національний, галузевий), що відображено у комплексності окремих кримінально-політичних заходів. Відповідно *за рівнем кримінально-правової політики* усі напрями останньої можна розділити на такі види: 1) **напрями міжнародної (глобальної) кримінально-правової політики** (наприклад, протидія міжнародному тероризму, корупції, нелегальному

наркобізнесу); 2) **напрями міждержавної кримінально-правової політики** (політика щодо взаємної видачі правопорушників, застосування міжнародних санкцій стосовно певної держави, що може полягати в забороні ввезення або вивезення певних матеріальних цінностей, посиленні контролю або лібералізації порядку перетинання кордону між державами тощо); 3) **напрями національної кримінально-правової політики** (зокрема, протидія сепаратизму й іншим злочинам проти національної безпеки держави, протидія військовим злочинам і злочинам у сфері призову та мобілізації).

Так, одним із пріоритетних напрямів кримінально-правової політики України наразі виступає приведення кримінального права та законодавства нашої держави у відповідність до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Глобалізаційні процеси у світі з кожним наступним роком усе більше зумовлюють необхідність розвитку інтеграційних відносин та сприяють поширенню використання міжнародного досвіду у сфері протидії злочинності. В Україні створюється інституційний механізм і формується нормативно-правова база для реалізації відповідних міжнародно-правових стандартів у сфері боротьби з корупцією, тероризмом, “комп’ютерною” злочинністю, торгівлею людьми, легалізацією (відмиванням) грошових коштів, здобутих протиправним шляхом, тощо.

Після проведення останньої кодифікації законодавство України про кримінальну відповідальність містить положення, зокрема про те, що це законодавство ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права та повинно відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов’язковість яких надано Верховною Радою України (ст. 3 КК України).

Врешті більшість аналізованих напрямів кримінально-правової політики виникли саме через необхідність виконання Україною своїх міжнародних зобов’язань щодо приведення власного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Невід’ємною складовою зазначеного вектору правової політики нашої держави є й такий напрям її кримінально-правової політики, як адаптація українського кримінального законодавства до законодавства держав-членів Європейського Союзу.

Залежно від *мети і завдань кримінально-правової політики* усі напрями останньої можна звести у такі основні групи:

1) **стратегічні**: гармонізація українського законодавства про кримінальну відповідальність із відповідними нормами міжнародного права, та його адаптація до загальноєвропейського законодавства, гуманізація вітчизняного кримінального права тощо;

2) **тактичні**: а) напрями, що спрямовані на розвиток положень Загальної частини кримінального права України (вдосконалення загальних “умов” кримінальної відповідальності; оптимізація кримінально-правового впливу тощо) та б) напрями, що спрямовані на вдосконалення окремих положень Особливої частини кримінального права України (тобто йдеться про кримінально-правову охорону правопорядку в певній сфері суспільних відносин).

Одним із перспективних напрямів сучасної кримінально-правової політики України, який без перебільшення можна віднести до розряду стратегічних, є запровадження у вітчизняне кримінальне право і законодавство кримінальних проступків. У цьому контексті доволі цікавим для аналізу видається проект закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків” (реєстр. № 2897 від 03.06.2015 р.).

Насамперед, слід наголосити на тому, що цей законопроект містить надзвичайно багато новел, які поза будь-яким сумнівом заслуговують на впровадження в чинне законодавство України про кримінальну відповідальність. Варто віддати належне авторам, які виконали важку роботу, прагнучи врахувати якомога більше передових доктринальних ідей. Водночас у законопроекті міститься низка спірних положень, що зумовлює подальше вдосконалення останнього.

Так, у Конституції України поняття “злочин” у різних відмінках вживається багато разів (зокрема, у статтях 29, 30, 31, 34, 39, 60, 62, 76, 92, 111). Утім таких понять, як “кримінальне правопорушення” і “кримінальний проступок” чи “проступок” в Основному Законі України взагалі не міститься. Отже, введення в кримінальне право і законодавство України кримінальних проступків вважаємо неможливим без внесення відповідних змін до Конституції України.

Крім того, викликає категоричне несприйняття механічне перенесення окремих адміністративних правопорушень до нової редакції КК України із наданням їм статусу кримінальних проступків. Таким чином, зазначені діяння буде криміналізовано – тобто особа, яка їх вчинила, буде нести кримінальну відповідальність! Це зокрема означає, що особа буде нести кримінальну відповідальність, якщо вона погрожувала знищити чуже майно; перейшла проїзну частину дороги у невстановленому місці чи безпосередньо перед транспортним засобом, що наближається; нецензурно лаялася в громадських місцях тощо.

Обґрунтовуючи таку криміналізацію, в Пояснювальній записці до законопроекту її авторами зазначено, що до категорії кримінальних проступків мають бути віднесені: “<...> близько 100 простих складів проступків, які наразі є адміністративними проступками, передбаченими Кодексом України про адміністративні правопорушення і Митним кодексом України, але за своїм характером не є правопорушеннями проти порядку управління (посягають на здоров’я людини, громадський порядок та інші не пов’язані з порядком управління цінності), а, виходячи зі ступеня тяжкості, мають бути криміналізовані із встановленням за їх вчинення найменш суворих кримінальних покарань” [7].

Отже, єдиною підставою криміналізації цілої групи адміністративних правопорушень є те, що вони не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю. Таким чином, ігнорується вироблена наукою кримінального права теорія криміналізації (декриміналізації), що може призвести до численних негативних явищ у суспільстві. На цій підставі криміналізацію адміністративних правопорушень вважаємо передчасною.

Дійсно, Кодекс України про адміністративні правопорушення за структурою його Особливої частини нагадує кримінальний закон – його розділами передбачена ціла система правовідносин, які потребують правової охорони. Серед таких відносин фігурують не тільки управлінські (адміністративні), а й низка інших: відносини власності, господарські відносини тощо. Можна зрозуміти блага бажання “адміністративістів” позбавити законодавство про адміністративну відповідальність непритаманних йому елементів. Але, з іншого боку, пропонується зробити це шляхом грубого втручання у сферу кримінального права, де панують, зокрема, свої правила криміналізації (декриміналізації), пеналізації (депеналізації), диференціації відповідальності, уніфікації норм.

На наше глибоке переконання, розв’язання аналізованої проблеми неможливо здійснити в межах адміністративного і (або) кримінального права. Проблема юридичної відповідальності особи за протиправні діяння має бути розв’язана, передусім, у царині теорії права. Вважаємо, що в контексті розв’язання цієї проблеми одним із першочергових питань, які підлягають вирішенню в теорії

права, має бути питання про необхідність “перегляду” наявних видів юридичної відповідальності. Акцентуємо увагу й на тому, що практику реформування законодавства шляхом розробки та прийняття нормативно-правових актів, які ставлять правову доктрину перед фактом необхідності теоретичного обґрунтування вже здійснених законодавчих змін, не можна назвати нормальною.

У зв'язку з цим, вбачаємо перспективи в уніфікації та подальшій кодифікації кримінально-правових норм і норм про адміністративні правопорушення шляхом їх об'єднання в єдиному законодавчому акті, що передбачав би як злочини, так і інші правопорушення (окрім дисциплінарних та цивільно-правових деліктів).

За *обсягом предмета кримінально-правового регулювання* (тобто за обсягом кримінально-правових відносин, які підлягають регулюванню нормами кримінального права і суспільних відносин, які потребують кримінально-правової охорони) усі напрями кримінально-правової політики можна розділити на **загальні** (тобто галузеві – ті, що охоплюють усе кримінальне право як галузь права) і **спеціальні** (інститутивні (субінститутивні) – стосуються вдосконалення лише окремого інституту чи декількох інститутів (або субінституту/субінститутів) кримінального права. Наприклад, попри те, що антикорупційна політика має міжгалузевий характер (тобто вимагає вдосконалення норм як кримінального права, так і кримінального процесуального й адміністративного права) у кримінальному праві вона є спеціальним напрямом кримінально-правової політики України, оскільки охоплює лише окремі питання, що належать до декількох інститутів кримінального права (це питання щодо покарання, спеціальної конфіскації, відповідних корупційних злочинів тощо). Однак приведення національного кримінального права до міжнародних стандартів і гуманізація кримінального законодавства виступають загальними напрямками кримінально-правової політики України, оскільки вони охоплюють усі без винятку інститути кримінального права.

За основними *функціями кримінального права* усі напрями кримінально-правової політики України нами поділяються на **регулятивні, охоронні та повнофункціональні**. Так, до регулятивних напрямів кримінально-правової політики можна віднести такі напрями, як заборона смертної кари та запровадження заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. До охоронних напрямів кримінально-правової політики належать майже усі напрями, що спрямовані на протидію певним злочинам. Повнофункціональними, тобто такими, що охоплюють собою як регулятивну, так і охоронну функції кримінального права, можна назвати, зокрема, гуманізацію кримінального права (вона стосується багатьох положень кримінального права: про визначення ступеня тяжкості злочинів, декриміналізації, депеналізації, призначення покарання, застосування звільнення від кримінальної відповідальності, відповідальності та покарання неповнолітніх, формування санкцій окремих кримінально-правових норм тощо); протидію корупції (адже такий, в основному охоронний, напрям охоплює положення КК України про спеціальну конфіскацію (ст.ст. 96¹, 96²)); приведення усіх положень кримінального права і законодавства України до ратифікованих міжнародно-правових актів.

За *методологією (способами, інструментарієм) формування і реалізації кримінально-правової політики* усі напрями останньої можна розділити на дві групи: 1) **гуманістичні** (полягають у пом'якшенні відповідальності та покарання за окремі злочини, застосуванні звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання, амністуванні певної категорії осіб, переведенні певної групи злочинців у розряд менш тяжких, здійсненні помилування, знятті судимості тощо); 2) **репресивні**

(ті вектори політики держави, що спрямовані, зокрема, на посилення відповідальності та покарання за окремі злочини або стосовно певної категорії осіб, заборону щодо застосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за окремі злочини, встановлення таких додаткових (окрім покарання) заходів кримінально-правового характеру, як спеціальна конфіскація і тих заходів, що застосовуються до юридичних осіб).

Отже, усі напрями кримінально-правової політики (тобто діяльність суб'єкта кримінально-правової політики, що спрямована на досягнення мети і виконання завдань останньої в певних сферах суспільних відносин), поділяються на такі види: 1) за рівнем кримінально-правової політики: напрями міжнародного (глобального), міждержавного і національного рівня; 2) залежно від мети і завдань кримінально-правової політики: стратегічні й тактичні напрями (останні поділяються на такі: а) напрями, що спрямовані на розвиток положень Загальної частини кримінального права України та б) напрями, завданням яких є вдосконалення окремих положень Особливої частини кримінального права України); 3) за обсягом предмета кримінально-правового регулювання: загальні (галузеві) і спеціальні (інститутивні або субінститутивні) напрями; 4) за основними функціями кримінального права: регулятивні, охоронні та повнофункціональні напрями; 5) за методологією (способами, інструментарієм) формування і реалізації кримінально-правової політики: гуманістичні та репресивні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Беляев Н.А.* Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н.А. Беляев. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 176 с.
2. Уголовное право : Часть Общая. Часть Особенная : учебник / Под общ. ред. проф. Л.Д. Гаухмана, проф. Л.М. Колодкина и проф. С.В. Максимова. – М. : Юриспруденция, 1999. – 784 с.
3. *Епихин А.Ю.* Основные направления уголовной политики России на современном этапе / А.Ю. Епихин // Вестник удмуртского университета. Экономика и право. – 2012. – Вып. 3. – С. 140–145.
4. *Митрофанов А.А.* Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні : формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А.А. Митрофанов. – Одеса, 2008. – 186 с.
5. *Босхолов С.С.* Основы уголовной политики : конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты / С.С. Босхолов. – Изд. 2-е, перераб. – М. : АО "Центр ЮрИнфоР", 2004. – С. 47–59.
6. *Борисов В.І.* Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / В.І. Борисов // Питання боротьби зі злочинністю : Збірник наук. праць / Ред. кол. : Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Випуск 15. – Харків : Вид-во "Кроссроуд", 2008. – С. 74–80 (324 с.).
7. Проект закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55214.

Отримано 28.08.2015

В.В. Ткаченко,

доктор історичних наук, професор

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО Й СУДОЧИНСТВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

У статті висвітлено етапи формування римського кримінального права: від раннього періоду до пізньореспубліканського. Розглянуто розподіл правопорушень на приватні і публічні, а покарань – на тяжкі та легкі; появу понять вини, умислу, необережності та випадковості; градацію військових злочинів. Зроблено висновки щодо впливу зв'язку права з релігією, звичаями і традиціями на становлення всієї системи кримінального права. Розглянуто три основні етапи розвитку судочинства.

Ключові слова: кримінальне право, злочин, правопорушення, покарання, судочинство.

В статье освещены этапы формирования римского уголовного права: от раннего периода до позднереспубликанского. Рассмотрены разделение правонарушений на частные и публичные, а наказаний – на тяжёлые и лёгкие; появление понятий вины, умысла, неосторожности и случайности; градацию военных преступлений. Сделаны выводы относительно влияния связи права с религией, обычаями и традициями на становление всей системы уголовного права. Рассмотрены три основных этапа развития судопроизводства.

Ключевые слова: уголовное право, преступление, правонарушение, наказание, судопроизводство.

Paper highlights the stages of formation of the Roman criminal law: from the earliest period to late republican. We consider the division of offenses into the private and public ones, and penalties – into severe and light; the emergence of the concepts of guilt, intent, carelessness and accidents; gradation of war crimes. Several conclusions regarding the influence of the interconnection of right and religion, customs and traditions on the development of the entire criminal justice system are drawn. Three main stages of the proceeding are analyzed.

Keywords: criminal law, crime, offense, punishment, proceedings.

У ранньому римському кримінальному праві зберігаються численні риси родового ладу. Власне, кримінальне право як окрема галузь тоді ще не сформувалось, оскільки основна частина правопорушень розглядалась у порядку приватного обвинувачення і мала характер позову до порушника. Як відомо, право було тісно пов'язане з релігією, тому впродовж тривалого часу, вирішуючи кримінальні справи, керувалися не законами, а встановленими звичаями і традиціями. Кровну помсту і таліон з часом замінили штрафами.

Хоча вже на ранньому етапі римської історії почали розрізняти кримінальні правопорушення приватного і публічного (громадського) характеру, у найдавніших Законах XII таблиць було зафіксовано тільки приватні правопорушення, тобто такі, які стосувалися приватних осіб [7, с. 65]. Громадські, або публічні, правопорушення (*delicta publica*), що торкалися інтересів держави, спочатку не були передбачені законодавством. Визначення того, що є публічним правопо-

рушенням, а також розв'язання питання про належне покарання за нього було компетенцією магістратів.

Зокрема, до публічних деліктів почали відносити злочини проти держави (зрада або зносини з ворогом, опір владі), вбивство, образу жіночої честі (згвалтування), підпал, неправдиві свідчення, пасквілі, знищення чи крадіжку врожаю, порушення межових знаків. Для їх розслідування й розгляду створювали спеціальні комісії, що діяли згідно з інструкціями, де визначалось, які саме делікти вони повинні розслідувати і які покарання за ці злочини належало накладати. Першою такою комісією була створена у 149 р. до н.е. за законом Кальпурнія Комісія у справах хабарництва і здирництва службових осіб у провінціях. Згодом були створені комісії у справах розбоїв з убивством, отруєння, крадіжки й розтрата державного майна та ін. Найбільшу кількість їх було створено за часів диктаторства Корнелія Сули.

Через тісний зв'язок права з релігією численні правопорушення вважались образою богів і, крім звичайних світських покарань, тягнули за собою релігійні прокляття (*sacer esto*) або вимогу неодмінного очищення перед ображеними богами. Сюди передусім належали порушення патроном обов'язків перед клієнтом, порушення присяги, порушення межових знаків, посягання на особу народних трибунів, порушення весталками обітничі невинності тощо.

До деліктів приватного характеру (*delicta privata*) відносили крадіжку, посягання на особу (честь, гідність, тілесні ушкодження), знищення чи пошкодження чужих речей.

Покарання, які застосовували у Римській республіці, поділяли на тяжкі й легкі. До тяжких належали смертна кара і вигнання з позбавленням громадянства, до легких – тілесні покарання й штрафи.

Смертну кару застосовували у Римі з найдавніших часів. За Законами XII таблиць, той, хто підбурює ворога до нападу на Рим або віддає римського громадянина ворогові, підлягає смерті (табл. IX, п. 5) [7, с. 70]. Зазвичай вирок виконували мечем, але були й винятки. Так, винних у вбивстві батьків сікли різками, потім зашивали у мішок разом з собакою, півнем, змією й мавпою та кидали у море. Прелюбодіїв засікали різками на смерть. Весталок, котрі порушили обітницю невинності, живими закопували в землю. Рабів за злочини (а іноді й вільних, зокрема за неправдиві свідчення) кидали у прірву з Тарпейської скелі.

На початку II ст. до н.е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням, однак у період громадянських воєн вона була відновлена і часто поєднувалась з конфіскацією майна. В умовах масових виступів рабів з метою залякування смертну кару здійснювали у мученицьких формах (наприклад, розп'яття на хресті).

Вигнання, відоме з часів родового ладу, називали у Римі “позбавленням води і вогню”. Воно поєднувалося з втратою громадянства. Римський громадянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання. Повернення вигнанця на батьківщину означало для нього смерть або захоплення у рабство.

Тілесні покарання широко застосовували як у найдавніші часи, так і пізніше, їх накладали за розпорядженням Народних зборів чи магістратів. Невипадково вищих магістратів супроводжували ліктори з пучками прутів. Переважно тілесні покарання полягали у побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були й калічницькі кари – відрізання пальців, вух тощо.

Штрафи накладали магістрати без дотримання особливих формальностей. Спершу штраф сплачували переважно худобою, його верхня межа була встановлена у 30 биків і дві вівці. З кінця V ст. до н.е. штрафи здебільшого стягують грішми

з розрахунку вартості бика 100 асів, вівці – 10 асів. Магістрат не міг штрафувати на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного. Якщо ж таке траплялося, то рішення магістрату можна було оскаржити до Народних зборів.

З поглибленням соціальної нерівності, загостренням класової боротьби суворішають і покарання. За найменші провини рабів жорстоко карають. Спочатку право карати рабів мали лише їх власники, згодом до цього долучилися й магістрати, зокрема ті, що наглядали за порядком. Наприклад, за законом 10 р. н.е., за вбивство рабом свого господаря карали смертю всіх рабів, які на той час перебували в будинку чи на подвір'ї (за винятком тих, хто протидіяв убивству з небезпекою для життя). За однакові злочини передбачалися різні покарання щодо римських громадян та інших категорій населення.

У пізній період Римської республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права (загальної його частини). З'являються поняття вини (*culpa*), умислу й необережності (*dolus, malus*), випадковості (*casus*). Різними у зв'язку з цим були й покарання. Щоправда, в часи існування республіки спробу вчинити злочин ще не відділяли від здійснення його і за це карали так само, як і за сам злочин. Втім, не карали за нереалізований злочинний намір й за приготування до скоєння злочину.

Збереглися залишки самосуду – навіть у період пізньої Республіки допускалося безкарне вбивство батьком заміжньої доньки та її коханця. Чоловік такого права не мав (хіба якщо коханець був особою «низького походження»).

У цей період значно розширилась кількість публічних злочинів, їх поділяли на чотири категорії: проти держави, проти релігії, проти моралі та проти приватних осіб.

Злочинами проти держави вважали, крім зради й збройного опору владі, образу величі римського народу, заподіяння шкоди державі, опір виконанню належних їм функцій магістратам, застосування недозволених засобів під час виборчих кампаній, казнокрадство, підробку монет та ін.

Релігійними злочинами були: образа богів, недотримання релігійних обрядів, святотатство та ін.

Злочинами проти моралі вважалися подружня зрада, статеві стосунки з незаміжньою жінкою, звідництво, кровозмішування, багатомужжя, гомосексуалізм.

До четвертої категорії – злочинів проти приватних осіб – належали вбивство, підпал, насильство, примусове перетворення у рабів вільних людей, неправдиві свідчення, захоплення чужих рабів, стягування за борги надмірних відсотків, крадіжку зі зломом уночі та ін.

До приватних злочинів відносили крадіжку звичайну (без обтяжливих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна.

Єдиного кодексу, де були б систематизовані злочини й покарання, не існувало. Діяли різні закони, сенатусконсульти, преторські едикти [2, с. 361–364].

У період імперії значною мірою зберігалось й діяло республіканське кримінальне законодавство, яке доповнювалося численними імператорськими конституціями. Коментуючи це законодавство і в багатьох випадках коригуючи судову практику, юристи впливали на зміст подальших нормативних актів.

Наприклад, у період республіки злочинними вважалися тільки навмисні дії, а необережність здебільшого не каралася. Відсутність наміру (*dolus*) перетворювала суспільно небезпечні дії у звичайну випадковість (*casus*). Однак в імперський період юристи, дотримуючись практики договірних відносин, якщо безвідповідальне виконання своїх зобов'язань мало важливі наслідки, звернули

увагу на злочини, вчинені з необережності. В результаті в імператорських конституціях і за них було встановлено відповідальність, щоправда, меншу, ніж за навмисні. Отже, за злочини і проступки почали карати, беручи до уваги ступінь вини.

В республіканському законодавстві посягання на злочин не відрізняли від скоєння злочину і карали однаково. Юристи імператорського періоду почали розрізняти приготування і посягання на злочин від скоєного злочину, і покарання за це були різні, а іноді у першому випадку взагалі звільняли від покарання.

Оскільки підставою для кримінальної відповідальності стало вважатися навмисне чи необережне діяння, з'явилося й поняття осудності. Неосудними, тобто такими, що звільнялися від кримінальної відповідальності, були малолітні та психічнохворі.

У період імперії розширилась система складів злочинів, що пояснюється подальшим загостренням соціальних протиріч. Зазначимо, що в римському кримінальному праві, на відміну від цивільного, численні теоретичні питання ще не були розроблені. Не існувало навіть чіткого визначення самого поняття злочину, нечітко розмежовувались види і склади окремих злочинів. Кримінальне законодавство обростало різними тлумаченнями, іноді суперечливими й такими, що безпосередньо не ґрунтувалися на законі. Тому нерідко однакова протиправна дія могла бути віднесена до різних груп злочинів.

За часів імператора Юстиніана весь нормативний матеріал, що стосувався злочинів і покарань, був зібраний у 47 і 48 книгах Дигест, хоча і в них правопорушення не були систематизовані за суттєвими, загальними ознаками. Проте у римському кримінальному праві імператорського періоду можна виділити такі види злочинів:

1. Злочини проти держави (вони були значно розширені): державна зрада, збройний опір властям, самовільне ведення війни, підбурювання війська до бунту, підробка державних документів, убивство державного службовця тощо. Ці злочини карались смертю.

2. Написання і розповсюдження образливих щодо імператора й існуючого ладу матеріалів. Карались смертю.

3. Злочини проти релігії (тепер уже християнської): образа релігії, церкви, священиків, проповіді різних єресей, богохульство. Накладалися різні покарання, аж до смертного вироку.

4. Злочини проти порядку управління і правосуддя:

а) публічне насильство (будь-які дії проти порядку управління і громадського порядку, перешкоди у здійсненні правосуддя, підбурювання рабів до бунту, незаконне зберігання зброї тощо). Каралось смертю або іншими суворими покараннями;

б) здобуття виборних посад недозволеними способами. Каралось великим штрафом або громадянським безчестям;

в) змова обвинувача з обвинуваченим. Обвинувач (державний), котрий злочинно зрадив свою справу, підлягав тому ж покаранню, яке загрожувало обвинуваченому;

г) підробка або фальшивка (домовленість про те, щоб давати неправдиві свідчення, підкуп судді, підробка в рахунках і документах, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір і ваги). Високопоставлених осіб карали засланням, усім іншим засуджували до роботи на копальнях чи розп'яття на хресті;

д) хабарництво службових осіб. Покарання були такими ж.

5. Злочини проти власності:

а) крадіжка державного чи церковного майна (повішення або віддання на поталу хижим тваринам). За пом'якшуючих обставин або коли це було скоєно у невеликих розмірах, – заслання, тілесні покарання чи штраф;

б) крадіжка худоби (у великій кількості – смертна кара, у меншій – копальні);

в) знищення або переміщення межових знаків (копальні, штраф або заслання);

г) підпал (смертна кара у містах; на селі – копальні або заслання).

6. Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи:

а) убивство, а також виготовлення і носіння приватними особами знарядь для вбивства, в тому числі отрути, наклепницькі обвинувачення у злочині, за який загрожує смертна кара (смертна кара або копальні чи тілесні покарання);

б) особисте насильство, під яким розуміли побиття когось за допомогою залучених з цією метою осіб; вигнання з власного будинку, самовільний вступ кредитора у володіння майном боржника (копальні, штрафи та ін.);

в) викрадення вільних людей, а також заманювання і переховування чужих рабів (копальні);

г) зґвалтування, а також розтління неповнолітніх, подружжя невірність та інші подібні злочини (копальні, а для осіб привілейованих станів – заслання).

Ще наприкінці існування республіки була відновлена смертна кара для громадян, яка продовжувала широко застосовуватися і в період імперії, причому і в простій, і у кваліфікованій формах (винних спалювали, розпинали на хресті, кидали на поталу хижим тваринам). Однак з прийняттям християнства спостерігається пом'якшення покарань: ліквідовані особливо жорстокі їх форми – розп'яття на хресті, клеймування розжареним залізом, криваві видовища в цирках.

Водночас суворо карали за злочини проти моралі: за викрадення жінки або дівчини, незалежно від того, чи давала вона на це свою згоду, чи ні, загрожувала смертна кара; за статевий зв'язок вільних жінок з рабами і за кровозмішування також присуджували до смертної кари; за гомосексуалізм – спалювали. Набули поширення й такі покарання, як каторжні роботи в державних копальнях, виселення за межі держави, заслання у певне місце на визначений термін або навічно, ув'язнення, тілесні покарання і штрафи.

У вигляді додаткового покарання часто застосовували конфіскацію майна. Як основне це покарання застосовували, якщо порушувались певні заборони у шлюбно-сімейних відносинах.

Важливо зазначати, що з появою постійної армії виникають норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлюють дисциплінарну і кримінальну відповідальність воїнів за порушення. Ці норми у відносно систематизованому вигляді збереглися в уривках з праці римського юриста II–III ст. Арія Менандра “Про військову справу” [3, с. 328–331].

Військовий злочин визначався як порушення вимог військової дисципліни. Найтяжчим серед них вважалася зрада (винних розжалували, допитували під тортурами і карали смертю); далі – непослух командирам та заклики до бунту (смертна кара); невиконання наказу (те саме); образа командирів, фізичний опір (смертна кара); втрата зброї у воєнний час (смертна кара); дезертирство під час війни або повторне у мирний час (смертна кара).

Менш серйозні порушення: самовільний відхід з частини, але з поверненням (розжалування, биття батогами або переведення у штрафну частину); дезертирство у мирний час (розжалування, биття батогами); ухилення від військової служби (скерування у штрафну частину); за переховування сина від військової служби у воєнний час батькові загрожувало вигнання і конфіскація частини майна, а в мирний час – побиття різками.

Злочинне ставлення до озброєння і військового майна теж суворо каралось. Продаж панциря, меча, шолома чи щита прирівнювався до дезертирства. Коли це траплялося під час походу, карали смертю.

Якщо під впливом якихось страждань, розчарування у житті, хвороби, безумства воїн вчиняв собі тілесні ушкодження або робив спробу вчинити самогубство, то його з ганьбою виганяли з армії.

Під страхом смерті заборонялася служба в армії рабам (якщо раб видавав себе за вільного), а також тим, хто був покараний за тяжкі злочини чи раніше з ганьбою вигнаний з армії.

За кримінальні злочини до воїнів застосовували різні види покарань (окрім повішення – віддання на поталу хижим тваринам та копальні). Слід зазначити, що за однакові злочини воїнів карали суворіше, ніж цивільних осіб [2, с. 370–374].

Судочинство. У розвитку судочинства Стародавнього Риму можна виділити три основні етапи.

На першому ще незміцніла державна влада не вважала за обов'язок розглядати спори, що виникали між громадянами, захищаючи їхні інтереси та права. Громадяни повинні були захищати самі себе. Проте швидко це стало вкладатися в чітко визначені правові форми, і відкрите самоуправство під страхом покарання було заборонено. На цьому етапі вже спостерігається відокремлення цивільних справ від кримінальних, хоча втручання державних властей у галузі цивільного права поширюється тільки на незначне коло справ.

На другому етапі, в період пізньої республіки, коли посилилась правотворча роль преторів, у цивільному процесі зростає значення магістратів, зокрема преторів, хоча у вирішенні майнових спорів значну роль усе ще виконували приватні третейські суди. На третьому етапі, в період імперії, цивільний процес стає виключно монополією державних органів.

Цивільний процес, коли справу розглядали державні органи, складався з двох стадій. На першій (*in iure*) сторони з'являлися перед магістратом, де позивач в урочистих і чітко дотримуваних формулах оголошував своє право і претензії до відповідача. Магістрат констатував справедливість та правомірність позову, і якщо відповідач не заперечував йому, то справа вважалася вирішеною. Якщо ж відповідач не погоджувався з позивачем, то також промовляв відповідні формули (їх було всього п'ять). Сукупність цих формул, які промовляли сторони, називалась *legis actio*, що означало діяти згідно з законом, а не самочинно. Тому і процес називався легісакційним. Отже, він вирізнявся формалізмом.

У випадку заперечення відповідачем претензій позивача справа переходила у другу стадію – *in iudicio*, і її міг знову ж таки розглянути магістрат (претор) або спеціальні судові колегії, які виникли в період розвиненої республіки. Наприклад, одна колегія (до її складу входило 105 суддів – по п'ять від усіх 21 триб) розглядала справи про спадкування; інша (10 суддів) – справи про свободу осіб (чи людина є вільною, чи рабом). Крім колегій, справу могли розглянути і судді (один або більше), котрих за згодою сторін призначав претор.

Для виголошення промов сторони могли запрошувати спеціальних ораторів, а для консультацій – юристів. На відміну від першої стадії у другій не треба було промовляти формул, робити відповідні жести. Рішення суду оскарженню не підлягало.

У кримінальному процесі жодних правил судочинства не встановлювалося. Самі магістрати спочатку проводили розслідування, самі й розглядали справу, керуючись законодавством, звичаями або й на власний розсуд. Цього дотримувались

і центуріатні чи трибутні коміції під час розгляду апеляцій на рішення магістратів.

У II ст. до н.е., як уже зазначалося, для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії. Особливістю розгляду справ у цих комісіях було те, що ініціатива в порушенні справ і обвинуваченні належала тільки приватним особам. Ті особи, котрі порушували справу, були зобов'язані збирати докази, запрошувати свідків, доводити свою правоту в суді. Коли позивач відмовлявся від продовження справи, вона негайно припинялась. За бездоказовість чи наклепницьке обвинувачення позивач міг бути покараний. Судочинство у комісіях проводилось усно і відкрито, супроводжувалось обвинувальними і захисними виступами ораторів та ін.

У другому періоді розвитку римського права виникла потреба у реформуванні судового процесу, у більш гнучких його формах, які б давали право на позовний захист широкому колу майнових відносин. Велика роль у цьому належала розвитку товарно-грошових відносин, перетворенні Риму в світову державу, потреба надавати судовий захист переміщеним та іншим торговцям, які не були римськими громадянами і не мали права брати участь у легісакційному процесі.

У II ст. до н.е. було проведено реформу цивільного процесу. Суть змін полягала у тому, що на першій стадії сторони вже не повинні були промовляти обрядові формули, робити певні жести, а магістрат виконував пасивну роль, спостерігаючи лише за їх правильністю. Раніше через найменшу помилку в цій обрядовості справа програвалась. Відтепер сторони викладали перед магістратом суть справи у будь-якій формі, а вже він сам був зобов'язаний надати претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Отже, магістрат складав письмову юридичну формулу, в якій викладав суть справи і скеровував її судді, котрого призначав для конкретного розгляду справи. Звідси і процес дістав назву формулярного, хоча й зберіг дві попередні стадії розгляду. Формула обов'язково повинна була містити:

- 1) виклад претензій позивача і заперечень відповідача;
- 2) особливі обставини, на які судді слід було звернути увагу;
- 3) вказівку судді задовольнити претензії, якщо вони обґрунтовані, а якщо ні, то звільнити відповідача від відповідальності;
- 4) призначення судді.

На другій стадії суддя розглядав справу за суттю і виносив рішення, яке знову ж таки оскарженню не підлягало.

Формулярний процес передбачав залучення юристів для допомоги сторонам у викладі їх позицій, забезпеченні доказами, для консультацій у процесі розгляду справи, тим самим сприяючи розвитку римської юриспруденції. Формулярний процес майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним, ординарним процесом у Римській республіці [4, с. 196–197].

В період імперії у судочинстві відбулися суттєві зміни. Ще в часи республіки у тих випадках, коли потерпілий не знаходив захисту своїх майнових інтересів у цивільному праві чи формулярному процесі, він міг звернутися до вищого магістрату з проханням захистити його інтереси своєю владою. Якщо магістрат вважав прохання обґрунтованим, то він розглядав справу і виносив своє рішення. Такий адміністративний розгляд, на відміну від звичайного формулярного процесу, був надзвичайним і дістав назву екстраординарного (*extraordinaria cognitio*).

У період республіки така форма розгляду справ була справді надзвичайно рідкісним явищем. Але в часи імперії екстраординарний процес поступово витіснив звичайний – формулярний.

Імператор особисто або через своїх урядовців розглядав спірні справи, якщо вони привертали його увагу або про які його просили зацікавлені особи. Особливо широкого застосування цей процес набув у провінціях, де їх правителі як найвищі урядовці імператора самостійно почали розглядати майже всі справи і здійснювали свої рішення. У 294 р. імператор Діоклетіан спеціальною конституцією офіційно надав правителям провінцій право самим вирішувати всі справи.

Заміна формулярного процесу екстраординарним зумовила ліквідацію двох стадій у розгляді цивільних справ – *in jure* та *in judicio*. Справа від початку до кінця тепер слухалась одним урядовцем.

Виклик у суд здійснювався офіційно, за участю представника державної влади. Скаргу позивача вносили у судові протоколи й офіційно повідомляли відповідачеві. Весь процес ґрунтувався вже не на домовленості сторін і не на принципі третейського розгляду справи, а на засадах ініціативи державного урядовця чи судді, владного рішення державного органу.

У новій формі процесу були й спільні риси з попереднім, формулярним процесом: справу починали з ініціативи позивача, сторони самі збирали докази, суд не присуджував більше, ніж вимагав позивач. Водночас обмежувався принцип гласності: засідання відбувалося за закритими дверима; сторони вносили судові мито на покриття судових витрат, увесь хід процесу вносили у судові протоколи.

У галузі кримінального суду діяльність постійних слідчих комісій втратила своє значення і вони поступово зникли. Кримінальні справи, як і цивільні, розглядали імператорські чиновники за порядком екстраординарного процесу на інквізиційних, слідчих засадах. При цьому розслідування і суд зосереджувались в одного урядовця – префекта Преторія або префектів міст чи правителів провінцій. Кримінальна справа порушувалась і з ініціативи потерпілої сторони, і за розсудом урядовця, іноді навіть на підставі доносів і чуток. Слідство мало таємний і письмовий характер, його проводили дрібніші урядовці. Оцінка доказів залежала від судді. Вирішальне значення серед доказів мало признание підсудного, якого домагались умовляннями, погрозами, тортурами. Тортури не застосовували тільки до осіб з привілейованих станів і до воїнів. Судові засідання часто зводилися до формальної процедури ознайомлення з протоколом слідства, без допиту свідків, а іноді – самого обвинуваченого.

Оскарження цивільних рішень і кримінальних вироків допускалося до вищестоящих урядовців, навіть до імператора. Однак у всіх інстанціях вирішення справи здебільшого залежало від чиновників судових канцелярій (як вони підготують справу, як будуть доповідати), де панували тяганина та хабарництво.

В період імперії були також створені спеціальні станові суди, які розглядали справи сенаторів, придворних, духовенства, військових [2, с. 183].

Отже, можна стверджувати, що норми кримінального права й система покарань у період Римської імперії значно ускладнилися і ще більше диференціювала залежно від соціального стану винного і потерпілого. Покарання вирізнялися надзвичайною суворістю, вони мали на меті не тільки відплатити злочинцеві за скоєний злочин, а й лякати інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посіб. – К. : Видавничий Дім "Ін Юре". – 2002. – 716 с.
2. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
3. Ткаченко В.В. Лекції з історії розвитку державно-правових відносин у давньогрецькій і давньоримській цивілізаціях : навч. посіб. / В.В. Ткаченко. – К. : МАУП, 2005. – 384 с.

4. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / К.Г. Федоров. – К. : Вища школа, 1994. – 464 с.
5. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн / Н.М. Хома. – К. : Вища школа, 2003. – 475 с.
6. Хрестоматия по истории Древнего Рима / ред. В.И. Кузицин. – М. : Высшая школа, 1987. – 431 с.
7. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под ред. С.Л. Утченко. – М. :Наука, 1962. – 345 с.

Отримано 19.10.2015

А.А. Бова,

кандидат социологических наук,
старший научный сотрудник

ФАКТОРЫ ДОВЕРИЯ К ПОЛИЦИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЦИАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

С использованием корреляционно-регрессионного анализа данных пятого раунда Европейского социального исследования (2010) для выборочной совокупности 27 стран и Украины выявлены основные факторы, влияющие на доверие к полиции (различные аспекты деятельности полиции и судов, страх перед преступностью и криминальная виктимизация). В свою очередь, высокое доверие к полиции способствует содействию населения правоохранительным органам в противодействии преступности.

Ключевые слова: доверие к полиции, криминальная виктимизация, страх перед преступностью, корреляционный анализ, регрессионный анализ.

З використанням кореляційно-регресійного аналізу даних п'ятого раунду Європейського соціального дослідження (2010) для вибіркової сукупності 27 країн та України виявлені основні фактори, що впливають на довіру до поліції (різні аспекти діяльності поліції та судів, страх перед злочинністю і кримінальна виктимізація). У свою чергу, висока довіра до поліції сприяє співпраці населення та правоохоронних органів у протидії злочинності.

Ключові слова: довіра до поліції, кримінальна віктимізація, страх перед злочинністю, кореляційний аналіз, регресійний аналіз.

By use of regression analysis of data of the fifth round of the European Social Survey (2010) for the total sample of 27 countries and Ukraine the main factors affecting the confidence to police (various aspects of the police and the courts, the fear of crime and criminal victimization) have been identified. In turn, the high level of confidence to police promotes cooperation of the population and law enforcement agencies in counteraction to crime.

Keywords: confidence to police, criminal victimization, fear of crime, correlation analysis, regression analysis.

Анализ научной литературы свидетельствует о колоссальном интересе научной мысли к проблеме доверия, его значения для построения гражданского общества и экономического развития, эффективного государственного управления, увеличения социального капитала. Доверие к социальному институту понимается как представление граждан о его надежности, их уверенность в порядочности и правильности действий этого института. В отличие от межличностного доверия, которое формируется на индивидуальных контактах в повседневной жизни, доверие или лояльное отношение к социальному институту имеет генерализированный характер. Уровень доверия, фиксирующийся общественным мнением, является многофакторным конструктом. Источником его формирования являются культурно-исторические традиции, стереотипы массового сознания, материалы средств массовой коммуникации, личный опыт человека. Американскими социологами также указывается, что “проведенные исследования не выявили ни четкой взаимосвязи этих факторов, ни конкретного характера влияния. Общее отношение человека к полиции значительно сильнее влияет на то, как он или она оценивает деятельность органов правопорядка, чем работа полиции на мнение граждан о ней” [1, с. 493]. Отношение населения к полиции может обуславливаться и общим социально-экономическим климатом, культурно-историческими

особенностями страны. Исторически полиция имела несколько источников своего формирования – государственные органы и органы местного самоуправления, а также частные охранные и детективные агентства. Специализированные полицейские органы в европейских странах как составная часть министерств внутренних дел учреждаются лишь в XIX веке. Их появление было обусловлено необходимостью предупреждения гражданских беспорядков. Согласно теории Ч. Тилли первоначально основу государства составляли армия и служба сбора налогов. Для подавления восстаний и осуществления репрессий использовались войска, а сбором информации в среде властных группировок занимались шпионы. Возникновение полиции связано с передачей управленческих функций на места, переходом от реактивного реагирования к мониторингу и упреждению движений, угрожающих государственной власти: “Становится обычным делом, чтобы политическая и криминальная полиция собирали досье, подслушивали, делали регулярные донесения и периодические обзоры деятельности тех персон, организаций и событий, которые были склонны нарушить общественный порядок” [2, с. 173]. В разных странах, кроме охраны правопорядка, патрулирования, расследования правонарушений, розыска, контроля на дорогах, надзора, на полицию было возложено также ряд пенитенциарных, административных и хозяйственных функций. Во второй половине XIX века местные органы власти в США организуют полицию, которую “швырнули... прямо в гущу борьбы между различными этническими группировками, а иногда и общественными классами” [1, с. 496]. Самоуправляемые территориальные общины в этой стране избирали шерифа, который со своими помощниками следил за общественным порядком. Некоторые правоохранительные функции выполняли также и частные охранники (защита грузоперевозок, скота, фермерских угодий).

Полиция находится на пересечении широких общественных интересов. Как и любой социальный институт, она имеет дисфункции, проявлениями которых являются различные, часто институционализированные (доминирующими группами, политиками, руководством, неформальными нормами коллектива) дисциплинарные и криминальные правонарушения сотрудников полиции. Такие правонарушения имеют значительную общественную огласку и приводят к массовым беспорядкам, а также падению репутации полиции. Можно назвать много примеров большого количества случаев насилия, коррупции, бездеятельности, некомпетентности и неудачно проведенных операций в силу отмеченных выше причин [3].

В современном обществе репрессии и физическое принуждение заменяются разветвленным социальным контролем, противодействием преступности, ее поддержкой публичной безопасности и порядка и предоставлением разнообразных сервисных услуг населению. Демократические преобразования и все возрастающее участие граждан в жизни общества, многочисленные реформы органов правопорядка, привели к возникновению профессиональных стандартов службы (главенство закона и неукоснительное соблюдение прав человека, отсутствие политизации, быстрота реагирования) и поставили вопрос об измерении результативности деятельности полиции. В ряде стран проведены широкомасштабные социологические исследования населения и лиц, потерпевших от преступлений. В социологических опросах применяются детальные индикаторы, фиксирующие мнение населения о деятельности полиции, а с помощью многомерного статистического анализа данных выстраиваются сложные иерархические концепты доверия [4; 5]. В ряде научных публикаций рассматриваются вопросы связи доверия к полиции с социально-демографическими переменными, культурно-историческими особенностями государственного управления на определенных территориях [6; 7]. В свою очередь доверие к полиции может влиять на общий уровень удовлетворенности жизнью [9].

Целью статьи является рассмотрение факторов, влияющих на доверие к полиции в преимущественно европейских странах, на основе данных академического консорциума Европейского социального исследования (ЕСИ), в рамках которого опрошено свыше 52 тыс. респондентов из 27 стран Европы и Азии (в частности, Кипра и Израиля). Для проверки теории о связи различных показателей, фиксирующих отношение населения к полиции и судам, опасения разных

проявлений преступности, элементы правового поведения (соблюдение требований полиции при несогласии с ее действиями, соблюдение отдельных правовых норм), представления о возможности наказать лицо за несоблюдение правовых норм и т. п., опросник дополнено модулем из 50 вопросов “Доверие к уголовной юстиции: сравнительный европейский анализ” (предложен коллективом ученых: J. Jackson, M. Hough, S. Farrall, K. Aromaa, J. de Keijer. Основной гипотезой, которую пытаются проверить исследователи, является тезис, что при условии эффективной деятельности судебно-правовой системы люди в большей степени придерживаются ее требований).

Рассмотрим в общем виде факторы, влияющие на доверие к полиции, опираясь на результаты корреляционно-регрессионного анализа данных ЕСИ (рис. 1). В обработку не включались как социально-демографические переменные (возраст, пол, образование респондента), так и вопросы, касающиеся эффективности государственного управления, развития демократии, ценностей населения, уровня удовлетворенности и ощущения счастья. В целом для 27 стран расчеты проводились с учетом произведения дизайн-эффекта и веса размера генеральной совокупности, а для Украины – дизайн-эффекта выборки, репрезентирующего население страны от 15 лет и старше.

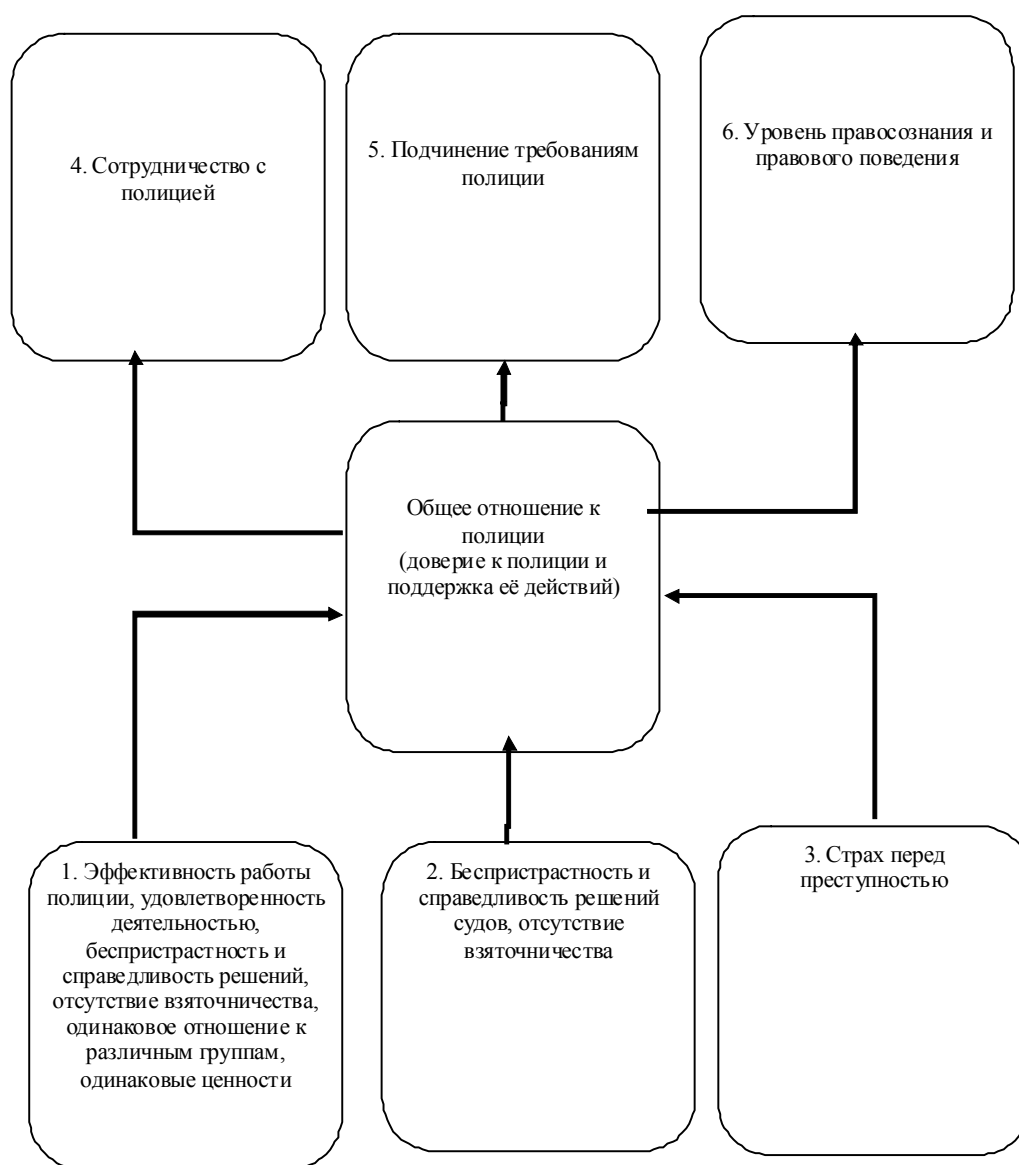

Рис. 1. Схема связей общего отношения населения к полиции

В таблице 1 содержатся парные коэффициенты корреляции Пирсона и их статистическая значимость (для объема выборки 47–50,3 тыс. респондентов), которые демонстрируют связь показателей, характеризующие разнообразные установки по отношению к полиции и судам, со степенью доверия к полиции, которая измерялась по 11-балльной шкале, где 0 баллов означает “совершенно не доверяю”, а 10 баллов означает “полностью доверяю”¹. Показатель доверия к полиции имеет умеренную статистически значимую корреляционную связь с оценкой населения ее работы и последняя переменная имеет такую же структуру связей, с учетом порядка шкалы, с другими переменными, поэтому можно говорить об общем отношении населения к полиции. Номинальные шкалы вопросов об обращении полиции с потерпевшими различной классовой и национальной принадлежности для удобства были преобразованы в дихотомические.

Таблица 1

Корреляционно-регрессионный анализ показателя доверия к полиции с показателями, характеризующими установки относительно полиции и судов, страх перед преступностью населения, желание содействовать полиции и правосознание граждан

Показатель	Корреляционные коэффициенты	г	В-коэф-т	В-коэф-т
Насколько хорошо полиция выполняет свою работу (1 – очень хорошо, 5 – очень плохо)		-,63**	–	–
1. Удовлетворенность обращения полицейского во время последнего контакта (1 – совершенно неудовлетворен, 5 – очень удовлетворен)		,40**	–	–
Успешность предупреждения полицией насильственных преступлений (0 – совершенно неуспешна, 10 – очень успешна)		,50**	,18	,14
Успешность задержания полицией преступников, совершивших кражи со взломом (0 – совершенно неуспешна, 10 – очень успешна)		,47**	,11	,08
Скорость прибытия на место совершения преступления (0 – очень медленно, 10 – очень быстро)		,42**	,10	,08
Отношение полиции с уважением к людям (1 – совсем не часто, 4 – очень часто)		,52**	,48	,13
Принятие полицией справедливых и беспристрастных решений (1 – совсем не часто, 4 – очень часто)		,53**	,44	,11
Объяснение полицией своих решений и действий при рассмотрении дел граждан (1 – совсем не часто, 4 – очень часто)		,32**	,09	,03
Одинаковое представление о том, что является правильным, а что нет у полиции и населения (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)		-,41**	-,06	-,02
Полиция разделяет те же ценности, которые важны для людей (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)		-,48**	-,39	-,14
Поддержка в целом того, как обычно действует полиция (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)		-,52**	–	–
Политики осуществляют чрезмерное давление на решения и действия полиции (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)		,12**	,05	,02
Как часто полиция берет взятки (1 – никогда, 10 – всегда)		-,52**	-,17	-,17
Худшее обращение полиции с богатыми потерпевшим (1 – да, 0 – нет)		-,02**	–	–
Худшее обращение полиции с бедными потерпевшим (1 – да, 0 – нет)		-,37**	–	–
Одинаковое обращение полиции и с бедными, и с богатыми (1 – да, 0 – нет)		,38**	,50	,09

¹ Для статистической обработки использовался массив ESS5e03. Полные формулировки вопросов и альтернатив ответов представлены в опроснике ЕСИ на страницах 4, 13–16, 18–19 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round5/fieldwork/ukraine/russian/ESS5_questionnaires_UA_rus.pdf.

Показатель	Коэффициенты		
	г	В-коэф-т	В-коэф-т
Худшее обращение полиции с потерпевшими, которые по расе или национальности отличаются от большинства населения страны (1 – да, 0 – нет)	-,15**	–	–
Худшее обращение полиции с потерпевшими той же расы или национальности, что и большинство населения страны (1 – да, 0 – нет)	-,09**	–	–
Одинаковое обращение полиции с потерпевшими вне зависимости от их расы и национальности (1 – да, 0 – нет)	,21**	-,13	-,02
2. Хорошо или плохо выполняют работу суды (1 – очень хорошо, 5 – очень плохо)	-,37**	–	–
Как часто суды допускают ошибки, которые позволяют виновным выходить на свободу (0 – никогда, 5 – всегда)	-,24**	–	–
Как часто суды принимают справедливые и беспристрастные решения на основании доступных им доказательств (0 – никогда, 5 – всегда)	,34**	–	–
Как часто судьи берут взятки (1 – никогда, 10 – всегда)	-,46**	–	–
3. Потерпел от обращения или физического насилия за последние 5 лет (1 – да, 2 – нет)	,04**	+	+
Чувство безопасности, которое испытывает человек с наступлением темноты, когда идет один в районе проживания (1 – в полной безопасности, 4 – совсем небезопасно)	-,16**	-,15	-,04
Беспокойство по поводу возможной кражи со взломом квартиры (1 – постоянно или почти всегда, 4 – никогда)	,04**	-,06	-,02
Влияние беспокойства по поводу кражи квартиры на качество жизни (1 – существенное, 3 – никак не влияет)	,17**	–	–
Беспокойство по поводу возможности стать жертвой нападения (1 – постоянно или почти всегда, 4 – никогда)	,07**	-,04	-,01
Влияние беспокойства по поводу возможного нападения на качество жизни (1 – существенное, 3 – никак не влияет)	,16**	–	–
4. Вероятность вызова полиции в случае факта насильственного отнятия кошелька (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,29**	–	–
Участие в опознании грабителя (1 – совершенно неохотно, 4 – очень охотно)	,27**	–	–
Участие в даче показаний против обвиняемого в суде (1 – совершенно неохотно, 4 – очень охотно)	,23**	–	–
5. Гражданская обязанность поддержки решений полиции, даже в случае несогласия с ними (1 – совсем не моя, 10 – полностью моя)	,35**	–	–
Гражданская обязанность делать то, что говорит полиция, даже при непонимании оснований или несогласии с ней (1 – совсем не моя, 10 – полностью моя)	,38**	–	–
Гражданская обязанность делать то, что говорит полиция, даже если не нравится отношение полиции (1 – совсем не моя, 10 – полностью моя)	,36**	–	–
6. Насколько неправильным является преувеличение убытков или подтасовка фактов с целью получения выплат по страховке (1 – ничего неправильного в этом нет, 4 – это совершенно неправильно)	,14**	–	–
Насколько неправильной является покупка чего-либо, что могло быть украденным (1 – ничего неправильного в этом нет, 4 – это совершенно неправильно)	,15**	–	–
Насколько неправильным является нарушение правил дорожного движения (1 – ничего неправильного в этом нет, 4 – это совершенно неправильно)	,01**	–	–
Вероятность задержания за преувеличение убытков или подтасовку фактов с целью получения выплат по страховке (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,09**	–	–
Вероятность задержания за приобретение чего-то, что могло быть украденным (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,09**	–	–
Вероятность задержания за нарушения правил дорожного движения (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,08**	–	–
Преувеличение убытков или подтасовка фактов с целью получения выплат по страховке на протяжении последних 5 лет (1 – никогда, 5 – 5 раз и больше)	-,03**	–	–
Приобретение чего-то, что могло быть украденным на протяжении последних 5 лет (1 – никогда, 5 – 5 раз и больше)	-,09**	–	–
Нарушение правил дорожного движения на протяжении последних 5 лет (1 – никогда, 5 – 5 раз и больше)	,06**	–	–
Константа		3	
Скорректированный R ²		,48	

Примечания.

Ноль перед запятой в ячейках таблицы не отображен.

** – Коэффициент корреляции статистически значимый на уровне статистической значимости $\alpha=0,01$.

Регрессионные коэффициенты статистически значимы по крайней мере на уровне статистической значимости $\alpha=0,05$. Серым цветом выделены более высокие значения стандартизированных регрессионных коэффициентов.

“-” – переменная не принимала участие в пошаговом регрессионном анализе, “+” – переменная включалась в пошаговый регрессионный анализ.

Как в целом по выборке, так и для Украины на повышение уровня доверия к полиции и улучшения оценки ее работы в наибольшей степени влияют такие факторы:

- удовлетворенность поведением представителей полиции во время контактов;
- уважение полиции к людям;
- принятие полицией справедливых и беспристрастных решений; объяснение своих решений и действий;
- обращение с бедными и богатыми потерпевшими одинаково;
- уверенность населения, что у полиции одинаковые взгляды на ценности с ним;
- отсутствие взяточничества в полиции;
- успешная работа полиции по предупреждению преступлений;
- эффективная работа судов;
- справедливость и беспристрастие судебных решений.

Такие факторы, как опыт криминальной виктимизации или различные страхи перед преступностью играют заметно меньшее влияние на общее отношение к полиции.

В свою очередь, доверие к полиции имеет слабую статистически значимую корреляционную связь с желанием сотрудничать с правоохранительными органами в противодействии преступности, безусловным подчинением требованиям полиции, убеждением в неправотности правонарушений, повышением убежденности в том, что человека могут задержать за совершение этих правонарушений, и более высоким соблюдением законов (кроме нарушения правил дорожного движения).

Для уточнения силы влияния комплекса факторов был проведен пошаговый линейный регрессионный анализ с 16-ю независимыми переменными, которые непосредственно касались мнения населения о деятельности полиции и страха перед преступностью. В множественный регрессионный анализ не включались зависимые в той или иной мере от показателя доверия к полиции переменные – содействие полиции, подчинение ее требованиям, уровень правосознания и правового поведения населения. Также не включались в регрессионный анализ переменные, фиксирующие общее отношение к милиции – оценку работы и поддержку респондентом действий полиции, и переменные, которые ведут к существенному уменьшению выборки, так как касаются только отдельных категорий населения. В общей выборке ($N = 31158$) скорректированный коэффициент множественной детерминации составляет $R^2 = 0,48$, а стандартная ошибка оценки 1,98, что свидетельствует об удовлетворительном результате статистического моделирования для такого значительного размера выборочной совокупности (в свою очередь, качество регрессионной модели, включающей восемь независимых переменных, для украинских данных ($N=757$): скорректированный $R^2 = 0,33$, стандартная ошибка оценки – 1,86). Пошаговый регрессионный анализ исключил только одну переменную, отражающую факт заявления респондентом, что он или член его семьи был жертвой ограбления или физического насилия за последние 5 лет. Как

показывают стандартизированные регрессионные коэффициенты наибольший вклад в модель вносят факторы успешности полиции в предупреждении преступлений и поимке преступников, а также соблюдение полицейскими профессиональных стандартов при контактах с гражданами.

Из проведенного анализа можно сделать **вывод** о том, что доверие к полиции относится к важным показателям качества жизни и эффективности функционирования правоохранительной системы. В последнее время акценты при оценке деятельности органов правопорядка стали смещаться с общих показателей зарегистрированной преступности на субъективное восприятие безопасности населением и их доверие к полиции. Установлено, что общее отношение к полиции обуславливается установками относительно работы правоохранительной системы, страхом перед преступностью. В свою очередь, общее отношение к полиции влияет на готовность сотрудничать с правоохранительной системой, подчиняться требованиям полиции и на уровень правосознания. Уровень доверия к полиции зависит от деятельности самой полиции (отсутствия коррупции, беспристрастного отношения к разным статусным группам, обращение с лицами во время контактов), а также деятельности других органов криминальной юстиции, в первую очередь судов. В меньшей мере на доверие влияют мнения, касающиеся страха перед преступностью, и оценивание изменений в сфере преступности и личной безопасности. Уровень доверия к полиции способствует формированию установок на правовое поведение в обществе. Высокий уровень доверия к правоохранительным органам, уверенность в эффективном их функционировании влияют на соблюдение гражданами закона, полноту сообщений о преступлениях и готовность сотрудничества с органами правопорядка.

СПИСОК ИСПОЛЪЗУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Мастровски С.* Возникновение и развитие современной американской полиции // Криминология: учебник / С. Мастровски ; под ред. Дж.Ф. Шелли ; пер. с англ. – Спб. : Питер, 2003. – С. 460–502.
2. *Тилли Ч.* Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли; пер. с англ. Т.Б. Менской. – М. : Издательский дом “Территория будущего”, 2009. – 328 с.
3. *Панч М.* Поліційна корупція і запобігання їй // Демократичне поліціювання : збірка наукових статей / М. Панч ; за ред. О.М. Бандурки та Дж. Перліна; наук. ред. О.В. Тягло. – Львів : Астролябія, 2011. – С. 401–434.
4. *Hough M.* How to measure trust? Survey measures of trust in justice / M. Hough // Trust in justice : why it is important for criminal policy, and how it can be measured. Final report of the Euro-Justis project / Editors Mike Hough and Mai Sato. – Helsinki : European Institute for Crime Prevention and Control, 2011. – 107 p.
5. *Jackson J., Hough M., Bradford B., Kuha J.* Empirical Legitimacy as Two Connected Psychological States // Trust and Legitimacy in Criminal Justice : European Perspectives / Gorazd Meško, Justice Tankebe (Editors). – Springer : 2015. – P.137–160.
6. *Ho T., McKean J.* Confidence in the Police and Perceptions of Risk // Western Criminology Review 2004. – Vol. 5(2). – P. 108–118.
7. *Becker S.O., Boeckh K., Hainz C.* The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy / The Institute for the Study of Labor. – 2011. – Discussion Paper No. 5584. – March. – 56 p.
8. *Helliwell J. F., Wang S.* Trust and wellbeing. International Journal of Wellbeing, 2011. – 1(1). – P. 42–78.

Отримано 13.10.2015

М.О. Свірін,
кандидат юридичних наук

СХИЛЯННЯ ДО ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ (ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ)

Стаття присвячена дослідженню кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 315 КК України. Автор аналізує поняття “схиляння до вживання наркотичних засобів”, основні положення, що мають значення для кваліфікації цього виду злочинів та відмежування їх від інших кримінальних правопорушень.

Ключові слова: наркотичні засоби, психотропні речовини, схиляння, наркозлочинність, незаконний наркообіг, наркоманія, наркозалежність.

Статья посвящена исследованию уголовно-правовой характеристики преступления, предусмотренного ст. 315 УК Украины. Автор анализирует понятие “склонение к употреблению наркотических средств”, основные положения, которые имеют значение для квалификации этого вида преступлений и ограничения их от других уголовных правонарушений.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, склонение, наркопреступность, незаконный наркооборот, наркомания, наркозависимость.

Paper investigates the characteristics of the criminal law of a crime according to the Art. 315 of the Criminal Code of Ukraine. The author analyzes the concept of “inducement to take drugs”, the main provisions of which are of an importance for the qualification of this type of crime, and distinguishing them from other criminal offenses.

Keywords: drugs, psychotropic substances, inducing, drug crime, illicit drug trafficking, drug addiction.

Поширення наркоманії та наркотизму на сьогодні є однією з найгостріших проблем, що викликають занепокоєння в усьому світі. Ці асоціальні явища є реальною загрозою правопорядку і безпеці держав, здоров'ю не тільки окремих особистостей, але і цілих націй.

Відповідно, цим проблемам приділяється значна увага і міжнародним співтовариством як на рівні діяльності компетентних органів, так і в її нормативно-правовому забезпеченні. Зокрема ч. 1 ст. 38 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року, до якої у 2001 році приєдналась Україна, передбачає, що держави-учасниці приділяють особливу увагу і проводять усі можливі заходи, спрямовані на попередження зловживання наркотичними засобами і на попереднє виявлення, лікування, виховання, відновлення працездатності, повернення в суспільство відповідних осіб, а також на нагляд за такими особами після завершення лікування. Відповідно, в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) законодавцем передбачена відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (розділ XIII КК України) [1].

Серед злочинів у сфері обігу наркотичних засобів (наркозлочинів) на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 КК України).

Схиляння до вживання наркотичних засобів або психотропних речовин в Україні вперше було криміналізоване у 1969 р., коли Указом Президії Верховної Ради Української РСР склад злочину, передбачений ст. 208 КК УРСР “Втягнення неповнолітніх в злочинну діяльність” був розширений схилянням неповнолітніх до вживання наркотичних засобів. Пізніше Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2718-VIII від 17 червня 1974 р. з цієї статті слова “схиляння неповнолітніх до вживання наркотичних речовин” були виключені, а КК УРСР доповнений новою статтею 229-5 “Схиляння до вживання наркотичних засобів”. Редакція ст. 315 КК України є незмінною з моменту його прийняття у 2001 році.

Саме схиляння до вживання наркотиків є тим протиправним діянням, що сприяє стрімкому поширенню наркотизму і втягуванню у сферу зловживання психоактивними речовинами дітей підліткового і юнацького віку. Слід зазначити, що з цією безпрецедентною по масштабам і наслідкам проблемою, що і сьогодні далека не тільки від свого вирішення, але й від адекватного осмислення, українське суспільство зіштовхнулося із середини 80-х років минулого сторіччя. До цього часу фахівцями не вироблені єдині критерії моніторингу оцінки масштабів поширення наркотиків і рівня наркотизації населення як у країні в цілому, так і в її окремих областях, районах, містах. Але більшість фахівців одностайні в тому, що ситуація, яка склалася в Україні з наркотиками, дуже серйозна, має тенденції до подальшого погіршення, супроводжується активізацією багатьох інших негативних соціальних процесів у суспільстві.

Статистичні дані свідчать, що питома вага наркозлочинів протягом останніх п'яти років коливається в межах 13,4–15,4 % від загальної кількості злочинів. Між тим у 2014 році спостерігається зменшення облікованих органами внутрішніх справ України злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків (30 494), з них лише 233 (0,8 %), пов'язаних зі схилянням до вживання наркотичних засобів та психотропних речовин. Незначне зменшення цього показника протягом 2014 року, на нашу думку, свідчить не про покращання ситуації в цьому напрямі, а швидше за все про зменшення ефективності в діяльності правоохоронних органів. Водночас незначна кількість виявлених злочинів, що передбачені ст. 315 КК України, ймовірно вказує на їх високу латентність та недостатню увагу підрозділів органів внутрішніх справ проблемі схиляння до вживання наркотичних засобів.

Схиляння до вживання таких засобів чи речовин направлене на розширення девіантного середовища наркоманів, характеризує їх прозелітизм. Впливаючи на процес наркотизації, воно створює небезпеку для здоров'я населення. Суспільна небезпека цього протиправного діяння полягає в тому, що незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів постійно збільшується за рахунок втягнення нових осіб, у яких формується наркозалежність. Це, у свою чергу, сприяє створенню умов для стійкого попиту на зазначені речовини. Більше того, такий масовий негативний вплив на здоров'я населення нерідко супроводжується й іншими тяжкими наслідками: скоєнням правопорушень, зараженням ВІЛ-інфекцією, самогубством, розвитком психічних захворювань, перериванням вагітності та інше. Не викликає заперечень і те, що особи, які захворіли на наркоманію, поповнюють ряди злочинців, бо нерідко самі стають на шлях скоєння правопорушень [2, с. 141].

Узагальнення статистичних даних МВС України надає можливість встановити найбільш типові місця скоєння цих злочинів. Зокрема це:

- за місцем безпосереднього проживання злочинця (43 % випадків);
- за місцем проживання особи, яку було схилено до вживання, включаючи кімнату гуртожитку (4 %);
- у інших приміщеннях (недобудови, покинуті домівки тощо), які не належать до власності особи, яка здійснює схиляння (7 %);
- громадських місцях – 24 %, з яких факт безпосереднього схиляння відбувався на території: залізничного вокзалу – 2 %; кафе – 2 %; ринку – 1 %; парку відпочинку – 2 %; розважального закладу – 1 %; школи – 2%; на зупинці громадського транспорту – 2 %; на вулиці – 11 %;
- на території лісу або лісосмуги – 2 %;
- в автомобілі злочинця – 2 %.

За результатами узагальнення також встановлено, що схиляння до вживання наркотичних, психотропних речовин, їх аналогів може відбуватися протягом дня, однак більшість офіційно зареєстрованих випадків припадає на період часу з 17.00 до 20.00 год. – 47 % випадків; з 13.00 до 16.00 год. – 29 %; з 9.00 до 12.00 год. – 13 %; з 21.00 до 23.00 год. – 9 %; з 7.30 до 9.00 год. – 2 %.

Переважає більшість цих злочинів скоєна шляхом: пропозиції (54 % випадків); умовляння (9 %); поради (4 %); переконування (8 %).

Для ефективної протидії схилянню до вживання наркотиків важливе значення має не тільки вивчення кримінологічної характеристики, але й глибоке знання кримінально-правової характеристики та особливостей кваліфікації цих злочинів.

Відповідно до диспозиції ст. 315 КК України злочином визнається схиляння певної особи до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. **Суспільна небезпечність** такого схиляння, як зазначається в юридичній літературі, полягає в тому, що таким чином поширюється зловживання наркотиками та їх неконтрольоване споживання, а також виникає ринок споживачів для збуту наркотичних засобів чи психотропних речовин та поширюється їх незаконний обіг [3, с. 905].

В українській мові слово “схиляти” означає “переконувати, умовляти, примушувати робити що-небудь, погоджуватись на щось” [4, с. 1222]. Отже, схилити до споживання наркотичних засобів або психотропних речовин – значить переконати особу спробувати, вжити будь-який із зазначених препаратів; збудити в неї бажання, рішучість прийняти їх, відчувти ейфорійний ефект, пережити стан наркотичного сп’яніння тощо.

Застосоване законодавцем у розглядуваному понятті словосполучення *певної особи* означає те, що схиляння до вживання таких засобів чи речовин не може бути безадресним, тобто протиправні дії (пропозиція, порада, умовляння, переконування тощо) мають бути спрямовані стосовно конкретної особи (осіб за ч. 2 ст. 315 КК України).

Термін *уживання*, застосований у ст. 315 КК України, означає прийом наркотичних засобів чи психотропних речовин через рот у вигляді пігулок, порошку, шляхом введення ін’єкцій, вдихання порошку через ніс, куріння, жування рослин, вживання настою тощо. За змістом статті дії, передбачені в ній, означають збудження бажання в певної особи вжити такі засоби (речовини) добровільно.

Обов’язковою ознакою злочину, що розглядається, є наявність предметів, до вживання яких схиляється особа та які становлять підвищену небезпеку для здоров’я людей (наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги).

Поняття та ознаки цих предметів надаються в Законі України “Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори” від 22 грудня 2006 року № 530-V [5]. Усі ці предмети (крім аналогів) передбачені “Переліком наркотичних

засобів, психотропних речовин і прекурсорів” (далі – Перелік), який складений відповідно до законодавства і міжнародних зобов’язань України і затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 [6].

Отже, **предметом** злочину, що розглядається, є *наркотичні засоби* – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку; *психотропні речовини* – речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку; *аналоги* наркотичних засобів і психотропних речовин – заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

Родовим **об’єктом** злочину, передбаченого ст. 315 КК України, є здоров’я населення.

З *об’єктивної сторони* схиляння певної особи до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів¹ – це дії винного, спрямовані на те, щоб збудити в іншій особі бажання їх вжити. Такі дії (пропозиції, умовляння тощо), як зазначається в юридичній літературі, є особливим видом підбурювання, можуть бути як одиничними, так і багаторазовими, що на кваліфікацію вчиненого не впливає. Злочин вважається закінченим з початку здійснення дій, спрямованих на те, щоб збудити в іншій особі бажання вжити наркотичні засоби, незалежно від того, чи вдалося викликати в потерпілого це бажання [7, с. 405–406; 8].

Слід зазначити, що серед науковців відсутній єдиний підхід щодо дій, спрямованих на схиляння до вживання наркотичних засобів, і, відповідно, кваліфікації дій винної особи за вчинення цього злочину.

Зокрема дискусійним є питання, чи може розглядатись як схиляння до вживання наркотичних засобів розповідь особи в присутності інших людей про свої враження від споживання наркотиків, “корисності” такого споживання тощо, якщо при цьому не було висловлено пропозиції їх вжити [9, с. 167].

Крім того, вважається, що термін “схиляння” є синонімом таких понять, як “підмовляння” і “втягнення”. При цьому останнє передбачає спонукання, залучення особи до участі в чомусь і є найбільш широким [10, с. 131].

Існує також думка, що схиляння до вживання наркотиків частково співпадає з підбурюванням до вчинення злочину, що є самостійним видом співучасті, закріпленим у ч. 4 ст. 27 КК України, тому що схиляння і підбурювання можуть втілюватись у таких діях, як умовляння [11, с. 640]. З цього приводу слід зазначити, що підбурювання в кримінально-правовому контексті має місце при вчиненні злочину, а вживання наркотичних засобів не є злочином відповідно до чинного законодавства.

Враховуючи різноманітність поглядів щодо тлумачення поняття “схиляння” до вживання наркотичних засобів і в судово-слідчій практиці, відповідні рекомендації надав Пленум Верховного Суду України (далі – ПВС України) у постанові № 4 від 26.04.2002. Зокрема ПВС України рекомендує при кваліфікації дій за ст. 315 КК України під схилянням до вживання наркотичних засобів розуміти будь-які умисні ненасильницькі дії, спрямовані на збудження в іншій особі бажання вжити ці засоби або речовини хоча б один раз (пропозицію, умовляння, пораду, переконування тощо). Відповідальність за цей злочин настає незалежно від наслідків схиляння, тобто від того, вжила інша особа наркотичний засіб, психотропну речовину або їх аналог чи відмовилася це зробити [8].

¹ Далі, якщо не обумовлено інше – наркотичних засобів.

При кваліфікації злочину, передбаченого ст. 315 КК слід розрізняти схиляння до вживання наркотичних засобів та деякі форми їх збуту. У зазначеній постанові ПВС України передбачається, що дії особи, яка схиляла когось до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів, збувала ці засоби, речовини споживачеві або брала участь у їх викраденні, незаконному виробництві, виготовленні, придбанні, зберіганні, перевезенні, пересиланні з метою збуту або без такої мети, належить кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 315 і, відповідно, ст. 307 або ст. 308, або ст. 309 КК України [8]. Матеріали судово-слідчої практики свідчать, що в більшості випадків у діях винних осіб убачається сукупність злочинів, передбачених саме наведеними статтями [2, с. 144].

Так, Хмельницьким міськрайонним судом Вінницької області за ст.ст. 315 ч. 1, 307 ч. 2 КК України кваліфіковані дії особи, яка 07.04.2011, знайшовши та привласнивши рослину коноплі, зберігала її з метою збуту (вагою у висушеному стані близько 2 г) і в цей же день схилила іншу особу пропозицією до вживання канабісу шляхом скурювання через пристрій для куріння, який самостійно виготовила [12].

Водночас, на думку окремих дослідників, пригощання однією цигаркою із гашишем (якщо вони були виготовлені для особистого вживання) з мотивів зробити “приємність” знайомому є саме схилянням до вживання наркотичних засобів, а не їх збутом [3, с. 905].

Доречно розглянути співвідношення понять “пропаганда наркотиків” та “реклама наркотиків”. Фахівці вважають ці терміни змістовно ширшими ніж власне “схиляння до вживання наркотиків”. Останнє позначає лише один із можливих способів пропаганди наркотичних засобів чи психотропних речовин [13, с. 36].

Останнім часом ситуація, пов’язана зі злочинним схилянням до вживання наркотиків, істотно погіршилась через стрімкий розвиток електронних технологій. Зокрема в мережі Інтернет чимало сайтів рекламують та детально описують формули, способи приготування та очікувані ефекти від вживання наркотичних засобів та психотропних речовин. Протидія таким суспільно небезпечним, у першу чергу, для молодого покоління проявам є складним завданням, особливо з огляду на відсутність відповідних нормативно-правових важелів.

У порівняльно-правовому контексті доречно зазначити, що у § 843(с) розділу 18 Зібрання Законів США чітко описані ознаки кримінально-караного рекламування наркотичних засобів і психотропних речовин. Зокрема заборонено такі способи рекламування наркотиків, як пропозиції в друкованих засобах масової інформації та в мережі Інтернет. Більше того § 843(b) криміналізує застосування засобів комунікації (у першу чергу, мереж телерадіомовлення) в процесі скоєння будь-якого федерального наркотичного злочину [14]. Схожі за змістом заборони передбачені й антинаркотичними законами окремих штатів. Таким чином, американський законодавець пішов шляхом законодавчої деталізації форм злочинного пропонування контрольованих речовин до вживання.

Суб’єктивна сторона схиляння до вживання наркотичних засобів характеризується виною у формі прямого умислу. Винний усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, що виражаються у схилянні іншої особи до вживання наркотичних засобів і бажає їх виконувати. Цілі і мотиви діяння закон не конкретизує. Як правило, метою діянь винного при вчиненні схиляння до вживання наркотичних засобів або психотропних речовин є розширення девіантної середовища наркоманів за рахунок прилучення до споживання все більшої кількості громадян, а також розширення сфери збуту відповідних препаратів. Мотивами

можуть виступати прагнення долучити конкретну особу до споживання наркотиків, помста, своєрідне розуміння почуття товариства і дружби, бажання допомогти людині вийти зі складних життєвих ситуацій, піти від безрадісної дійсності подібним чином тощо.

Суб'єктом схиляння до вживання наркотичних засобів може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Кваліфікуючими ознаками злочину є вчинення його: 1) повторно; 2) щодо двох чи більше осіб; 3) щодо неповнолітнього; 4) особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 307, 308, 310, 314, 317 КК України (ч. 2 ст. 315 КК України).

Під схиляннем до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчиненим *щодо двох чи більше осіб*, слід розуміти дії, спрямовані на те, щоб збудити в цих осіб бажання чи добитися від них згоди вжити зазначені засоби чи речовини, за умови, що вони охоплювались єдиним умислом винного і вчинялись, як правило, в одному й тому ж місці.

Неповнолітньою є особа, яка не досягла 18-річного віку. Потрібно мати на увазі, що за цією ознакою кваліфікуються дії винного не тільки тоді, коли він знав фактичний вік неповнолітнього, а й коли за певних обставин він міг та повинен був це розуміти. Нести відповідальність за ч. 2 ст. 315 КК України за схиляння неповнолітнього до вживання наркотичних засобів може лише осудна особа, яка до моменту вчинення злочину досягла 18-річного віку. Якщо неповнолітнього схиляє до вживання наркотиків інший неповнолітній, дії останнього слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 315 КК України [15, с. 794].

Залучення неповнолітнього до організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, **поєднане зі схиляннем до їх вживання, утворює** сукупність злочинів, передбачених ч. 2 ст. 315 та ч. 2 ст. 317 КК України.

Схиляння неповнолітнього до вживання наркотиків, психотропних речовин або їх аналогів додаткової кваліфікації за статтею про втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) не потребує. Водночас, якщо відбулося схиляння неповнолітнього ще й до вживання інших одурманюючих засобів, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 315 і ст. 324 КК України.

Важливим, на наш погляд, є питання щодо відмежування розглядуваного злочину від незаконного введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314 КК). Основна відмінність цих злочинів полягає в тому, що в разі схиляння до вживання наркотичних засобів потерпілий або зовсім не вживає ці засоби чи речовини, або сам вводить їх в організм [13, с. 234]. Водночас у ст. 314 КК України йдеться про незаконне введення наркотичних засобів в організм потерпілої особи проти її волі. Способи примусового незаконного введення в організм іншої особи наркотичних засобів можуть бути різними – це обман, примушування, насильство тощо. Їх застосування свідчить про введення в організм зазначених засобів і речовин всупереч волі іншої особи. [7, с. 405].

Вагоме значення для юридичної оцінки дій, спрямованих на збудження в особи бажання вжити наркотичні засоби, на думку фахівців, мають поведінка й особа самого потерпілого [17, с. 298]. Дійсно, якщо особа вже є хворою на наркоманію і не відмовляється від прийому наркотиків, наявність складу злочину, передбаченого ст. 315 КК України, у винної особи видається сумнівним. У такому випадку вочевидь матиме місце не схиляння, а збут у контексті застосування

ст. 307 КК. Водночас найбільш повно питання кваліфікації вирішуються в кожному конкретному випадку. Аналізу підлягають ознаки суб'єктивної сторони злочину та інші обставини, що в цілому складають кримінально-правову характеристику кримінального правопорушення.

У ході розгляду кримінально-правової характеристики схилення до вживання наркотичних засобів здійснено спробу дослідити найбільш важливі для виявлення та кваліфікації зазначених злочинів питання. Вбачається, що це дослідження буде корисним як для науковців, так і для практичних працівників, які застосовують норми КК України у своїй діяльності. Водночас, на нашу думку, поле для подальших наукових досліджень у цьому напрямі ще достатньо широке. Зокрема це вивчення і аналіз відповідної судово-слідчої практики та зарубіжного законодавства, що дозволить висунути обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : // zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14).
2. Данилевська Ю.О. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення : проблеми кримінально-правової кваліфікації : практ. посібник / Ю.О. Данилевська, Д.В. Каменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. – 288 с.
3. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. Б.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : ТОВ “Одіссей”, 2008. – 1208 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. – 1428 с.
5. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 22 грудня 2006 року № 530-V. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon1.rada.gov.ua/laws/show/530-16/print1446470092906691](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/530-16/print1446470092906691).
6. Про затвердження “Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF).
7. Кримінальне право України : особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
8. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02).
9. Майоров А.А. Наркотики: преступность и преступления / А.А. Майоров, В.Б. Милинин. – Спб. : Юрид. Центр Пресс, 2002. – 290 с.
10. Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музика. – К. : Логос, 1998. – 324 с.
11. Коржанський М.И. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / М.И. Коржанський. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.
12. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.reyestr.court.gov.ua/Review/17668042](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17668042).
13. Гузеева О.В. Склонение или пропаганда? / О.В. Гузеева // Законность. – 2008. – № 2. – С. 35–37.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.law.cornell.edu/uscode/html/usco de21/usc_sec_21_00000843-000-.html#FN-2REF](http://www.law.cornell.edu/uscode/html/usco de21/usc_sec_21_00000843-000-.html#FN-2REF).
15. Науково-практичний коментар Кримінальний кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон, А.С.К., 2003. – 1104 с.
16. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія / Є.В. Фесенко. – К. : Атіка, 2004.
17. Мирошніченко Н.А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией / Н.А. Мирошніченко, А.А. Музика. – К. : Высшая школа, 1988. – 298 с.

Отримано 06.10.2015

УДК 343.85

І.П. Багаденко,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ У СФЕРІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ В ДИТЯЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ “ЗАЧЕПІНГУ” ТА ПРОФІЛАКТИКИ ТРАВМУВАННЯ ДІТЕЙ НА ОБ’ЄКТАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТА ЕЛЕКТРОТРАНСПОРТУ

У статті досліджено стан нормативно-правових актів у сфері попередження в дитячому середовищі розповсюдження “зачепінгу” та профілактики травмування дітей на об’єктах залізничного та електротранспорту. Встановлено наявність окремих недоліків та прогалин, які перешкоджають проведенню більш ефективної діяльності, спрямованої на попередження “зачепінгу” в дитячому середовищі. Розроблено пропозиції щодо усунення визначених прогалин у чинному законодавстві в зазначеній сфері.

Ключові слова: попередження “зачепінгу” у дитячому середовищі, профілактика травмування дітей на об’єктах залізничного та електротранспорту, удосконалення чинного законодавства.

В статье исследовано состояние нормативно-правовых актов в сфере предупреждения в детской среде распространения “зацепинга” и профилактики травмирования детей на объектах железнодорожного и электротранспорта. Установлено наличие отдельных недостатков и пробелов, которые препятствуют проведению более эффективной деятельности, направленной на предупреждение “зацепинга” в детской среде. Разработаны предложения по устранению определенных пробелов в действующем законодательстве в указанной сфере.

Ключевые слова: предупреждение “зацепинга” в детской среде, профилактика травмирования детей на объектах железнодорожного и электротранспорта, совершенствование действующего законодательства.

In the paper the state of normative-legal acts in the area of the prevention of train surfing among children as well as child injuries in railway and electric training is considered. Several shortcomings and gaps that hinder the implementation of more effective operations aimed at the prevention of train surfing among children are stated. Proposals for the elimination of certain gaps in current legislation in this area are worked out.

Keywords: warning of train surfing among children, prevention of injury to children in railway and electric transport, improvement of existing legislation.

В Україні діяльність з попередження в дитячому середовищі розповсюдження так званого “зачепінгу” та профілактики травмування дітей на об’єктах залізничного та електротранспорту регламентується широким спектром нормативно-правових актів, починаючи від правил безпеки, встановлених на зазначеному виді транспорту, та закінчуючи відповідальністю, передбаченою за порушення визначених норм у галузі транспорту та безпеки руху.

Водночас існують окремі недоліки та прогалини в чинному законодавстві в зазначеній сфері, які перешкоджають проведенню більш ефективної діяльності, спрямованої на попередження “зачепінгу” в дитячому середовищі.

Окремі аспекти, пов’язані із профілактикою правопорушень серед неповнолітніх на залізничному транспорті, досліджували такі вчені-юристи, як Д.В. Артем’єва, І.В. Ващенко, М.В. Грищенко, Н.В. Лесько, В.О. Мельников, С.Г. Погольова, К.М. Рудой та інші.

Дослідження спрямоване на вивчення нормативно-правових актів у сфері попередження в дитячому середовищі розповсюдження “зачепінгу” та профілактики травмування дітей на об’єктах залізничного та електротранспорту, а також розроблення пропозицій щодо їх удосконалення.

Факти розповсюдження “зачепінгу” серед дітей мають місце як на залізничному транспорті, так і в метрополітені. Зокрема, аналіз повідомлень засобів масової інформації свідчить про збільшення нещасних випадків на Південно-Західній залізниці за участю неповнолітніх [1; 2; 3; 4]. Також набувають розголосу й повідомлення щодо травмування “зачеперів” в метро [5; 6; 7; 8; 9].

Водночас, якщо вести мову про наявні недоліки або прогалини в чинному законодавстві України у зазначеній вище сфері, то слід зазначити про таке.

Відповідно до Правил безпеки громадян на залізничному транспорті України, затверджених наказом Міністерства транспорту України від 19.02.1998 № 54 (з урахуванням змін, затверджених наказом Міністерства транспорту та зв’язку України від 22.11.2007 № 1059), пасажиром забороняється:

- проїжджати на дахах, підніжках, перехідних площадках вагонів (п. 3.4);
  - заходити у вагон і виходити з вагона під час руху поїзда (п. 3.5);
  - висуватися з вікон вагонів і дверей тамбурів під час руху поїздів (п. 3.6);
  - стояти на підніжках і перехідних площадках вагонів, самотійно відчиняти двері вагонів під час руху та на стоянці поїзда (п. 3.7);
  - проїжджати у вантажних поїздах без спеціального дозволу (п. 3.8) тощо.
- Громадяни, які порушують Правила безпеки на залізничному транспорті, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України (п. 1.2).

А саме ст. 109 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) передбачається накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за самовільний проїзд у вантажних поїздах, посадку і висадку під час руху поїзда, проїзд на підніжках і дахах вагонів, самовільне без потреби зупинення поїзда та інші дії, що порушують правила по охороні порядку і безпеки руху на залізничному транспорті.

Відповідно до Правил користування метрополітеном, затверджених Київською міською радою від 20.01.1995, пасажиром забороняється:

- самовільно проникати у виробничі приміщення та за огорожену територію метрополітену (п. 4.10);
- спускатися на колії та ходити по коліях (п. 4.11);
- відчиняти двері вагонів під час руху поїздів і навмисно заважати їх відчиненню або зачиненню на станціях (п. 4.13) тощо.

Порушення Правил пасажиром веде до накладення стягнення згідно з чинним законодавством України (п. 5.1).

Як бачимо, Правила користування метрополітеном прямо не передбачають заборону дій, пов’язаних із “зачепінгом”. Лише в контексті самовільного проникнення сторонніх осіб у виробничі приміщення (в даному випадку – в тунель) та за огорожену територію метрополітену передбачається застосування заходів відповідальності.

При цьому нормами КУпАП в галузі транспорту, шляхового господарства і зв'язку не встановлено відповідальність за дії, пов'язані із “зачепінгом” на електротранспорті, до якого на підставі Закону України “Про транспорт” (ст. 21) належить метрополітен. Так, ст. 119 КУпАП передбачається попередження або накладення штрафу за такі порушення правил користування засобами автомобільного транспорту та електротранспорту (серед видів останнього зазначено лише тролейбуси та трамваї), як:

пошкодження внутрішнього обладнання та стекол автобусів, маршрутних таксі, тролейбусів або трамваїв (ч. 1);

викидання сміття та інших предметів з вікон і дверей автобусів, маршрутних таксі, тролейбусів або трамваїв (ч. 2);

куріння в автобусах, маршрутних таксі, тролейбусах або трамваях (ч. 3).

Таким чином, маємо прогалини в законодавстві про адміністративну відповідальність у галузі транспорту, шляхового господарства і зв'язку, а також у підзаконному нормативному акті, що регламентує правила користування метрополітеном.

На підставі викладеного з'являється необхідність удосконалення відповідних нормативно-правових актів у сфері попередження в дитячому середовищі розповсюдження “зачепінгу” та профілактики травмування дітей на об'єктах залізничного та електротранспорту.

Наприклад, це можливо здійснити шляхом розширення диспозиції ст. 119 КУпАП та врахування порушень, пов'язаних із “зачепінгом”, а також передбачити в переліку видів міського електротранспорту і метрополітен. Таким чином, редакція зазначеної статті може мати такий зміст:

“Порушення правил користування засобами автомобільного транспорту та електротранспорту.

Посадка і висадка під час руху автобусів, маршрутних таксі, тролейбусів або трамваїв, метрополітену, зокрема проїзд зовні на електротранспорті (на дахах, зчехах вагонів тощо)

тягне за собою накладення штрафу від п'яти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Пошкодження внутрішнього обладнання та стекол автобусів, маршрутних таксі, тролейбусів або трамваїв, метрополітену

тягне за собою накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Викидання сміття та інших предметів з вікон і дверей автобусів, маршрутних таксі, тролейбусів або трамваїв, метрополітену

тягне за собою попередження або накладення штрафу від 0,5 до одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Куріння в автобусах, маршрутних таксі, тролейбусах або трамваях, метрополітені

тягне за собою попередження або накладення штрафу від п'яти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян”.

До **Правил користування метрополітеном** доцільно включити в п. 4 **“Пасажирам забороняється”** підпункт такого змісту:

“Проїжджати зовні на вагонах поїздів (на дахах, зчехах вагонів тощо)”.

Таким чином, усунення прогалин у законодавстві про адміністративну відповідальність у галузі транспорту, шляхового господарства і зв'язку, а також у підзаконному нормативному акті, що регламентує правила користування метрополітеном, сприятиме більш ефективній діяльності з попередження в

дитячому середовищі розповсюдження “зачепінгу” та профілактики травмування дітей на об’єктах залізничного та електротранспорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. На ЮЖД участились случаи гибели детей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/1277/1165147.html](http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/1277/1165147.html).
2. В результате экстремальной езды на крыше поезда погибла несовершеннолетняя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/1260/1164206.html>.
3. Верхи на вагонах потягів у Жмеринці катався юнак – і тепер у реанімації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // 33kanal.com/33-jj-kanal/verkhi-na-vagonakh-potjagiv-u-zhmerinci-katavsja-1105.html](http://33kanal.com/33-jj-kanal/verkhi-na-vagonakh-potjagiv-u-zhmerinci-katavsja-1105.html).
4. Підніжка – не для подорожі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.magistral-uz.com.ua/articles/pidnizhka-ne-dlja-podorozhi.html>.
5. У київському метро заледве не загинув 14-річний “зачепер” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ukr.lb.ua/news/2015/01/05/291348_kiivskomu_metro_zaledve_zaginuvt.html](http://ukr.lb.ua/news/2015/01/05/291348_kiivskomu_metro_zaledve_zaginuvt.html).
6. У Києві нова мода – катання на зчепках між вагонами метро [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // stolichni.in.ua/u-kiyevi-nova-moda-katannya-na-zchepkakh-mizh-vagonami-metro/](http://stolichni.in.ua/u-kiyevi-nova-moda-katannya-na-zchepkakh-mizh-vagonami-metro/).
7. Житомирський екстримал Паша Бумчик проїхався на даху київського метро та став зіркою YouTube [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.0412.ua/news/947232](http://www.0412.ua/news/947232).
8. В Киеве 15-летний экстремал упал с вагона метро во время движения поезда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // nbnews.com.ua/ua/news/128312/](http://nbnews.com.ua/ua/news/128312/).
9. У Києві на станції “Дарниця” від удару струмом загинув “зачепер” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ua.golos.ua:8081/uncategory/v_kieve_na_stantsii_darnitsa_ot_udara_tokom_pogib_zatseper_3690](http://ua.golos.ua:8081/uncategory/v_kieve_na_stantsii_darnitsa_ot_udara_tokom_pogib_zatseper_3690).

Отримано 02.10.2015

І.Л. Близнюк,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕПРАВОМІРНИМ ЗАВОЛОДІННЯМ ГРОШОВИМИ КОШТАМИ З КАРТРАХУНКУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЗА ДОПОМОГОЮ ВИКОРИСТАННЯ БАНКОМАТІВ

У статті розглянуто способи неправомірного заволодіння грошовими коштами з картрахунку фізичної особи за допомогою використання банкоматів, визначено види кримінальних правопорушень у зазначеній сфері банківської діяльності. Досліджено особливості вчинення кримінальних правопорушень, які відрізняються складністю виявлення, встановлення вини та збирання доказів. Здійснено аналіз статистичних показників вчинення шахрайств за допомогою використання банкоматів в Україні за останні роки.

Ключові слова: банкомати, дистанційне банківське обслуговування (ДБО), скімінг, ПИН-код, банківські платіжні картки (БПК), Інтернет-банкінг, еквайрингова мережа, траппінг, картридер, дампи, ПИН-ПАД, кардінг, шаттер, шіммінг.

В статье рассмотрены способы неправомерного завладения денежными средствами с картсчета физического лица посредством использования банкоматов, определены виды уголовных правонарушений в указанной сфере банковской деятельности. Исследованы особенности совершения уголовных правонарушений, которые отличаются сложностью выявления, установления вины и сбора доказательств. Осуществлен анализ статистических показателей совершения мошенничества с использованием банкоматов в Украине за последние годы.

Ключевые слова: банкоматы, дистанционное банковское обслуживание (ДБО), скимминг, ПИН-код, банковские платежные карточки (БПК), Интернет-банкінг, эквайринговая сеть, траппинг, картридер, дампы, ПИН-ПАД, кардинг, шаттер, шимминг.

Paper discusses ways of misappropriation of funds from the card account of the individual through the use of ATMs, identifies the types of criminal offenses in this area of banking. The features of committing criminal offenses, which are the complex identification, establishment of guilt and acquisition of an evidence are investigated. The analysis of statistics of commission of fraud at ATMs in Ukraine in recent years is carried out.

Keywords: ATMs, remote banking (RB), skimming, PIN, bank payment cards (BPC), Internet banking, acquiring network, trapping, cardreader, dumps, PIN-pad, carding, shutter, schimming.

Банківська система України є однією зі сфер, де найбільш широко та активно використовуються сучасні можливості інформаційних технологій, а також мережі Інтернет. А враховуючи, що зазначені технології застосовуються для грошових переказів, фінансова сфера все більше цікавить злочинні угруповання.

Несанкціоноване списання коштів з банківських рахунків, шахрайство з платіжними картками, втручання в роботу Інтернет-банкінгу, розповсюдження комп'ютерних вірусів, шахрайство в інформаційних мережах банків – все це не вичерпний перелік кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності.

Дослідженнями злочинності в банківській сфері займалися такі вчені, як С.М. Андросов, В.Н. Бурлаков, О.П. Буцан, А.М. Клочко, П.С. Матишевський, Л.Г. Рябкота, В.Д. Поливанюк, Р.Л. Степанюк, В.Г. Телійчук, С.С. Чернявський, В.В. Хилюта та ін. Однак питання специфіки та особливостей вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з неправомірним заволодінням грошовими коштами з картрахунку фізичної особи за допомогою використання банкоматів, розглядалися фрагментарно і переважно в межах загальних видів злочинів, що вчиняються у сфері банківської діяльності. Тому виникла об'єктивна необхідність у наданні класифікації та розгляді особливостей вчинення основних різновидів кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням банкоматів, з метою подальшої розробки комплексу дієвих заходів щодо виявлення та документування кримінальних правопорушень, які вчиняються в діяльності банківських установ.

У банках останнім часом акцент зловживань за своїм змістом все помітніше переміщується від правопорушень, пов'язаних з кредитуванням, до вчинення кримінальних правопорушень (шахрайств) у сфері дистанційного банківського обслуговування та кримінальних правопорушень, що вчиняються за допомогою банкоматів. Так, якщо проаналізувати тенденції шахрайств з платіжними системами в банківських установах в Україні протягом 2013-2014 рр., то найбільш розповсюдженими видами такого шахрайства, за даними системи "Exchange-online" банківської Асоціації "ЄМА", є: "банкоматне шахрайство, шахрайство в Інтернет, шахрайство в системі дистанційного банківського обслуговування (далі – ДБО), шахрайство в еквайринговій мережі, шахрайство з використанням методів соціальної інженерії" [1, с. 2].

Зокрема, за інформацією Національного банку України, у банківській системі України найбільш поширеними є такі види шахрайств з використанням банкоматів [2, с. 10–11]:

- скімінг – виготовлення, збут та встановлення на банкомати пристроїв зчитування/копіювання інформації з магнітної смуги платіжної картки та отримання ПІН-коду до неї;
- використання "білого пластику" для "клонування" (підробки) платіжної картки та зняття готівки в банкоматах;
- Transaction Reversal Fraud – втручання в роботу банкомату при здійсненні операцій видачі готівки, яке залишає незмінним баланс карткового рахунку при фактичному отриманні готівки зловмисником;
- Cash Trapping – заклеювання диспенсеру для привласнення зловмисником готівки, яка була списана з карткового рахунку законного держателя картки.

У цілому в Україні ринок платіжних карток зростає досить швидкими темпами (понад 20 % на рік). Так, за інформацією Національного банку України, станом на 1 жовтня 2013 р. в Україні перебувало в обігу 68,1 млн платіжних карток, з яких 33,9 млн карток – активні. При цьому сума операцій, проведених з використанням платіжних карток, тільки за 9 місяців 2013 р. становила близько 650 млрд грн [2, с. 19].

Українці вже активно використовують банкомати. Станом на 1 квітня 2014 р. сума зняття готівки з банківських карт практично в чотири рази перевищила суму безготівкових платежів з використанням банківського пластика [3]. При

цьому кількість операцій безготівкових платежів зросла, склавши 193 млн операцій, що на 10 млн більше ніж операцій зняття [3].

До цього слід додати, що останні декілька років стрімко зростає кількість випадків шахрайства з платіжними картками в мережах банкоматів. Про це свідчить статистика Української міжбанківської асоціації членів платіжних систем “ЄМА”: якщо в 2012 р. кількість повідомлень від українських банківських установ про такі інциденти не перевищувала 600 за квартал, то в кінці 2013 р. цей показник досяг майже 1 тисячу випадків [3]. Зловмисникам вдається встановлювати на банкомати через зчитувальні пристрої (скіммери) шкідливе програмне забезпечення. Так, протягом двох останніх років вірус, яким були заражені більше тисячі банкоматів, Wincor зчитував дані банківських карток клієнтів [3].

У кінці 2013 р. – на початку 2014 р. у зв’язку з нестабільною політичною ситуацією погіршилася криміногенна обстановка в деяких регіонах України. Безумовно, це також вплинуло на зростання кількості випадків шахрайства з використанням банкоматів.

Шахрайські дії у мережі банкоматів (ATMs – Automated Teller Machines) безпосередньо спрямовані на незаконне заволодіння банківськими платіжними картками або грошовими коштами з картрахунку фізичної особи – власника БПК.

При цьому набагато рідше власники платіжних карток стають жертвами зловмисників в Інтернеті. Кількість подібних кримінальних правопорушень фактично залишається без змін – частота шахрайства в системах Інтернет-банкінгу та в еквайринговій мережі зросла незначно.

Так, за статистикою Української міжбанківської Асоціації членів платіжних систем “ЄМА” за I кв. 2013 р. – I кв. 2014 р., за кількістю виявлених інцидентів банкоматне шахрайство значно перевищує шахрайство в еквайринговій мережі, шахрайство в системах ДБО та шахрайство в Інтернет” [4].

Можна виділити такі найрозповсюджені способи неправомірного заволодіння грошовими коштами з картрахунку фізичної особи за допомогою використання банкоматів.

1) Використання вкраденої картки та ПІН-коду, розголошеного її власником (у тому числі випадки, коли ПІН-код зберігається поряд з карткою або записується на ній).

2) “Дружнє шахрайство”. Використання картки шляхом вільного доступу до неї членів сім’ї, близьких друзів, колег по роботі. При цьому також може бути розголошений ПІН-код.

3) Підглядання ПІН-коду з-за плеча, а потім викрадання картки – найпростіший, але поширений метод.

4) “Ліванська петля” (*trapping*). Спеціальним пристроєм блокується вікно подачі картки (картридер) так, щоб вона застрягла в банкоматі. Зловмисник попередньо підглядає ПІН-код, а потім співчуває та рекомендує терміново подзвонити в банк або сервісну службу. Як тільки власник картки відходить, злочинець витягує картку, звільняє вікно банкомату та знімає гроші.

“Ліванська петля” виготовляється з магнітної плівки аудіокасети для витягування банківської пластикової платіжної картки після її заковтування. Вона непомітна для неозброєного ока.

5) *Фальшиві банкомати (“фантом”)*. Спосіб, який нечасто використовується, оскільки вимагає технічного обладнання. Шахраї виготовляють фальшиві банкомати, які виглядають як справжні, або переробляють старі та розміщують їх у людних місцях. Такий банкомат приймає картку, вимагає введення ПІН-коду,

після чого видає повідомлення про неможливість видачі грошей (нібито через їх відсутність у банкоматі або технічну помилку) та повертає картку. У банкоматі відбувається копіювання даних з картки та ПІН-коду, що дозволяє шахраям виготовити згодом дублікат та зняти за його допомогою гроші з рахунку клієнта.

6) Копіювання магнітної смуги банківської картки (*skimming* (скімінг)) за допомогою підставних пристроїв зчитування під час використання АТМ (automated teller machine), POS (point-of sale), PIN-паду (термінал). Такі пристрої частіше встановлюють на банкомат (зчитувач – на картоприймач, додатковою “клавіатурою” накривають справжню).

Скіммери відносяться до спеціальних технічних засобів негласного отримання та реєстрації інформації з технічних засобів її зберігання, обробки та передачі. Їх функціональне призначення – зчитування та запам’ятовування інформації, що міститься на магнітних стрічках банківських платіжних карток, та даних про їхні ПІН-коди.

Отже, у процесі скімінга злочинці встановлюють на картрідер банкомату рамку з магнітною голівкою, що зчитує інформацію з магнітної смуги та записує дані карт на вбудовану мікросхему пам’яті. Для крадіжки карткових даних також застосовують накладну клавіатуру, яку приклеюють на звичайні клавіші. Ця конструкція запам’ятовує натиснення клавіш при введенні ПІН-коду та записує інформацію на вбудовану мікросхему. Рухи руки людини, що вводить ПІН-код, може зняти і маленька відеокамера, прикріплена до банкомату. Дані передаються, наприклад, на дистанційний ноутбук шахраїв.

Розрізняють два типи скімінгового обладнання. У першому випадку скімінгове обладнання приєднується до слоту карткового приймача терміналу і зчитує інформацію замість самого пристрою. У цьому випадку користувач картки доступу до рахунку не отримує. В іншому випадку людина отримує доступ до рахунку, але згодом дізнається про несанкціоноване зняття коштів. В обох випадках зловмисники різними способами дізнаються про ПІН-код картки, наприклад, шляхом використання прихованих камер, накладних клавіатур тощо. Інформація з магнітної стрічки переноситься на нову пластикову картку і використовується при безпосередньому знятті грошей через банкомат, оплаті товарів чи послуг через Інтернет або перепродується третім особам.

Відповідно до статистики зловмисники не залишаються на одному місці. Дані зчитуються і майже одразу виготовляється клон-картка та проходить нелегальне знімання коштів, потім злочинці переїжджають на інше місце (іншу країну).

У більшості випадків несанкціоновані операції здійснюються у вечірній або нічний час, а також у вихідні дні, коли банківські установи не працюють і факт крадіжки встановлюється згодом.

Безперечно, факт невиявлення скімінгового обладнання клієнтом не виключає відповідальності банківської установи стежити за відсутністю нелегально встановленого обладнання на власному терміналі: картридерів, накладок на клавіатуру, камер тощо.

Головне, що “спонукає” правопорушників на вчинення кримінальних правопорушень з використанням банкоматів, – недостатня охорона банкоматів. Відповідно до статистики останніх років пристрої для зчитування магнітних стрічок банківських платіжних карток здебільшого встановлюють на банкоматах, які навіть не обладнані камерами відеоспостереження.

Періодично банківські працівники здійснюють огляд банкоматів на предмет виявлення скіммерів, відеокамер, накладних клавіатур. Іноді банк встановлює в щілину картоприймача спеціальні антискімінгові накладки, які не дозволяють

встановити сторонні пристрої (приміром, Приватбанк). Найдорожчий і, одночасно, ефективний спосіб захисту від шахраїв, – це установка банками антискімера, який контролює територію навколо банкомату.

7) Підроблений ПІН-ПАД (пристрій для вводу ПІН-коду в платіжних терміналах) або додатковий елемент на електронний замок у приміщенні з банкоматом, який відкривається за допомогою картки.

8) Встановлення поруч з банкоматом мініатюрних відеокамер для викрадання ПІН-кодів. Така камера може бути замаскована під встановлений поруч із ним чи прикріплений до банкомату або стіни предмет.

9) Крадіжка (зняття) ПІН-коду за тепловим відбитком на клавіатурі банкомату з використанням високочутливої інфрачервоної камери. Зловмисник, який стоїть у черзі, робить знімок клавіатури, на якій попередній користувач набрав ПІН-код. Клавіші, до яких торкалися, трохи тепліші, причому остання натиснута клавіша тепліша від передостанньої і т.п. Причому успішність цього методу залежить від типу клавіатури (металеві клавіатури мають більшу теплопровідність, і температура їх клавіш швидко вирівнюється) і від того, чи не набрав клієнт ще якісь комбінації, наприклад, суму.

10) *Кардінг*. Існують спеціальні сайти кардерів – шахраїв з дампами – копіями платіжних карток з треками магнітних смуг. У середовищі карткових шахраїв цей бізнес називається кардінг.

Найпростіший спосіб отримати копію банківської картки – через працівників магазинів, ресторанів, салонів краси, перукарень, тренажерних залів, інших об'єктів сфери обслуговування, де при оплаті клієнти часто використовують банківські платіжні картки.

Усі перераховані технічні пристрої складно помітити непрофесіоналу. Отримавши за допомогою таких пристроїв необхідні відомості про картку, шахраї виготовляють із звичайного пластика копію картки. Деякі ділки на пластик накладають зображення, щоб зробити його більш упізнаваним для банкомату.

Втім багато сучасних банкоматів не пропускають цей фальшивий “білий пластик”. Тоді кардери зафарбовують його, і фальшива, вже зафарбована і близька до оригіналу картка проходить через банкомат. Але якщо і після цього йде невдала транзакція, то шахраї, знаючи номер картки, її CVC/CVV код (три останні цифри, вказані на зворотній стороні картки), все одно можуть скористатися чужими грошима: оплатити через Інтернет товари, мобільні рахунки, послуги тощо.

Для виготовлення дампа потрібно непогано розбиратися в сучасних ІТ-технологіях, мати комп'ютер з гарним процесором, потужною відеокартою, об'ємною оперативною пам'яттю. Нерідко злочинці придбають вже готові дампи через сайти кардерів.

11) *Cash Trapping (Transaction Reversal Fraud) / Шампер*. Шахраї можуть блокувати неповернення не тільки картки в картоприймач банкомату, а й самих грошей. Для цього на шаттер (проріз / слот, через який відбувається видача грошей) наклеюється фізичне обладнання / сторонній пристрій (наприклад, типу “виделка”), блокуючий видачу купюр банкоматом власнику картки. Відбувається це за рахунок розміщення липкої стрічки на внутрішній частині пристрою, до якої і пристають купюри. Відповідно цей чужорідний елемент не дасть банкомату і забрати гроші назад¹.

¹ Банкомати оснащені функцією втягування назад незатребуваних купюр по закінченню певного часу.

12) *Шіммінг* – використання злочинцями пристрою, який зчитує інформацію з БПК та який повністю знаходиться в щілині картоприймача банкомату. Цей пристрій, щоб поміститися в отворі банкомату і не заважати при цьому зануренню туди ж банківської картки, є дуже мініатюрним (менше 0,1 мм), проте високотехнологічним, коштовним та відповідно менш поширеним ніж класичні скіммери.

У процесі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з неправомірним заволодінням грошовими коштами з картрахунку фізичної особи за допомогою використання банкоматів, виникає потреба в проведенні огляду електронних терміналів – банкомата, контрольно-касового апарата, POS-терміналу тощо. Належний огляд допомагає слідчому та оперативному працівникові висунути обґрунтовані версії про коло осіб, які брали участь або могли брати участь у вчиненні зазначених правопорушень, окреслити невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, скорегувати алгоритм розслідування.

Слід також мати на увазі, що міжнародні банківські платіжні системи регулярно поширюють бюлетені безпеки, в яких публікують службовий матеріал та статистику щодо злочинів з картками, повідомляють прикмети злочинців і ознаки підроблених карток, які знаходяться в незаконному обороті.

Зокрема, в нашій країні функціонує Українська міжбанківська асоціація членів платіжних систем ЄМА (далі – Асоціація ЄМА), яка узагальнює та аналізує результати процесингу сумнівних (несанкціонованих) операцій з банківськими платіжними картками (БПК). Інформація про сумнівні операції (факти потенційно протиправних дій, схеми пересування правопорушників, фото підозрюваних осіб, телефони контактних осіб тощо), одержана від банків, узагальнюється та систематизується спеціалістами Асоціації ЄМА.

Необхідно зазначити, що у кінці 2005 р. на спільній нараді ДСБЕЗ МВС України та Асоціації ЄМА було погоджено Порядок надання інформації про сумнівні операції з використанням платіжних карток (Протокол між МВС України та Асоціацією ЄМА № 59 від 15.12.2005), який регулює процедуру надання банківськими установами (членами Асоціації ЄМА) узагальненої інформації про сумнівні операції з платіжними картками до підрозділів ДСБЕЗ МВС України та взаємодії при виявленні та припиненні правопорушень цього виду [5].

Передача інформації до Асоціації ЄМА здійснюється через єдину інформаційну систему “Exchange-online” або засобами електронного зв'язку з дотриманням принципу конфіденційності.

Система “Exchange-online” має відповідні розділи:

- Шахрайство в системах ДБО;
- Шахрайство з використанням банкоматів;
- Шахрайство в середовищі Card-Not-Present;
- Шахрайство в еквайринговій мережі;
- Шахрайство із застосуванням методів соціальної інженерії;
- Шахрайство в роздрібному кредитуванні.

Відповідно до повідомлень українських банків у *міжбанківській системі* обміну інформацією про шахрайство з платіжними картками “Exchange-online” протягом 2014 р. українські банки зафіксували тенденцію зниження рівня всіх видів шахрайства з використанням платіжних карток (у тому числі шахрайства з використанням банкоматів, шахрайства в Інтернеті, шахрайства в еквайринговій мережі та шахрайства в системах ДБО), але наголосили на появі нового, швидко зростаючого тренду – **шахрайства з використанням методів соціальної інженерії**. В умовах сьогодення шахраї нещадно експлуатують актуальні соціально-значимі теми, а саме бойові дії на території проведення АТО, проблему біженців, допомогу

армії та пораненим в АТО тощо для здійснення психологічного впливу на громадян України (які одночасно є держателями платіжних карток) з метою заволодіння їх грошовими коштами.

Отже, незважаючи на певні позитивні результати забезпечення правопорядку у сфері електронних платежів банків, комп'ютерних та Інтернет-технологій, а також на ринку телекомунікацій, слід наголосити, що питання щодо опрацювання комплексу та шляхів підвищення ефективності дій, спрямованих на виявлення кримінальних правопорушень, пов'язаних з неправомірним заволодінням грошовими коштами з картрахунку фізичної особи за допомогою використання банкоматів, досі залишаються малодослідженими, тому для подальших досліджень у цьому напрямі доцільно більш досконало та детально вивчити та проаналізувати способи вчинення кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, які вчиняються в банківській сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Данильченко О. Тенденції платіжного мошенництва в Україні (2013-2014 гг.) / О. Данильченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ema.com.ua/wp-content/uploads/2014/10/material_02_10_2014_exchange_online.pdf](http://ema.com.ua/wp-content/uploads/2014/10/material_02_10_2014_exchange_online.pdf).
2. Кіберзлочинність та відмивання коштів / Департамент фінансових розслідувань Державної служби фінансового моніторингу України. – 2013. – 53 с.
3. Українці сміливо довіряють карти банкоматам і все частіше стають жертвами шахраїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // news.finance.ua/ua/news/~/330288](http://news.finance.ua/ua/news/~/330288). – 18.07.2014.
4. Результати комплексного соціологічного дослідження на тему “Шахрайство та грамотність у сфері використання платіжних інструментів : погляд українського споживача” / Звіт Асоціації “ЄМА” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ema.com.ua/wp-content/uploads/2014/10/material_02_10_2014_results_of_sociological_research_fraud_and_literacy.pdf](http://ema.com.ua/wp-content/uploads/2014/10/material_02_10_2014_results_of_sociological_research_fraud_and_literacy.pdf).
5. Загальна інформація про Асоціацію ЄМА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ema.com.ua/info-association/struktura-i-ustav/](http://ema.com.ua/info-association/struktura-i-ustav/).

Отримано 25.09.2015

О.Б. Сахарова,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СИСТЕМІ ДИСТАНЦІЙНОГО БАНКІВСЬКОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

У статті розглядаються деякі особливості вчинення кримінальних правопорушень у системі дистанційного банківського обслуговування (далі – ДБО). Автор намагається висвітлити чинники, що є передумовою вчинення правопорушень у сфері функціонування ДБО, та узагальнити ознаки, які можуть використовуватися оперативними працівниками органів внутрішніх справ для виявлення вчинених кримінальних правопорушень з використанням системи дистанційного банківського обслуговування.

Ключові слова: дистанційне банківське обслуговування, системи “Клієнт-Банк”, “Інтернет-Клієнт-Банк”, Інтернет-банкінг, система SWIFT, лог-файли, веб-ресурси, бот-мережі, спам, DoS-атаки, IP-адреса, транзакції, кіберзагрози, кібершпionaж, кіберзлочинці, Інтернет-шахрайство.

В статье рассматриваются некоторые особенности совершения уголовных преступлений в системе дистанционного банковского обслуживания (далее – ДБО). Автор пытается осветить факторы, являющиеся предпосылкой совершения правонарушений в сфере функционирования ДБО, и обобщить признаки, которые могут использоваться оперативными работниками органов внутренних дел для выявления совершенных уголовных преступлений с использованием системы дистанционного банковского обслуживания.

Ключевые слова: дистанционное банковское обслуживание, системы “Клиент-Банк”, “Интернет-Клиент-Банк”, Интернет-банкинг, система SWIFT, лог-файлы, веб-ресурсы, бот-сети, спам, DoS-атаки, IP-адрес, транзакции, киберугрозы, кибершпionaж, киберпреступники, Интернет-мошенничество.

Paper reviews some of the features of criminal offenses in remote banking service (RBS). The author tries to highlight the factors that are the prerequisites for offenses in the functioning of RBS, and to summarize the features that can be used by operative police officers to identify criminal offenses committed with the use of remote banking service.

Keywords: remote banking service, “Client-Bank” and “Internet-Client-Bank” systems, Internet banking, SWIFT system, log files, web resources, botnets, spam, DoS-attacks, IP address, transactions, cyber threats, cyber espionage, cyber criminals, Internet fraud.

За умов суспільної нестабільності та економічного занепаду, посилення структурних деформацій, на фоні послаблення реального впливу держави на економіку та, зокрема, на фінансову систему, як наслідок, відбувається значне зростання кількості корисливих кримінальних правопорушень. При цьому останнім часом у банківських установах акцент зловживань за своїм змістом все помітніше переміщується від правопорушень, пов'язаних з кредитуванням, до вчинення

кримінальних правопорушень у сфері дистанційного банківського обслуговування.

Кримінальні правопорушення у сфері діяльності банківських установ відрізняються значною різноманітністю, особливою витонченістю, високоінтелектуальним характером, активною адаптацією злочинців до нових форм і методів підприємницької діяльності, застосуванням банківських документів, нових електронних платіжних засобів, засобів зв'язку, а також новітніх банківських технологій щодо забезпечення господарської діяльності.

Особливості вчинення кримінальних правопорушень у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності та проблематика розкриття особливостей та способів їх вчинення вивчалися такими науковцями, як Г. Матусовський, О. Бушан, Д. Березін, А. Волобуєв, О. Волохова, В. Гаєнко, Д. Голосніченко, О. Джужа, В. Лавров, В. Ларичев, Т. Пазинич, В. Попович, Г. Спірін, С. Шаров, С. Чернявський та ін. Виходячи з результатів досліджень цих вчених і досвіду роботи правоохоронних органів, можна стверджувати, що кримінальними правопорушеннями уражені майже всі банківські операції. Проте однією з найбільш вразливих ділянок роботи банківських установ вже багато років залишається ДБО через мережу банкоматів, терміналів самообслуговування та спеціалізованих сайтів. Поряд з цим, зазначені науковці не присвячували достатньої уваги розгляду особливостей вчинення кримінальних правопорушень у системі дистанційного банківського обслуговування. Отже, на підставі аналізу матеріалів практики та наявних наукових праць, присвячених цій проблематиці, ми в статті ставимо за мету визначити характерні особливості вчинення кримінальних правопорушень у системі дистанційного банківського обслуговування з метою подальшої розробки методики ефективного та своєчасного виявлення цих злочинних діянь.

Слід наголосити, що значні обсяги фінансових операцій з використанням банківських систем віддаленого обслуговування клієнтів є основним чинником, який привертає до цієї сфери особливу увагу злочинців. Дії злочинців спрямовані головним чином на отримання надприбутків, що відповідно призводить до збільшення кількості правопорушень саме в банківській сфері діяльності.

За даними Національного банку України, найбільш розповсюдженими в банківських установах видами шахрайства в системах дистанційного банківського обслуговування (ДБО) (системах “Клієнт-Банк” (on-line/off-line), “Інтернет-Клієнт-Банк”, Інтернет-банкінг) є такі кримінальні правопорушення [1, с. 10–11]:

- створення комп'ютерних вірусів та троянських програм для прихованого перехоплення управління комп'ютером клієнта з встановленим програмним забезпеченням ДБО;
- відкриття рахунків, проведення несанкціонованих операцій та отримання готівки в результаті несанкціонованих операцій у системах ДБО;
- отримання платежів від закордонних відправників через міжнародну систему SWIFT внаслідок втручання в роботу комп'ютерів та систем ДБО клієнтів закордонних банківських установ.

Як відомо, дистанційне банківське обслуговування – загальний термін для технологій надання банківських послуг на підставі розпоряджень, переданих клієнтом віддалено (без візиту до банку). Завдяки системі ДБО клієнти банку готують та направляють у банк на виконання платіжні та інші документи, контролюють стан своїх рахунків. Зв'язок та обмін інформацією між банком та клієнтами в системі “Клієнт-Банк” здійснюється через стандартні комутовані (телефонні) канали зв'язку за допомогою модему. Система “Клієнт-Банк” забезпечує клієнтові

можливість оперативно управляти власними рахунками в банку, не покидаючи свій будинок або офіс.

Користувачів системи “Клієнт-Банк” умовно поділяють на дві категорії. Перша – регіональні підприємства, які не мають можливості постійно їздити в банк, хоча б тому, що вони територіально віддалені від нього. Друга – підприємства, які розташовані у великих містах, але здійснюють дуже багато оперативних платежів.

У процесі вчинення шахрайства в системі дистанційного банківського обслуговування (“Клієнт-Банк”, “Інтернет-Клієнт-Банк”, системі Інтернет-банкінгу) злочинцями “запускається” вірус типу back-door на комп’ютері жертви (клієнта банківської установи), підключеному до банківської системи “Клієнт-Банк”, та здійснюється несанкціонована транзакція нібито від імені цього клієнта. Учасників злочинного угруповання щонайменше троє: хакер – розробляє шкідливу програму і запускає її; “фінансист” – створює систему переказу коштів; третій (фіктивна фірма або фізична особа) – отримує готівку.

Як правило, у проміжок часу між зараженням комп’ютерів та проведенням несанкціонованої транзакції протягом декількох тижнів злочинці відстежують стан рахунків та аналізують технічні особливості з’єднання комп’ютерів клієнтів з серверами банків (лог-файли).

У роботу систем ДБО злочинці найчастіше втручаються шляхом зараження комп’ютера вірусним програмним забезпеченням через шкідливу спам-розсилку, відвідування заражених сайтів або використання заражених флеш-носіїв.

Завантаження вірусу на комп’ютер жертви відбувається практично непомітно. Основне завдання вірусу на початковому етапі – це спостереження, збір інформації і передача його на комп’ютер шахраїв. Вірус може викрадати паролі доступу до систем ДБО, ключі електронного цифрового підпису, зчитувати реквізити платежів. Це також можуть бути програми, що відстежують появу на екрані вікна підключення до ДБО з метою подальшого перехоплення таємної інформації, яка вводиться в це вікно, або копіюють вміст буфера обміну в момент підключення до систем електронних платежів [1, с. 15–16].

Мета шахраїв – спотворити інформацію, сформувати за допомогою ДБО і провести платіж (через підроблені платіжні документи (платіжні доручення) на переказ коштів), який за змістом не буде виділятися в потоці звичайної діяльності жертви, але переведе гроші на рахунки підставної особи або фіктивної фірми, використовуючи звичайне для даного клієнта призначення платежу. Надалі найчастіше кошти, вкрадені з рахунку, переводяться в готівку. Зняття готівки проводиться в основному через банкомати з метою уникнення спілкування з працівниками банку [1, с. 16].

Слід зазначити, що останнім часом все частіше відбувається ураження шкідливими програмами комп’ютерів керівників / головних бухгалтерів підприємств шляхом надсилання зловмисником на електронну пошту жертви (бухгалтера або керівника) листа, який складається таким чином, щоб отримувач без вагань відкрив його (тобто, застосовуються методи соціальної інженерії), а також містить або посилання на шкідливу програму, або додаток зі шкідливою програмою.

Шкідливий файл при його завантаженні начебто виглядає як документ MS Word або архів WinRAR, але має розширення (“.exe”, “.bin”, “.bat”, “.dll”, “.com”, “.sys”, “.scr” та ін.; наведений список не є вичерпним).

Реалізації злочинного наміру зловмисника сприяє те, що керівники / відповідальні співробітники підприємств:

- використовують неліцензійне програмне забезпечення (як операційні системи, так і, наприклад офісні програми);

- не перевіряють джерела надходження інформації (приміром, шляхом дзвінка відправнику та перевірки факту відправки ним електронного листа);
- не коректно використовують носії ключової інформації (наприклад, замість підключення USB-токена тільки для здійснення транзакції, підключають його до комп'ютера на весь робочий день);
- застосовують комп'ютери, на яких встановлена система "Клієнт-Банк", для ігор, доступу до Інтернету, перегляду новин, користування соціальними мережами тощо (натомість такий комп'ютер має бути ізольованою автоматизованою системою).

Виділяють такі чинники, що є передумовою вчинення правопорушень у сфері функціонування ДБО, а саме:

- недотримання суб'єктами підприємницької діяльності, державними установами вимог законодавства щодо нерозповсюдження конфіденційних даних (авторизаційних даних користувачів Інтернет-банкінгу, паролів доступу електронних засобів захисту), доступ сторонніх осіб до конфіденційної інформації підприємства, організації. Наприклад, майже завжди серед наявної інформації на персональному комп'ютері користувача зберігаються авторизаційні дані для підключення до системи Інтернет-банкінгу, пароль доступу, за яким виконується транзакція користувачем або підписується документ;
- недостатній захист комп'ютерно-технічних засобів, що працюють у системах ДБО, від зовнішнього Інтернет-середовища, локальної мережі установи, що дає можливість злочинцям отримувати контроль над інформацією та з'єднаннями на веб-ресурсах банків, маніпулювати апаратними можливостями комп'ютерно-технічних засобів з метою об'єднання їх у бот-мережі для розповсюдження спаму чи організації DoS-атак (атак типу "відмова в обслуговуванні", від англ. Denial of Service)). Так, у деяких випадках з аналізу журналів операційної системи, програм захисту, наявності вірусних і троянських кодів, програм та їх залишків стає зрозумілим, що передумовою стороннього втручання (наприклад, транзакції, виконаної з авторизаційними даними від імені іншої особи) є те, що злочинці вивчають час і технічні можливості роботи потенційної жертви на комп'ютері; блокують роботу в мережі та "заражають" інформацію користувача з метою отримання дистанційного контролю над певними технологічними процесами. Сам користувач, а це, як правило, співробітник бухгалтерії підприємства, не в змозі оцінити такі чинники, як: несподівані затримки в роботі комп'ютера та телекомунікаційних засобів, чи завантажена при підключенні веб-сторінка саме ресурсу банківської установи, а не підробка для отримання авторизаційних даних і ключів;
- використання суб'єктами підприємницької діяльності, державними установами неліцензійного програмного забезпечення (особливо операційних систем, програм захисту інформації), внутрішнє ураження вірусами інформації комп'ютера (комп'ютерної мережі) відповідними діями користувача (користувачів).

Індикаторами підозрілості фінансових операцій з точки зору вчинення можливих кримінальних правопорушень у банківських установах, пов'язаних з ДБО, опосередковано можуть бути такі фактори:

- спроба входу із забороненої/нової IP-адреси;
- спроба використання прострочених первинних/робочих або старих ключів після сертифікації нових;
- використання для банківських операцій IP-адрес та імен користувачів, за якими попередній моніторинг виявив причетність до шахрайських операцій;
- транзакції в нестандартний час або підключення до системи у вечірній час;

- незвичайні умови або складність операції: висока частота переказів коштів протягом невеликого періоду часу, велика кількість різноманітних джерел походження коштів та платіжних методів (інструментів);
- особа не інформована про характер діяльності юридичної особи, яку вона представляє;
- особа не може пояснити необхідність надання тієї або іншої банківської послуги;
- залучення до проведення операцій осіб молодого віку та/або новостворених підприємств;
- проведення операцій за втраченими документами;
- відкриття рахунку, на який зараховуються кошти внаслідок несанкціонованого списання, незадовго до проведення таких операцій;
- спроби зняти кошти в день їх зарахування;
- намагання клієнта отримати дві або більше банківських карток, що не відповідає суті його діяльності або обороту;
- зарахування коштів на карткові рахунки фізичних осіб з подальшим зняттям через банкомати (в т.ч. інших банків);
- операції не відповідають попереднім операціям клієнта;
- відсутність інформації щодо господарської діяльності клієнта або використання онлайн-платіжних систем замість традиційних;
- міжнародні перекази, які отримуються/перераховуються з/за кордон, що не відповідає діяльності клієнта.

Основними ознаками (критеріями), які можуть використовуватись оперативними працівниками ДСБЕЗ для виявлення вчинених кримінальних правопорушень з використанням системи дистанційного банківського обслуговування, є [3]:

- 1) відмінне від справжньої діяльності, сумнівне призначення платежу;
- 2) проведення операцій у великій кількості за короткий проміжок часу з використанням спеціальних платіжних засобів у мережі Інтернет та точках продажу;
- 3) повідомлення про введення великої кількості невірних ПІН-кодів при використанні платіжних карт з одного банкомату або точки продажу;
- 4) клієнт скористався (намагався скористатись) своєю платіжною картою протягом невеликого проміжку часу з різних місць, які фізично неможливо подолати за цей час;
- 5) перерахування коштів на суму, що дорівнює або перевищує визначену суму в гривнях або еквівалент цієї суми в іноземній валюті, за допомогою систем дистанційного доступу та управління рахунками через мережу Інтернет з рахунків юридичних осіб – клієнтів банку на рахунки фізичних осіб та карткові рахунки суб'єктів господарювання в інші банки;
- 6) перерахування коштів, що перевищує визначену суму, з рахунків клієнтів банку, здійснені за допомогою системи Інтернет-банкінг, новому контрагенту на новий рахунок, перерахування коштів з поточного рахунку юридичної особи на рахунок іншої юридичної особи – клієнта іншого банку з призначенням платежу “поповнення поточного рахунку”;
- 7) ЄДРПОУ платника не дорівнює ЄДРПОУ отримувача, МФО банку отримувача не дорівнює МФО банку платника;
- 8) перерахування коштів, здійснені за допомогою системи Інтернет-банкінгу, з призначенням платежу “фінансова допомога”, “повернення фінансової допомоги”, “оплата по договору комісії”, “повернення/одержання позики”, на визначену суму;

9) вимога клієнта видати кошти готівкою, терміново, протягом декількох годин після їх зарахування на рахунок;

10) платіж явно не відповідає напрямку господарської діяльності клієнта банку;

11) платіж містить окремі недоліки в призначенні платежу (відсутнє посилення на утримання податку, наявність ПДВ тощо);

12) код ЄДРПОУ клієнта-отримувача та банка-отримувача співпадає;

13) платіж надійшов в значній сумі, яка є незвичною для клієнта-платника або дорівнює (близька) до залишку на його рахунку.

5 лютого 2013 р. правоохоронці та банкіри підписали Меморандум про співпрацю, що надає можливість банкам в оперативному режимі обмінюватися інформацією про нові види шахрайств, про шкідливі віруси та пристрої для викрадення конфіденційної інформації [4].

Крім того, Українською міжбанківською Асоціацією членів платіжних систем ЄМА та Державним центром захисту інформаційно-телекомунікаційних систем (ДЦЗ ІТС) Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (Держспецзв'язку), на базі якого функціонує CERT-UA (спеціалізований структурний підрозділ ДЦЗ ІТС Держспецзв'язку), у вересні 2014 р. було підписано Меморандум про співпрацю у сфері протидії шахрайству та викраденню грошових коштів з рахунків у банках фізичних та юридичних осіб України, організованого з використанням банківських троянських програм у системі ДБО.

Серед **основних видів кіберзагроз, протидіяти яким доводиться CERT-UA**, можна виділити такі: шкідливе програмне забезпечення (блокування інформації, виведення АС і/або ІС з ладу, кібершпівонаж, несанкціоноване переведення грошових коштів тощо); бот-мережі; Інтернет-шахрайство (фішинг, вішинг тощо); DDoS-атаки; експлуатація вразливостей в програмному і апаратному забезпеченні; несанкціонований доступ до автоматизованих/інформаційних систем, веб-ресурсів та порушення штатного режиму їх функціонування.

Зокрема, фахівцями команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA протягом першого кварталу 2014 р. були зафіксовані численні випадки розсилання електронних листів начебто від імені державних органів України (Міндоходів, Державної реєстраційної служби, НАК "Нафтогаз України" та ін.) [5]. Зазвичай, як додаток до цього електронного листа надсилався файл MS Word, що містив програмний код "всередині" для атаки на обчислювальну систему (CVE-2010-3333, CVE-2012-0158). Під час відкриття файлу відбувалася експлуатація вразливості в програмному забезпеченні MS Word (якщо встановлена версія не була оновленою), а комп'ютер уражався шкідливою програмою (банківським трояном). Як було з'ясовано пізніше, всі уражені в подібний спосіб комп'ютери автоматично "долучалися" до складу бот-мережі, призначенням якої було організація викрадення грошових коштів з систем дистанційного банківського обслуговування за посередництва шкідливої програми.

За період з січня по квітень 2014 р. ідентифікована бот-мережа налічувала 46234 уражених шкідливими програмами комп'ютерів (ботів), а в базі даних серверу управління бот-мережею було близько 40 000 000 одиниць скомпрометованих даних (сертифікат, логін/пароль, зображення з екрану). Також було з'ясовано, що здебільшого жертвами цього кримінального правопорушення були бухгалтери/керівники українських підприємств.

Слід зазначити, що позитивним моментом у протидії кіберзлочинності є запуск сайту "Антикібер", який надає практичні поради про те, як не стати жертвою кіберзлочинців. Реалізація цього сайту дозволяє банкам в оперативному режимі

обмінюватись інформацією про нові види шахрайства, про шкідливі віруси та пристрої для викрадення конфіденційної інформації.

Підсумовуючи, наголосимо, що розглянуті нами особливості та способи вчинення кримінальних правопорушень у системах дистанційного банківського обслуговування не є вичерпними. Водночас розгляд зазначеної вище проблематики дає можливість розробки методик їх виявлення, розкриття та запобігання.

Виявлення та нейтралізація протиправних посягань, що вчиняються у сфері банківської діяльності в системі ДБО, вимагають комплексного підходу та є першочерговим напрямком діяльності як державних правоохоронних органів, так і самих банківських структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кіберзлочинність та відмивання коштів // Департамент фінансових розслідувань Державної служби фінансового моніторингу України. – 2013. – 53 с.
2. Лист Незалежної асоціації банків України до НБУ від 02.09.2013 “Щодо надання інформації з типологічних схем легалізації (відмивання) доходів, пов’язаних зі злочинами у сфері кіберзлочинності”.
3. Правоохоронці та банкіри підписали Меморандум про співпрацю (прес-служба МВС України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246030781](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246030781).
4. CERT-UA та ЄМА. Протидія шахрайству в системах ДБО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // ema.com.ua/cert_ua_and_ema_fraud_prevention_systems_rbs/](http://ema.com.ua/cert_ua_and_ema_fraud_prevention_systems_rbs/).

Отримано 15.09.2015

УДК 343.232(44)

Г.В. Федотова,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОСТУПОК ЯК ВИД ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ В КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ ФРАНЦІЇ

Статтю присвячено аналізу нормативно-правових актів Франції, через пізнання яких розкривається диференціація злочинних діянь та визначається поняття проступку в кримінально-правовій доктрині цієї країни. Встановлено, що злочинні діяння класифікуються згідно з їх тяжкістю на: злочини, проступки, правопорушення (попередніми критеріями розмежування злочинних діянь визначено вид і розмір покарання). До покарань у галузі проступку віднесені покарання виправного характеру.

Ключові слова: злочинне діяння, злочин, проступок, правопорушення, тяжкість діяння, покарання.

Статья посвящается анализу нормативно-правовых актов Франции, через познание которых раскрывается дифференциация преступных деяний и определяется понятие проступка в уголовно-правовой доктрине этого государства. Установлено, что преступные деяния классифицируются по их тяжести на: преступления, проступки, правонарушения (предварительным критерием разделения преступных деяний определено вид и размер наказания). К наказаниям в сфере проступков отнесены наказания исправительного характера.

Ключевые слова: преступное деяние, преступление, проступок, правонарушение, тяжесть деяния, наказание.

Paper is devoted to the analysis of legal acts in France, through the knowledge of which reveals the differentiation of offenses and defines the concept of offense in the criminal law doctrine of the state. It is established that criminal acts are classified according to their severity: the crime, misdemeanors, offenses (preliminary criterion for the separation of criminal acts defined by the type and amount of punishment).

Keywords: criminal act, crime, misdemeanor offense, severity of the act, punishment.

Кримінально-правові правила – це колони, на які спираються права в усіх країнах. Видатний німецький філософ, один з творців німецької класичної філософії Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у своїй знаменитій праці “Філософія права”, що вийшла у світ 1820 році, писав: “Кримінальний кодекс зв’язаний перш за все з своїм часом і з станом громадянського суспільства в цей час” [1].

Цілком обґрунтовано французьке кримінальне законодавство вважається найстарішим законодавством Західної Європи [2], оскільки історично першим законодавчим актом, яким на території Європи започатковано поняття “злочинного діяння”, є Декларація прав людини і громадянина 1789 року Франції (далі – Декларація). Положеннями Декларації охарактеризовано матеріально-змістовну властивість будь-якого правопорушення, а саме його шкідливість для суспільства, і проголошено, що “закон може заборонити лише дії, шкідливі для суспільства. Не можна перешкоджати тому, що не заборонено законом, і ніхто не може бути

примушений робити те, що закон не передбачає". У Декларації сформульовано принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege*: "Ніхто не може бути покараний інакше як за законом, встановленим і опублікованим до вчинення злочинного діяння та застосованим у законному порядку" [3].

Легалізація та диференціація шкідливого для суспільства діяння – злочинного діяння на злочини, проступки та правопорушення набула свого конструктивного закріплення з прийняттям "Кодексу злочинів і покарань Франції" 1795 р. [4, с. 116]. Надалі Кримінальний кодекс Франції 1810 року (далі – Кодекс), ґрунтуючись на ідеях Великої Французької революції і додержанні принципу законності, в ст. 4 Кодексу проголосив, що: "Жодне порушення, жоден *проступок*, жоден злочин не може каратися покараннями, які не були встановлені законом до їхнього вчинення". Положення Кодексу поділяли злочинні діяння залежно від виду передбачуваного покарання на порушення, проступки та злочини. Під злочином розумілись злочинні діяння, за які передбачалися мученицькі або ганебні покарання чи тільки ганебні. Проступки каралися виправними покараннями, а порушення – поліційними (ст. 1). Відповідно до ст. 7 Кодексу мученицькими і ганебними були такі покарання: 1) смерть; 2) довічні каторжні роботи; 3) депортація; 4) строкові каторжні роботи. Одночасно з цими покараннями могла застосовуватися і конфіскація майна. Ганебними покараннями за ст. 8 Кодексу були: 1) виставляння біля ганебного стовпа; 2) вигнання; 3) громадянська деградація (позбавлення виборчих прав і заборона обіймати певні посади). До переліку виправних покарань ст. 9 Кодексу належали: 1) тюремне ув'язнення на певний строк до виправної установи; 2) тимчасове позбавлення політичних, громадянських чи родинних прав; 3) штраф. Під поліційними покараннями у ст. 464 Кодексу розуміли тюремне ув'язнення, грошовий штраф та конфіскацію певних предметів, на які було накладено арешт [5, с. 349–353]. Відповідно, в минулому Кодекс 1810 року використовував лише формальний критерій і визначав сутність злочинного діяння через покарання, яке відповідало характеру і тяжкості злочинного діяння.

Значний вплив на розвиток кримінального права країн континентальної правової системи справив Кримінальний кодекс Франції 1810 року, у перебігу наполеонівських воєн він застосовувався в країнах, завойованих Францією, а також був введений в її колоніях в Азії, Африці та Латинській Америці.

У цілому Франція вважається батьківщиною континентальної правової сім'ї, а тому закону в цій державі належить центральне місце серед джерел кримінального права. На сьогодні провідним джерелом французького кримінального права з 1 березня 1994 року вважається Кримінальний кодекс Франції, прийнятий у 1992 році (далі – КК Франції) [6], який має досить складну структуру, оскільки поділяється на дві частини: законодавчу та регламентаційну. Система й структура обох частин є фактично однаковою. Кожна частина складається з книг, які, зазвичай, поділяються на розділи, глави, відділи, підвідділи, параграфи та статті. Нині КК Франції містить сім книг, безпосередньо кримінальна відповідальність за злочинні діяння передбачена книгами II–VI. Книга II відкриває Особливу частину КК Франції, криміналізуючи злочини та проступки проти особи. Книга III містить положення про майнові злочини та проступки. Книга IV встановлює відповідальність за злочини та проступки проти нації, держави й громадського спокою. У межах книги V "Інші злочини та проступки" зазначаються кримінально-правові заборони щодо злочинних діянь у сфері охорони здоров'я (посягання у сфері біомедичної етики, посягання на людський вид, організм і ембріон) та жорстокого поводження з тваринами. Книга VI законодавчої частини під назвою

“Порушення” не містить норм, оскільки визначення ознак, видів порушень і санкцій за їх вчинення віднесено Конституцією Франції до компетенції виконавчої влади, що видає спеціальні нормативні акти – регламенти. Отож, систему пріоритетів кримінально-правової охорони у Франції можна уявити схематично таким чином: “особа–власність–нація, держава, громадський порядок–здоров’я населення та моральність–інші цінності”, та стає очевидним, що серед правоохоронних благ особа посідає перше місце [7].

У чинному КК Франції, як і в попередніх кодексах 1791 і 1810 рр., загальне визначення поняття злочинного діяння відсутнє, хоча окремі його ознаки можуть бути відокремлені в змісті норм Загальної та Особливої частин КК (приміром, тяжкість злочинного діяння (ст. 111-1 КК Франції *Злочинні діяння класифікуються відповідно до їх тяжкості на: злочини, проступки, правопорушення*), винність (ст. 121-3 КК Франції), вік кримінальної відповідальності (ст. 122-8 КК Франції), неосудність, що виключає кримінальну відповідальність (ст. 122-1 КК Франції), тощо.

Традиційно поняття й ознаки злочину досліджуються кримінально-правовою доктриною Франції. Більшість французьких юристів вважають, що злочин – це діяння, що порушує кримінальний закон, або таке, що передбачено та карається кримінальним законом. У сучасних курсах кримінального права Франції злочинне діяння визначається як “будь-яка дія або бездіяльність, яку суспільство забороняє під загрозою кримінальної санкції” (Ж. Прадель), або як “порушення фундаментальних групових норм” (М. Грапен).

Найбільш широке визначення злочинного діяння запропонували автори Ж. Левассер, А. Шаван і Ж. Монтрей “як дію або бездіяльність, передбачену і карану кримінальним законом за вину його виконавця, які не виправдовуються втіленням якого-небудь права”.

Таким чином, у теорії французького кримінального права не відпрацьовано не лише єдине поняття злочинного діяння, а й відсутня єдина думка стосовно його основних ознак і структурних елементів [8, с. 153].

Основним матеріальним критерієм диференціації злочинних діянь виступає тяжкість діяння (*як ми вже зазначали, до таких критеріїв раніше належали: вид і розмір покарання, передбаченого за здійснення злочинного діяння*). За ступенем тяжкості всі злочинні діяння поділяються на три групи: злочини; проступки; порушення.

У системі покарання за злочинні діяння існує поділ на кримінальні та виправні покарання.

У галузі проступків положення КК Франції зазначають велику кількість покарань виправного характеру. Виправними покараннями є (тюремне ув’язнення на строк до десяти років або штраф), якщо проступок карається тюремним ув’язненням, можуть бути призначені одне або кілька покарань у вигляді позбавлення або обмеження таких прав: позбавлення прав водія на строк не більше 5 років (воно може стосуватися тільки права водія на водіння поза професійною діяльністю) (п. 1); заборона водіння деяких транспортних засобів на строк не більше 5 років (п. 2); анулювання прав водія із заборорою не більш ніж на 5 років домагатися видачі нових прав (п. 3); конфіскація одного або кількох транспортних засобів, що належать засудженому (п. 4); заборона на строк не більше 1 року використання одного або кількох транспортних засобів, що належать засудженому (п. 5); заборона на строк не більше 5 років володіння або носіння зброї, для якого потрібен дозвіл (п. 6); конфіскація однієї або кількох одиниць зброї, що належать засудженому або якими він вільно розпоряджається (п. 7); позбавлення дозволу

на полювання із заборонаю не більше ніж на 5 років домагатися видачі нового дозволу (п. 8); заборона на строк не більше 5 років видавати чеки (за певними винятками) і користуватися кредитними картками (п. 9), конфіскація предмета, який використовувався або призначався для вчинення злочинного діяння, або предмета, що є його наслідком (п. 10) (ст. 131-6 КК Франції).

Покарання у вигляді позбавлення або обмеження прав, визначені ст. 131-6 КК Франції, можуть бути також призначені за проступки, які караються лише накладенням штрафу (ст. 131-7 КК Франції). Якщо проступок карається тюремним ув'язненням, суд може за згодою підсудного призначити виконання протягом строку від 40 до 240 годин неоплачуваної роботи в громадських інтересах на користь державної юридичної особи або якоїсь асоціації, що має право здійснювати роботи в громадських інтересах (ст. 131-8 КК Франції). Покарання тюремним ув'язненням не може бути призначене разом із жодним із покарань у вигляді позбавлення або обмеження прав, а також з покаранням у вигляді виконання роботи в громадських інтересах. Тільки як основні покарання можуть бути призначені: позбавлення волі (кримінальне ув'язнення, кримінальне замкнення – довічне або строкове, виправне тюремне ув'язнення), штраф, штрафодні, праця в громадських інтересах, а також виправні покарання, передбачені ст. 131-6 КК Франції.

Призначення такого покарання, як штраф проводиться тільки з урахуванням майнового стану особи: його доходів і майнових обов'язків. За вчинення проступків кодекс нерідко передбачає позбавлення волі і штраф.

Якщо вести мову про підстави кримінальної відповідальності, слід звернути увагу, що КК Франції не знає поняття “склад злочину”, замість цього йдеться про різні складові – три елементи злочину: легальний – діяння, закріплене в законі; матеріальний – об'єктивні ознаки злочинного діяння; моральний – суб'єктивні ознаки злочинного діяння.

Необхідною ознакою (злочинного діяння) визнається винність (вина). Злочини або проступки не мають місця у випадку відсутності умислу на їх скоєння. Крім того, норми КК Франції передбачають скоєння проступку у разі: ненавмисного створення небезпеки іншій людині; необережності, недбалості (ст. 121-3 КК Франції). Загального визначення вини кримінальне законодавство не містить. У доктрині кримінального права панує вихідна позиція про поняття загальної (мінімальної) вини. Загальна вина – це той мінімум психологічної ознаки, без якої взагалі не може бути злочину. Цей мінімум виявляється в простому вольовому моменті, за яким будь-яке діяння осудної особи (за відсутності форс-мажорних обставин або непереборної сили) є вольовим актом, бо у діянні міститься не тільки матеріальний, а й психологічний його елемент.

Теорія французького кримінального права передбачає різні ступені умислу: навмисний (формується протягом більш-менш тривалого часу) та спеціальний (вимагає здійснення діяння з визначеною метою). Ненавмисна вина за французьким законодавством наявна тоді, коли поведінка виконавця є усвідомленою та бажаною, проте останній не намагається досягти ніякого шкідливого наслідку. В юридичній доктрині Франції висловлюються побажання ввести проміжну між умислом і необережністю форму вини – непробачувану необережність, за якої особа усвідомлено йде на ризик, небезпечний для іншої, сподіваючись при цьому, що він нікому не завдасть шкоди.

Таким чином, притягнення до кримінальної відповідальності обумовлюється лише наявністю існуючих, розглянутих ознак злочинного діяння.

У цілому історія кримінального права Франції, яке належить до романської групи континентальної правової сім'ї, свідчить про запровадження диференціації кримінального діяння ще з кінця XVIII ст. В різні часи нормативні джерела (Кодекс злочинів і покарань, Кримінальний кодекс Франції 1810 р. Кримінальний кодекс Франції 1992 р.), передбачали окремі підстави поділу діянь, ними, зокрема, виступали: вид і розмір покарання, передбаченого за здійснення злочинного діяння; тяжкість діяння, що свідчить про глибоку правову природу проступку як окремої категорії караного (злочинного) діяння. Положення сучасного КК Франції законодавець максимально приблизив до норм і принципів міжнародного кримінального права, передбачених міжнародними угодами [9, с. 20], в яких кримінальні проступки виступають складовою частиною трьохланкової системи поділу злочинних діянь. Визначеної термінології щодо злочину, проступку та правопорушення, на жаль, закон не містить, натомість зазначені терміни об'єднано родовим поняттям “злочинні діяння”. Крім того, відсутній технічний поділ злочинних діяння по главах, розділах, книгах, лише тяжкість діяння з'ясовує його належність до певного виду. Окремі статті КК Франції в тексті містять трактування, які чітко визначають до якого виду злочинних діяння належать вчинені неправомірні дії. Наприклад: у ст. 511-26. “Замах на скоєння *проступків*, передбачених статтями 511-2, 511-3, 511-4, 511-5, 511-6, 511-9 і 511-15, карається такими покараннями <...>” (далі за текстом) [6].

Таким чином, ми розуміємо, що в кримінально-правовій доктрині Франції під кримінальним проступком слід вважати будь-яку дію або бездіяльність, скоєну умисно або з необережності, заборонену в суспільстві під загрозою виправного покарання, визначеного кримінальним законом. Крім того, за ступенем тяжкості до кримінального проступку належать не тяжкі діяння, що є важливим аргументом при вирішенні питання щодо вибору процедури кримінального переслідування та його кримінально-правових наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 256.
2. Таганцев Н.С. Уголовное право (Общая часть). Часть 1. По изданию 1902 года / Н.С. Таганцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://allpravo.ru/library/doc101p/instrum105/>.
3. Декларация прав людини і громадянина 1789 року Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Декларация_прав_людини_і_громадянина.
4. Дмитрук М.М. Становлення категорії проступку в кримінально-правовій доктрині: проблема термінології / М.М. Дмитрук // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 47 – С. 115–121.
5. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник для студентів, курсантів, слухачів / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – Запоріжжя : Просвіта, 2003 – 451 с.
6. Уголовный кодекс Франции / Науч. редактирование канд. юрид. наук, доц. Л.В. Головки, канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой ; перевод с французского и предисловие канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой. – СПб. : Издательство “Юридический центр Пресс”, 2002. – 650 с.
7. Кримінальне право. Особлива частина : навчальний посібник. Тема 22. Основні положення особливої частини кримінального законодавства зарубіжних країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_osob/Files/Lekc/T22/T22_P2.html.
8. Есаков Г.А. Уголовное право зарубежных стран : учебное пособие / Г.А. Есаков, Н.Е. Крылова, А.В. Серебнникова. – М. : Проспект, 2008. – 336 с.
9. Селяков Н.А. Уголовное законодательство стран Европейского союза : учеб. пособие / А.Н. Ежов, Н.А. Селяков. – М., Архангельск, Юпитер, 2005. – 240 с.

Отримано 11.09.2015

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “МІСЦЕ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ”

У статті аналізуються погляди теоретиків кримінального права щодо самостійності ознаки місця вчинення злочину серед інших ознак об'єктивної сторони складу злочину, розкриваються основні підходи щодо визначення поняття “місце вчинення злочину”, а також дискусії серед науковців, що при цьому виникають. Акцентовано на тому, що подальші розвідки в цьому напрямі мають стосуватись визначення юридичної природи та самостійності (або підпорядкованості) ознаки “місце вчинення злочину” в межах об'єктивної сторони складу злочину, а також вироблення прийняттого визначення поняття аналізованої ознаки.

Ключові слова: місце вчинення злочину, обстановка вчинення злочину, об'єктивна сторона складу злочину

В статье анализируются взгляды теоретиков уголовного права относительно самостоятельности признака места совершения преступления среди других признаков объективной стороны состава преступления, раскрываются основные подходы к определению понятия “место совершения преступления”, а также возникающие при этом дискуссии ученых. Акцентировано на том, что дальнейшее познание в этом направлении должно касаться определения юридической природы и самостоятельности (либо подчиненности) признака “место совершения преступления” в пределах объективной стороны состава преступления, а также разработки приемлемого определения понятия анализируемого признака.

Ключевые слова: место совершения преступления, обстановка совершения преступления, объективная сторона состава преступления.

Paper analyzes the views of theorists of criminal law with the respect to the independence of the characteristic scene of the crime, among other signs of the objective side of the offense, the main approaches to the definition of “crime scene” are revealed, as well as discussions of scientists. The attention is drawn to the fact that further knowledge in this area should address the definition of the legal nature and independence (or subordination) feature “crime scene” within the objective side of the offense, as well as to the development of an acceptable definition of the analyzed trait.

Keywords: crime scene, the conditions of commission of the offence, the objective side of the offence.

Будь-яка форма поведінки людини, яку ми здатні спостерігати (аналогічно – інші явища фізичної або соціальної форми руху матерії), завжди прив'язана до просторово-часового континууму. Юридичні явища, будучи складовою соціальної форми руху, виникають, розвиваються та закінчують своє існування в повній відповідності із законами розвитку суспільних явищ. Як правомірна, так і протиправна поведінка людини завжди вчиняється в певний час та в певному місці. У зв'язку з тим, що деякі форми поведінки людини є неприйнятними для суспільства на підставі того місця, де вони були виявлені, законодавці минулого та сьогодення формують в диспозиціях правових норм прямі або опосередковані вказівки на ознаки таких місць. Враховуючи те, що місце вчинення певних дій (або бездіяль-

ності) особи належить до зовнішніх ознак правопорушення, то з часом у загальному вченні про об'єктивну сторону злочину з'явилися теоретичні положення щодо необхідності враховувати ознаки місця при кваліфікації злочинів.

Правозастосовна практика постійно стикається із труднощами тлумачення ознак певних місць вчинення протиправних діянь, а також із проблемами розмежування місць вчинення злочину від предмета злочину, обстановки його вчинення тощо.

На підставі цього можна зазначити, що необхідність формулювання теоретичних положень щодо сутності та ознак місця вчинення злочину є важливим науковим завданням сучасного кримінального права, яке має безпосередній зв'язок із правозастосовною практикою.

Передусім варто зауважити, що проблеми місця вчинення злочину, крім процесуальної, криміналістичної та кримінологічної складових, мають декілька площин у надрах самого кримінального права.

Перша площина стосується просторово-юрисдикційного аспекту визначення місця вчинення злочину. Наприклад, вивчення місця скоєння злочинів міжнародного характеру було предметом кандидатської дисертації К.В. Юртаєвої [1].

Друга площина видається нам більш значущою. Йдеться про місце вчинення злочину як ознаку об'єктивної сторони складу злочину. Зазначимо, що в Україні наразі не видано жодної монографії з цього питання, не захищено жодної дисертації. Не дивно, що в підручниках із Загальної частини кримінального права матеріал відносно кримінально-правового значення місця вчинення злочину традиційно ледве сягає однієї сторінки.

В Україні питання про місце вчинення злочину досліджувалось у працях Л.П. Брич, Є.В. Лащука, А.А. Музики, І.І. Присяжнюка, К.В. Юртаєвої, В.Г. Мороз. На особливу увагу заслуговує монографія російського спеціаліста К.Л. Акоева "Місце вчинення злочину і його кримінально-правове значення" (Ставрополь, 2000 р.) [2].

Недослідженість місця вчинення злочину продукує низку питань, переважна більшість яких має потенціал дискусійних. Ця стаття присвячується розгляду різних позицій представників кримінально-правової науки щодо поняття місця вчинення злочину, а також і його власного "місця" серед ознак об'єктивної сторони злочину.

Завданням цієї статті є співставлення поглядів теоретиків кримінального права щодо самостійності ознаки місця вчинення злочину серед інших ознак об'єктивної сторони злочину, а також розкриття основних підходів щодо визначення поняття "місце вчинення злочину" та дискусій серед науковців, що при цьому виникають.

Свого часу професор М.І. Ковальов вважав, що час і місце вчинення злочину – це конкретні компоненти обстановки, котрі з якихось причин виокремлюються в самостійні ознаки об'єктивної сторони складу злочину [3, с. 168]. Цікавим є той факт, що в 1867 р. в авторському "Курсі руського кримінального права" професор О.В. Лохвицький виокремив ознаку місця вчинення злочину як самостійну в главі IX, котра мала назву "Обстановка злочину". Примітним є й те, що окрім місця вчинення злочину, О.В. Лохвицький відніс до обстановки злочину: 1) жертву злочину; 2) річ; 3) час і 4) спосіб вчинення [4].

Наведена позиція науковців є дещо вразливою з точки зору логіки: якщо одна ознака є компонентом іншої ознаки, то чи може вона мати самостійний характер в об'єктивній стороні злочину? Питання потребує окремого вивчення,

беручи при цьому до уваги й те, що дискусію ще більше поглибив В.М. Кудрявцев.

На думку В.М. Кудрявцева, спосіб, місце, час та обстановка вчинення злочину є істотними характеристиками злочинної дії (бездіяльності), проте вони не належать до самостійних елементів об'єктивної сторони, оскільки вони лише характеризують діяння (дію або бездіяльність) злочинця [5, с. 10].

В.С. Прохоров, автор глави про об'єктивну сторону злочину в Курсі радянського кримінального права (Ленінград, 1968 г.), не погоджується із думкою, висловленою В.М. Кудрявцевим. “Таке вирішення питання викликає заперечення, – пише В.С. Прохоров. – Виведення зазначених обставин за межі об'єктивної сторони злочину означає, природно, їх виведення за межі злочину взагалі. Зрозуміло, що місце, час і обстановка не є ознаками діяння, однак вони – ознаки злочину – поняття більш широкого ніж поняття діяння та наслідків, які ним заподіюються. Якби місце, час і обстановка вчинення злочину не були самостійними елементами об'єктивної сторони злочину, то вони не могли б фігурувати і як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, оскільки із співвідношення об'єктивної сторони злочину та об'єктивної сторони складу злочину випливає: не кожна об'єктивна ознака злочину належить до ознак його складу, але будь-яка об'єктивна ознака складу злочину є ознакою злочину” [6, с. 316–317].

На нашу думку, В.С. Прохоров має рацію лише частково, оскільки і його висновки не є достатньо обґрунтованими. Вчений зазначав, що місце, час і обстановка є ознаками злочину як поняття більш широкого ніж поняття діяння та наслідків, що ним спричиняються. Проте ознаками злочину, як це було ще в той час встановлено теорією кримінального права, є суспільна небезпека, протиправність, винуватість та караність. Тому стосовно цього погляди В.С. Прохорова самі потребують коригування.

Інший дослідник об'єктивної сторони злочину – Г.В. Тімейко – зазначає, що самостійними ознаками об'єктивної сторони злочину є місце, час і обстановка його вчинення. Вони є тим об'єктивним середовищем, в умовах якого вчинюється суспільно небезпечна дія або бездіяльність. Вчений наголошує, що погляд В.М. Кудрявцева, який не вважає їх самостійними ознаками об'єктивної сторони, уже було піддано справедливій критиці [7, с. 7].

Варто мати на увазі, що означена дискусія триває і в наш час. Наприклад, Л.О. Букалєрова вважає, що такі характеристики злочинного діяння, як місце, час, обстановка є істотними, але не самостійними елементами об'єктивної сторони злочину, оскільки не конкретні місце, час, обстановка вчинення злочину, а зовнішній бік суспільно небезпечного діяння, здійсненого в цих умовах, має юридичне значення [8, с. 323]. Отже, питання щодо самостійності ознаки “місце вчинення злочину” чи його підпорядкованості іншим ознакам об'єктивної сторони злочину лишається спірним.

Не менше питань викликає і ситуація із визначенням поняття місця вчинення злочину.

У науці кримінального права слово “місце” однозначно тлумачиться через категорію певної території, на якій було вчинене суспільно небезпечне діяння (або настав злочинний результат), і яка описана в диспозиції кримінально-правової норми. У цьому розумінні Л.О. Букалєрова визнає такими, що не є повними визначення, згідно з якими місце вчинення злочину – це та територія, на якій вчинюється злочинне діяння, або певна територія, на якій мала місце подія злочину. Так, на думку О.М. Ігнатова, місце вчинення злочину – це певна територія, на якій відбулась подія злочину [9, с. 166]. Українська дослідниця місця скоєння

злочинів міжнародного характеру К.В. Юртаєва дає подібне визначення. Вона вважає місце вчинення злочину самостійною ознакою об'єктивної сторони складу злочину, під якою розуміються певна територія, об'єкт або ділянка місцевості, де щось відбувається [1, с. 174].

Л.О. Букалєрова, не погоджуючись з такими визначеннями, стверджує: для кваліфікації злочину набуває значення лише територія, що має передбачені кримінальним законом характеристики, наприклад, заповідник, заказник [8, с. 325]. На її думку, місце вчинення злочину як ознака об'єктивної сторони – це юридично значущі особливості території і місцевості, де було вчинено злочин [8, с. 324].

Варто погодитись з думкою Л.П. Брич про те, що наведені вище дефініції мають одну спільну ваду, яка обумовлена ігноруванням правил визначення понять. У них не вказано на особливості відповідного поняття, що ідентифікують явище, котре ним позначається, і за якими його можна відрізнити від інших подібних явищ (ознак складу злочину) [10, с. 271].

А.А. Тер-Акопов категорію місця пов'язував із питанням про те, де вчинено злочин, оскільки в кримінальному праві це поняття використовується головним чином у розумінні певного простору, у зв'язку з яким вчиняється діяння [11, с. 64].

Вчений виокремлював три види зв'язку діяння із місцем: діяння вчиняється в певному місці (вилучення майна, вчинене із проникненням у житло, приміщення чи інше сховище); діяння виявляється в залишенні певного місця або в розміщенні у певному місці; діяння посягає на те чи інше місце [11, с. 64]. Серед українських правознавців ці види зв'язку злочинного діяння із місцем його вчинення поділяє О.О. Дудоров [12, с. 211].

А.А. Тер-Акопов, окрім того, висунув вельми продуктивне в теоретичному розумінні положення, згідно з яким у низці складів злочинів ознака певного місця вчинення злочину – не обов'язкова, але переважаюча. Так, ч. 2 ст. 321 КК РФ передбачає відповідальність за заподіяння насильства щодо співробітника місця позбавлення волі або тримання під вартою. Таке насильство застосовується, як правило, у місцях позбавлення волі або тримання під вартою, однак воно у якихось випадках може бути здійснено і поза зазначених місць. На небезпеку таких злочинів впливає, головним чином, не місце вчинення злочину, а інші обставини, у цьому випадку особливий статус потерпілого, який є представником адміністрації виправної установи. Проте місце вчинення злочину є істотною додатковою характеристикою суспільної небезпеки діяння; якщо воно вчиняється у цьому місці, небезпека його певною мірою підвищується [11, с. 64–65].

Варто зауважити, що в науковій праці В.Б. Малініна і О.Ф. Парфьонова “Об'єктивна сторона злочину” (2004 р.), на відміну від праць інших авторів, присвячених цьому елементу складу злочину, значну увагу приділено факультативним ознакам об'єктивної сторони злочину. Зокрема, є параграф, присвячений вивченню місця вчинення злочину.

В.Б. Малінін і О.Ф. Парфьонов підкреслюють, що місце вчинення злочину має розглядатись з позиції двох взаємопов'язаних аспектів цього поняття. У широкому розумінні – це частина фізичного простору, територія, на котру поширюється юрисдикція тієї чи іншої держави. У вузькому – просторова характеристика злочину, що безпосередньо зазначається або припускається в диспозиціях кримінально-правових норм і впливає на кваліфікацію злочину та індивідуалізацію кримінальної відповідальності і покарання [13, с. 182–183]. У кінці параграфу автори підбивають підсумки і формулюють таку дефініцію поняття місця вчинення злочину: місце – це певна територія, описана в диспозиції кримінально-правової

норми, на якій було вчинене суспільно небезпечне діяння або настав злочинний результат [13, с. 198].

Деякі автори прив'язують визначення поняття місця вчинення злочину до моменту його початку, продовження, закінчення або припинення.

Так, С.В. Землюков вважає, що місцем вчинення злочину слід визнавати місце (територію), де злочин закінчено або припинено [14, с. 175].

Український автор В.Г. Мороз під місцем вчинення злочину пропонує розуміти територію, інше місце, яке характеризується фізичними, соціальними і правовими критеріями, де було розпочато, продовжено чи припинено злочинне діяння [15, с. 133].

Значна частина науковців формулює визначення аналізованого поняття, роблячи акцент на вчиненні злочину. Так, І.М. Тяжкова зазначає, що під місцем вчинення злочину розуміється конкретна територія (сухопутна, водна чи повітряна), на якій вчинено злочин [16, с. 271]. Т.Г. Понятовська розуміє місце вчинення злочину як визначений кримінальним законом простір, на якому було вчинено злочинне діяння [17, с. 115]. Аналогічно мислить О.О. Дудоров. На його думку, місце вчинення злочину – це певна територія, на якій вчинюється передбачене КК України суспільно небезпечне діяння [12, с. 211].

До цієї ж групи науковців належить і Л.П. Брич. Розглядаючи значення місця вчинення злочину в розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень, вона дає таке визначення поняття “місце вчинення злочину”: це конкретизована частина простору, з вчиненням (невчиненням) у якій суспільно небезпечного діяння кримінальний закон пов'язує наявність певного складу злочину [10, с. 271].

Досліджуючи питання відмежування предмета злочину від суміжних явищ, А.А. Музика та Є.В. Лащук також долучились до визначення характеристик місця вчинення злочину. На думку дослідників, місце вчинення злочину – це факультативна ознака об'єктивної сторони злочину, що характеризує настання в просторі юридичного факту – передбаченого кримінальним законом певного суспільно небезпечного діяння [18, с. 156].

К.Л. Акоєв місце вчинення злочину визначав як частину соціального простору, де здійснюється конкретне суспільно небезпечне діяння, вчинюване фізичною особою, шляхом протиправного впливу на суб'єктів суспільних відносин, взаємозв'язок між ними, а також соціальні цінності, предмети матеріального світу, ідеологічні цінності, з приводу яких виникають ці суспільні відносини, тобто на об'єкт злочину [2, с. 22].

Автор обґрунтовував позицію стосовно того, що поняття місця вчинення злочину (так само, як і обстановки, і низки інших ознак об'єктивної сторони злочину) можна визначати як з ґносеологічної, так і з правової точки зору. Наведене вище визначення належить до ґносеологічного. Вчений писав: “З ґносеологічних позицій, це визначення, можливо, і точніше відображає співвідношення фізичного і соціального простору, включення першого до другого, але місце вчинення злочину – поняття, передусім, правове, а тому його визначення має відображати властиві йому юридичні ознаки” [2, с. 22]. До істотних юридичних ознак поняття “місце вчинення злочину” К.Л. Акоєв відносив: 1) територію і 2) спосіб законодавчого вияву об'єктивної сторони злочину [2, с. 22–23].

На думку науковця, в самому загальному виді місце вчинення злочину можна визначити як частину простору, в якому виконана його об'єктивна сторона, але логічні вимоги до понять передбачають, щоб ними охоплювались істотні риси всіх істотних частин того, що визначається. Використовуючи ознаку видової

відмінності, яка дозволяє обійтись без докладного перелічення всіх істотних ознак того, що визначається, місце вчинення злочину можна визначити як територію, що описується в диспозиціях кримінально-правових норм шляхом вказівки на найбільш важливі для характеристики суспільної небезпеки і видового відмежування злочинів ознаки, на якій виконано злочинну дію (бездіяльність) або настав злочинний результат, або злочин було завершено чи припинено [2, с. 37–38].

З цим визначенням погоджується С.Р. Багіров, який використав основну його частину в малій енциклопедії кримінального права, запропонувавши таку дефініцію поняття місця вчинення злочину: це факультативна ознака об'єктивної сторони складу злочину, що становить собою частину фізичного простору або територію, передбачену диспозицією кримінально-правової норми шляхом вказівки на найважливіші для характеристики суспільної небезпеки і видового відмежування злочинів ознаки, на якій виконано злочинну дію (бездіяльність), або настав злочинний наслідок чи злочин було перервано [19, с. 124].

Таким чином, ми співставили погляди теоретиків кримінального права щодо самостійності ознаки місця вчинення злочину серед інших ознак об'єктивної сторони злочину, а також розкрили основні підходи щодо визначення поняття “місце вчинення злочину”.

Подальші розвідки в цьому напрямі мають стосуватись визначення юридичної природи та самостійності (або підпорядкованості) ознаки “місце вчинення злочину” в межах об'єктивної сторони складу злочину, а також вироблення прийнятного визначення поняття аналізованої ознаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Юртаєва К.В.* Місце скоєння злочинів міжнародного характеру : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К.В. Юртаєва. – Х., 2010. – 230 с.
2. *Акоев К.Л.* Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / К.Л. Акоев ; научная редакция и предисловие А.В. Наумова. – Ставрополь : Сервисшкола, 2000. – 176 с.
3. Уголовное право. Общая часть : учебник для вузов / Отв. ред. – проф. И.Я. Козаченко, проф. З.А. Незнамова. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 576 с.
4. *Лохвицкий А.В.* Курс русского уголовного права / А.В. Лохвицкий. – СПб : Издание Журнала Министерства Юстиции, 1867. – 662 с.
5. *Кудрявцев В.Н.* Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 244 с.
6. Курс советского уголовного права. Часть Общая. В 5-ти томах. Т. 1./ Отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1968. – 646 с.
7. *Тимейко Г.В.* Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 216 с.
8. Общая часть уголовного права : состояние законодательства и научной мысли / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Н.А. Лопашенко. – СПб. : Издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2009. – 785 с.
9. Уголовное право России: учебник для вузов: В 2 т. / Под ред. д.ю.н., проф. А.Н. Игнатов и д.ю.н., проф. Ю.А. Красикова. – Т. 1 : Общая часть. – М. : Норма, 2005. – 592 с.,
10. *Брич Л.* Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 267–280.
11. *Тер-Акопов А.А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве / А.А. Тер-Акопов. – М. : ЮРКНИГА, 2003. – 480 с.
12. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / За ред. В.О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.
13. *Малинин В.Б.* Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб. : Издательство Юридического института, 2004. – 301 с.

14. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. В.С. Комиссарова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.
15. *Мороз В.Г.* Поняття місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину / В.Г. Мороз // Юридична наука. – 2014. – № 5. – С. 122–136.
16. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть : учебник для вузов / Под ред. д.ю.н. В.С. Комиссарова, д.ю.н. Н.Е. Крыловой, д.ю.н. И.М. Тяжковой. – М. : Статут, 2012. – 879 с.
17. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. А.И. Рарога. – М. : Эксмо, 2009. – 496 с.
18. *Музыка А.А.* Предмет злочину: теоретичні основи пізнання / А.А. Музыка, Є.В. Лашук. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 192 с.
19. Мала енциклопедія кримінального права / За заг. ред. проф. Ю.Л. Бошицького, доц. З.А. Тростюк ; Київський університет права НАН України. – К. : Кондор-Видавництво, 2012. – 284 с.

Отримано 04.09.2015

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985 : 343.615

В.Г. Дрозд,

кандидат юридичних наук, доцент

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАПОДІЯННЯМ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Розглянуто сутність особи потерпілого як елемента криміналістичної характеристики тяжких тілесних ушкоджень, встановлено значення інформації про неї для створення приблизної моделі його особистості, що, у свою чергу, сприяє висуненню версій про обставини, мотиви заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, про особу злочинця. Акцентовано увагу на взаємозв'язку потерпілого зі злочинцем, встановлено його значення для висунення версій, моделювання особи злочинця, виявлення способів вчинення злочину, вибору тактики слідчих (розшукових) дій тощо.

Ключові слова: особа потерпілого, тяжкі тілесні ушкодження, особа злочинця, криміналістична характеристика, взаємозв'язок, розслідування.

Рассмотрена сущность потерпевшего как элемента криминалистической характеристики тяжких телесных повреждений, установлено значение информации о нем для формирования модели его личности, что, в свою очередь, способствует выдвижению версий про обстоятельства, мотивы нанесения телесных повреждений, про личность преступника. Акцентируется внимание на взаимосвязи потерпевшего и преступника, установлено ее значение для выдвижения версий, моделирования личности преступника, выявления способов совершения преступления, выбора тактики следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: личность потерпевшего, тяжкие телесные повреждения, особа преступника, криминалистическая характеристика, взаимосвязь, расследования.

The essence of the victim as an element of criminological characteristics of grievous bodily injury is considered, the importance of information for forming a model of its personality, which in turn promotes the advancement of versions about the circumstances, motives bodily injury, about the person of the offender. The attention to the relationship of the victim and the offender is drawn, its meaning for the nomination versions, modeling person offender, identifying ways of committing crimes, a choice of tactics of investigative (search) action is set.

Keywords: victim personality, serious bodily injury, criminal, criminological characteristics, interconnection, investigation.

Особливістю розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень є встановлення відомостей про особу потерпілого як елемента криміналістичної характеристики зазначених злочинів. Відсутність такої інформації або її неповнота

призводять до висунення обмеженої кількості версій, неправильного планування і організації розслідування, моделювання особи злочинця, встановлення напрямів пошуку і можливих місць знаходження злочинця і очевидців, виявлення способів вчинення злочину і протидії розслідуванню, а також вибору тактики слідчих (розшукових) дій тощо.

Метою статті є встановлення значення відомостей про особу потерпілого як елемента криміналістичної характеристики в розслідуванні злочинів, пов'язаних із заподіянням умисних тяжких тілесних ушкоджень.

Предмет посягання тяжких тілесних ушкоджень як елемент криміналістичної характеристики має багатопланове значення. Це не випадково, оскільки він є основним джерелом відомостей про подію злочину проти здоров'я особи. Предметом безпосереднього посягання в кримінальних провадженнях зазначеної категорії злочинів є людина як біосоціальна система. Здоров'ю потерпілого завдається шкода внаслідок спричинення тяжких тілесних ушкоджень.

Під час розгляду обставин, що підлягають доказуванню в кримінальних провадженнях щодо заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, особливо цікавою є характеристика особи потерпілого.

Останнім часом проблеми, які стосуються особи потерпілого, викликають все більший інтерес у вчених найрізноманітніших галузей науки. Особа є об'єктом дослідження філософії, історії, психології, педагогіки, права, медицини та інших наукових галузей. Дослідження в цьому напрямі мають і велике практичне значення, оскільки вони забезпечують вирішення головного завдання криміналістики – сприяння боротьбі зі злочинністю, швидкому та повному розкриттю злочинів.

Проведене дослідження показало, що із загальної кількості постраждалих чоловіки складають 73,0 %. Тобто відносно жінок, незважаючи на слабку стать, вчиняється лише кожне четверте посягання на тілесну цілісність.

За віковими характеристиками потерпілі розподіляються таким чином: до 18 років – 15,1 %, 18–25 років – 25,3 %, 25–30 років – 21,9 %, 30–40 років – 11,6 %, 40–50 років – 12,3 %, 50–60 років – 7,5 %, після 60 років – 6,2 %. Як бачимо з наведеного, найбільше вразливою є категорія осіб у віці до 30 років, на долю яких припадає більше половини усіх тяжких тілесних ушкоджень (62,0 %).

Відносно суспільно-корисної праці потерпілі поділяються так: кожен четвертий постраждалий навчався (у школі – 7,5 %, коледжі – 4,8 %, інституті – 13,0 %). Майже половина таких осіб працювали: на підприємстві – 17,1 %, в установі – 10,3 %, займалися підприємницькою діяльністю – 11,6 %, були керівниками або власниками фірм тощо – 8,2 %. Не працював і не навчався кожний п'ятий постраждалий – 19,9 %.

Слід зазначити, що під час вчинення злочину майже половина постраждалих перебувала в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння – 44,6 % та 4,0 % відповідно. Співставлення цих даних із даними, що характеризують злочинця свідчить про те, що негативні риси цих категорій осіб збігаються. Інтереси молодих людей обох груп зосереджені в основному на прослуховуванні сучасної музики та грі на музичних інструментах. Лише одиниці з них займалися конструюванням, малюванням, спортом або брали участь у гуртках за інтересами [1, с. 18].

У криміналістиці, на відміну від кримінально-правового поняття предмету злочину, безпосереднім предметом посягання розглядають людину, тобто її тілесну організацію як фізико-біологічну систему, яка, вступаючи в різні форми взаємодії, відображає себе в матеріальному середовищі [2, с. 312].

У досліджуваній категорії злочинів, що спрямовані проти особи, жертва як особа завжди виступає у вигляді об'єкту, а як матеріальний субстрат (тіло і

психіка) у вигляді предмету замаху [3, с. 44]. Відповідно до цього, при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень жертва злочину проявляє себе в криміналістичній характеристиці як елемент, який безпосередньо відображає ознаки об'єкта злочину. Тобто при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень як свідомий і активний елемент кримінальної ситуації становить невід'ємний елемент механізму злочину і обстановки його вчинення.

Наслідки такого замаху відображаються і проявляються на тілі і в психіці жертви. Сучасна криміналістика має займатися дослідженням жертв злочинів, їх властивостей, якостей їх дій як у момент безпосереднього вчинення злочину, так до і після нього, а також з'ясуванням їх ролі в механізмі злочину. Жертва злочину, зазначає П. С. Елькінд, – це поняття більш широке, ніж поняття потерпілий від злочину [4, с. 90].

Питання, що стосуються особи потерпілого завжди цікавили науковців різних галузей знань. Найпершими в цьому, звісно, були кримінологи. Саме вони почали приділяти увагу вивченню особи потерпілого після появи нового напрямку у вивченні злочинності – віктимології [5, с. 18].

Криміналісти і процесуалісти, також зробили вагомий внесок у вивчення особи потерпілого. Цьому присвячені роботи таких науковців, як В.С. Бурданової та В.М. Бикова, В.В. Вандишева, С.П. Зеленковського, Д.А. Сорокотягіна, А.В. Старушкевича, Є.Є. Центрова, В.І. Шиканова та інших.

Враховуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що в криміналістичній характеристиці злочинів взагалі і тяжких тілесних ушкоджень зокрема відомості про особу потерпілого мають дуже важливе значення. Так, володіючи відомостями про фізичні, психічні та соціальні ознаки потерпілого, слідчий в процесі розслідування може створити приблизну модель його особистості, а це, у свою чергу, сприяє висуненню версії про обставини, мотиви заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, про особу злочинця.

На думку автора, під час розслідування тяжких тілесних ушкоджень важливого значення набувають такі відомості про особу потерпілого: його вік, стать, фізичні особливості, сімейний стан, стиль життя і недавні зміни в стані життя, соціальна адаптованість, інтелект, взаємовідносини, успішність у навчальному закладі (місці роботи), особливості темпераменту, манера поведінки, місце проживання (попереднє і останнє), репутація вдома і на роботі, історія хвороби (фізичні і психічні особливості), особисті звички (вживання алкоголю, наркотиків), соціальні звички, захоплення, пристрасті, дружні та ворожі стосунки тощо.

Важливість наведених вище даних про потерпілих від тяжких тілесних ушкоджень у криміналістичній характеристиці можна пояснити двома обставинами: перша – це певна вибірковість у діях злочинця – свідчить про взаємозв'язок між особливостями особи злочинця і потерпілого; друга – це наявність зв'язку між злочинцем та потерпілим, яка впливає на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховання злочину.

Звісно, жертва тяжкого тілесного ушкодження тісно пов'язана зі всіма компонентами криміналістичної характеристики цієї категорії злочинів, але найбільший інтерес викликає її зв'язок зі злочинцем, адже саме він дозволяє розробити рекомендації, які забезпечують безпосередній “вихід” на злочинця. Взаємозв'язки жертви і злочинця різноманітні і простежуються по лінії спільності їх персонографічних, морально-психологічних, поведінкових, цільових, мотиваційних, просторово-часових та інших характеристик і відношень [3, с. 45].

Статеві, вікові та загальноосвітні особливості жертви можуть виступати індикаторами, які вкажуть на певну групу осіб, серед яких може знаходитися не лише злочинець, а й очевидці зазначеного злочину.

У багатьох наукових роботах звертається увага на тісний взаємозв'язок між злочинцем і потерпілим, оскільки вони так чи інакше пов'язані із подією злочину. Майже кожен п'ятий злочин вчинила особа, яка перебувала в родинних відносинах з потерпілим (4,5 % – брат або сестра; 3,4 % – батько або мати; 6,7 % – інші родичі). Значна кількість злочинців перебувала в тих чи інших дружніх стосунках із потерпілим (сусіди – 13,5 %; друзі по роботі, навчанню – 16,9 %; познайомилися напередодні злочину – 19,7 %). Разом з тим, значна кількість злочинів вчиняється особами, які не знайомі потерпілому, – 35,4 %.

Так, на думку В. Г. Квашиса, досліджуючи злочин, важливо здійснити і віктимологічний аналіз [6, с. 7]. Про наявність певного зв'язку між потерпілим і злочинцем зазначає і Г. Н. Мудьюгин. Він говорить, що, володіючи інформацією про зв'язки між злочинцем і потерпілим, можна визначити можливий спосіб вчинення злочину, який буде просто неможливим для інших осіб, які в такому зв'язку з потерпілим не перебувають [7, с. 8].

Значною мірою такі висловлювання стосуються тяжких тілесних ушкоджень, оскільки близько 66 % потерпілих перебували в родинних, близьких чи інших стосунках зі злочинцем. У зв'язку з цим, для організації пошукової роботи важливе значення мають відомості про місце проживання потерпілого і злочинця. Проведене дослідження показало, що 26,0 % таких осіб мешкали в одній квартирі, 1,8 % – в під'їзді одного будинку, 7,4 % – в одному будинку, 6,8 % – на одній вулиці, 47,6 % – в одному населеному пункті та 9,3 % – у різних населених пунктах. Наведені дані переконливо свідчать про зв'язок злочинця з потерпілим за місцем їх проживання, що слід враховувати в процесі висування і перевірки слідчих версій.

Аналіз кримінальних проваджень щодо заподіяння тяжких тілесних ушкоджень уможливив виділити три рівня спілкування жертви і злочинця. На першому рівні знаходиться побутове та інше її оточення. Зв'язки жертви із злочинцем у цьому випадку постійні і досить міцні. На другому рівні знаходиться побутове та інше оточення потерпілого. Зв'язок із цим оточенням відрізняється ситуаційністю, інерційністю і епізодичністю. На третьому рівні можна вести мову про подальше оточення будь-якої особи; зв'язки з яким визначаються не міжособистими відносинами, як у попередніх, а просторово-часовими та іншими чинниками. Саме цим зв'язкам притаманна випадковість їх перетворення у відносини. Розшук злочинця за цією категорією кримінальних правопорушень має здійснюватися шляхом переходу від дослідження найближчого зрізу до дослідження наступних рівнів оточення.

Досліджуючи поведінку постраждалого, яка передувала заподіянню йому тяжкого тілесного ушкодження, були отримані такі результати: потерпілий ображав словами або жестами особу, яка потім заподіяла йому тяжкі тілесні ушкодження, або іншу особу – 30,0 %, потерпілий першим починав вчинювати фізичний вплив – 20,0 %, потерпілий першим починав сварку – 15,0 % або чіплявся до будь-кого – 15,0 %, і в 20,0 % потерпілий мав різні варіанти поведінки.

Так, нейтральна поведінка жертви, це різні юридично та соціально правомірні вимоги, висловлювання зауважень щодо аморальної або неправомірної поведінки будь-кого, надмірне виховання або настанови, втручання в спілкування інших осіб, рознімання бійки, відмова виконувати якісь дії (дати сигарету, щось купити тощо), загравання до інших осіб, не реагування на зауваження тощо. Загалом під нейтральною поведінкою розуміють таку поведінку людини, яка не створює негативних, шкідливих умов або обставин і не викликає об'єктивної необхідності відповідної реакції людини. Наприклад, двоє громадян сварилися і штовхали

один одного біля гуртожитку університету ім. Драгоманова. Сторонній громадянин, мешканець цього гуртожитку, проходячи повз них навіть не зупиняючись, лише один раз промовив, щоб вони не сварилися, як раптом ці два громадянина, не домовляючись між собою, накинулися на незнайомця і завдали йому тяжких тілесних ушкоджень.

У переважній більшості 90,0 % потерпілих після отримання важкого тілесного ушкодження припиняють активну діяльність, намагаються залишитися на самоті та надають собі самостійно першу допомогу, інколи звертаються по допомогу до сторонніх осіб. Дехто з потерпілих, приблизно 5 %, після отримання тяжких тілесних ушкоджень намагаються покинути місце, де було заподіяно ушкодження, а дехто – 5 %, навпаки, намагаються продовжувати активні дії. У переважній більшості вони виражаються в спробі забрати знаряддя злочину, вчинити фізичне насильство стосовно свого кривдника. Приблизно 3 % з них погрожують фізичною розправою або іншою помстою особі, яка заподіяла їм тяжке тілесне ушкодження. Така погроза може бути здійснена як самим потерпілим, так і його друзями або родичами. Це пояснюється сильним душевним хвилюванням, стресом або страхом. Інколи відстані, які вони долали, були досить значними, а інколи вони мали ушкодження, які не дозволяли рухатися. Так, потерпілого Г. викинули з 4 поверху гуртожитку. Від падіння серед інших ушкоджень він мав перелом двох ніг, але зміг пробігти відстань майже з півкілометра, де його і знайшли пересічні громадяни та викликали швидку допомогу.

Важливим у криміналістичному аспекті є встановлення взаємозв'язків жертви і злочинця залежно від їх характеру. Аналіз слідчо-судової практики за матеріалами кримінальних проваджень щодо зазначеної категорії злочинів дозволяє розрізняти дружні, нейтральні і неприязні стосунки, а також їх відсутність до виникнення злочинного результату.

Криміналістична значимість неприязних стосунків проявляється в можливості використання відомостей про них для встановлення особи злочинця, мотивів його поведінки, джерел інформації, для висунування версій про мотив і мету злочину, про спосіб вчинення і приховування злочину, про місце знаходження об'єктів, що цікавлять слідство, тощо. Відповідно до цього злочинці часто намагаються приховати конфліктність та неприязнь у стосунках із потерпілим від оточуючих. Відсутність відомостей про реальний характер стосунків жертви з різними особами серйозно ускладнює розкриття злочинів.

Криміналістичне значення досліджуваних у статті зв'язків у межах системи жертва – злочинець полягає в тому, що вони певним чином впливають на встановлення оточення жертви і характер взаємозв'язків з нею, виявлення у жертви специфічних інтересів, потреб, кола занять і типових місць спілкування з найближчим оточенням тощо. Саме тому зазначені вище зв'язки мають використовуватися в теорії при розробці проблем висунування версій, планування і визначення алгоритму розслідування, моделювання особи злочинця, встановлення напрямів пошуку і можливих місць знаходження злочинця і очевидців, виявлення способів вчинення злочину і протидії розслідуванню, вибору тактики слідчих (розшукових) дій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вандышев В.В.* Связь “жертва – преступник” и ее использование в раскрытии и расследовании умышленных тяжких телесных повреждений : учебное пособие / В.В. Вандышев – Л. : ЛВК МВД СССР, 1987. – С. 18–19.
2. *Салтевский М.В.* Криминалистическая характеристика : структура, элементы / М.В. Салтевский // Специализированный курс криминалистики : учебник. – К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 312.

3. *Старушкевич А.В.* Особа злочинця та потерпілого як елемент криміналістичної характеристики сексуальних убивств : навчальний посібник / А.В. Старушкевич. – К. : НТВ “Правник” – НАВСУ, 1997. – 63 с.

4. *Элькинд П.С.* Виктимологический аспект охраны прав личности в уголовном судопроизводстве / П.С. Элькинд // Проблемы уголовного статуса личности в уголовном процессе. – Саратов, 1981. – С. 90–91.

5. *Франк Л.В.* Виктимология и виктимность / Л.В. Франк. – Душанбе, 1972. – 346 с.

6. *Квашис В.Г.* Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / В.Г. Квашиш – М., 1999. – 268 с.

7. *Мудьюгин Г.Н.* Расследование убийств по делам, возбужденным в связи с исчезновением потерпевшего / Г.Н. Мудьюгин – М., 1967. – 147 с.

Отримано 13.10.2015

В.Є. Лук'янчикова

ПОНЯТТЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

У статті здійснено аналіз поглядів науковців щодо визначення науково-технічних засобів, що використовуються у кримінальному провадженні з метою виявлення, дослідження та використання доказової інформації. Розглянуто підстави для класифікації науково-технічних засобів, що використовуються у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, наукові засоби, технічні засоби, класифікація, підстави класифікації.

В статье осуществлен анализ мнений ученых относительно определения научно-технических средств, которые используются в уголовном производстве с целью выявления, исследования и использования доказательственной информации. Рассмотрены основания для классификации научно-технических средств, которые используются в уголовном производстве.

Ключевые слова: уголовное производство, научные средства, технические средства, классификация, основания классификации.

In the paper the opinions of scientists concerning the definition of scientific and technical means which are used in the criminal process with an aim of detection, examination and use of the evidential information have been analyzed. The grounds for classification of scientific and technical means which are used in the criminal process have been considered.

Keywords: criminal process, scientific means, technical means, classification, grounds of classification.

Сьогодні Україна переживає досить складний етап своєї розбудови. Реформування системи ОВС – трансформування органів міліції в національну поліцію є одним з цих етапів. Здійснюються наукові дослідження, спрямовані на розроблення нової спеціальної та криміналістичної техніки, яка сприятиме підвищенню ефективності роботи слідчих і спеціалістів-криміналістів в розкритті і розслідуванні кримінальних правопорушень, виявленні слідів замаскованих та прихованих найбільш небезпечних злочинів, документування фактів корупційної діяльності окремих осіб і організованих злочинних груп.

Для позначення технічних засобів і приладів, які використовуються з метою виявлення, фіксації та дослідження слідів злочину, в науковій літературі зустрічається багато термінів, таких, наприклад, як “оперативно-технічні засоби” або “технічні засоби”, або “спеціальні технічні засоби” та багато інших. Але за своєю сутністю вони визначають одну і ту ж категорію інструментарію пізнавальної діяльності для роботи з різноманітними слідами злочинів.

На сучасному етапі законодавча регламентація застосування науково-технічних засобів у кримінальному провадженні не може бути визнана досконалою. Наявність у системі норм, що регулюють відносини у цій сфері, вельми широкого кола термінів на позначення одного правового поняття спричиняє негативну ситуацію законодавчої невизначеності та можливості неоднозначного тлумачення цих понять у правозастосовній діяльності.

Вирішенню окресленої проблемної ситуації, на наш погляд, сприяло б визнання єдино точним термінологічного сполучення “науково-технічні засоби”. Доцільність його використання з такою метою зумовлена саме технічною та науковою природою зазначених засобів, що підтверджується поглядами науковців у системі знань, яка формується такою синтетичною наукою, як криміналістика.

Саме на цьому наполягає В.Г. Гончаренко. Доцільність звернення до зазначеного терміна дослідник пояснює тим, що в діяльності слідчого використовуються досягнення науки, і це дає можливість перевести розслідування на якісно нове підґрунтя в частині застосування науково-технічних засобів із різних галузей науки і техніки [1, с. 154].

Вважається, що для загального їх позначення термін “науково-технічні засоби” є більш вдалим за усі, оскільки в сучасних умовах розвитку науково-технічного прогресу наука і техніка взаємно обумовлюють і проникають одне в одну. Слід підтримати думку П.А. Лупинської про те, що “успішне розслідування злочинів неможливе без застосування науково-технічних засобів” [2; 3].

Звернення до наукової літератури свідчить про існування широкого кола визначень терміну науково-технічних засобів. Наприклад, В.П. Божьев зазначає: “під науково-технічними засобами найчастіше розуміють сукупність засобів, які використовують у процесі розслідування злочинів з метою виявлення, фіксації, вилучення речових доказів; різних приладів (металошукачі, прилади для пошуку трупів); речовини і матеріали, здатні фіксувати різноманітні сліди (гіпс, парафін, полімери) і хіміко-фізичні засоби (хімічні реактиви, рентгенівські, ультрафіолетові, інфрачервоні промені, ізотопи)” [4, с. 276].

Відомий сучасний вчений-криміналіст М.П. Яблоков зазначає, що технічна природа засобів, що використовуються, особливо стосовно засобів комп’ютерної техніки, беззаперечно доводить необхідність визначення таких засобів, як “науково-технічних”. Виникнення цієї ситуації органічно пов’язано з “тенденціями науково-технічного процесу, який у ядро переозброєння всієї технічної діяльності в процесі розслідування злочинів ставить різноманітні науково-технічні засоби, особливе місце серед яких посідають комп’ютерні системи та засновані на їхньому використанні методи інформаційного забезпечення кримінально-процесуальної діяльності” [5, с. 162–163].

Цю думку поділяє Б.Т. Безлепкин, який наголошує, що до числа таких випробовуваних на практиці і закріплених у законі засобів, які можуть бути використані під час проведення слідчих дій для збирання доказів, відносяться науково-технічні засоби [6, с. 204].

На доцільності застосування поняття “науково-технічний засіб, що застосовується у кримінальному судочинстві”, наголошує і М.В. Салтевський, розглядаючи у своїх працях аспекти застосування технічних засобів та проблем вдосконалення процесуального регламентування такої діяльності [7, с. 27–32].

Аналогічної думки дотримується також В.С. Зеленецький, який говорить про застосування науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві [8, с. 124–125]. Цю думку поділяють П. Землянський, Г. Саг, Н.С. Карпов В.П. Бахін та В.С. Кузьмичов [9, с. 29–31; 10, с. 108–119].

Отже, дослідивши та проаналізувавши значну кількість поглядів видатних вчених щодо терміна “науково-технічні засоби” і засобів, які застосовуються при розслідуванні і розкритті злочинів, можна констатувати, що цей термін є найбільше поширеним як в криміналістиці, так і в кримінально-процесуальному праві.

Для обґрунтування доцільності і правомірності застосування і використання терміну “науково-технічні засоби” звернемось до його складових понять.

Термін “наука” за тлумачним словником української мови – це одна з форм суспільної свідомості, що дає об’єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишній світ. Освіта, навички, знання, набуті людиною в процесі навчання, життєвого досвіду [11].

Термін “техніка” за тим же тлумачним словником включає в себе сукупність засобів і знарядь праці, що застосовуються в суспільному виробництві та призначені для створення матеріальних цінностей [11].

Розглядаючи пізнавальні можливості інструментарію кримінального провадження, неможливо не врахувати співвідношення та тісний взаємозв’язок науки і техніки. Зрозуміло, що в наш час розвиток сучасної техніки можливий лише на основі широкого та повного використання різноманітних наукових знань – саме це і є головною умовою науково-технічного прогресу, який є єдиним, неподільним, взаємозумовленим поступовим розвитком науки і техніки. Сучасний стан науково-технічного прогресу обумовлюється науково-технічною революцією, за якої роль науки явно стає домінуючою над технікою. Саме це останнім часом знаходить своє відображення в кількісно-якісному перевтіленні виробничих сил на основі перетворення науки в головний, керівний фактор розвитку. Тобто сама практика суспільного життя і суспільних відносин між людьми потребує, щоб наука випереджала техніку, а остання ставала б технологічним втіленням науки. Отже, взаємозв’язок науки і техніки – це найважливіша умова суспільного розвитку в цілому і науково-технічного розвитку зокрема.

Що ж стосується терміну “засіб”, то це те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі; механізми, пристрої і т. ін., необхідних для здійснення чогонебудь, для якоїсь діяльності [11].

Отже, проаналізувавши визначення кожного з понять, наведених у тлумачному словнику української мови, можна погодитись, що термін “науково-технічний засіб” не лише має право на існування, але і є найбільш вдалим.

Перейдемо до розгляду видів науково-технічних засобів, які ще називають групами. При розгляді цього питання вважаю за доцільне порівняти думки вчених з інтервалом у майже тридцять років з метою вивчення динаміки розвитку наукових уявлень щодо класифікації цих засобів.

Залежно від мети, для досягнення якої призначені науково-технічні засоби, О.О. Закатов та Ю.М. Оропай запропонували умовно розподілити їх на кілька груп:

1. Засоби освітлення. Гарна освітленість на місці провадження слідчих дій – необхідна умова високої якості їх проведення. В ході провадження слідчих дій використовуються різноманітні джерела світла: побутові освітлювачі (переносні і стаціонарні), промислові освітлювальні засоби.

2. Оптичні пристрої, які застосовують для виявлення макро- і мікроогляду речових об’єктів, інших предметів і документів: збільшувальні лупи звичайні, біноклярні лупи (які забезпечують стереоскопічність зорового сприйняття), лупи з підсвіткою, різноманітні види мікроскопів та ін.

3. Пошукові пристрої. Це найбільш складні науково-технічні пристрої, які використовуються при розслідуванні злочинів. До них належать: металошукач (“Омуль”, “Блесна”), магнітні шукачі-підйомники, пристрої для пошуку трупів, переносні рентгенівські установки, щупи різноманітних конструкцій, ручний бур та ін.

4. Пристрої для дослідження в невидимих променях спектра (ультрафіолетові освітлювачі типу “Малютка”, електронно-оптичні перетворювачі та ін.). Їх

використання при проведенні оглядів, обшуків та інших слідчих дій дозволяє виявити сліди крові, сперми, слини та інших об'єктів біологічного походження, сліди олії, жирів, кислот і отруйних речовин, прочитати тексти, які були залиті чи витравлені, а також записи, які були написані симпатичним чорнилом.

5. Засоби вимірювання: рулетка, транспорир та штангенциркуль, портативний газоаналізатор (для визначення концентрації горючих газів при пожежі), вимірювачі температури, пірометри, вимірювачі сили електричного струму (струмовимірювальні кліщі та ін.), міліметрова і візирна лінійки, м'який метр, мікрометр, секундомір, спиртометр та ін.

6. Засоби вилучення і упакування. Більшість з них містяться в комплектах науково-технічних засобів для слідчого, експерта-криміналіста і оперативного співробітника. До них належать: пилка, стамески, долото, ніж, склоріз, ножиці, пластилін, шпатель, сургуч, липка поліетиленова плівка, пробірки і флакони з притертою пробкою, пластмасові контейнери, поліетиленові пакетики тощо.

7. Апаратура для фіксації ходу і результатів слідчих дій, а також засоби оргтехніки слідчого (фотоапаратура, магнітофони, відеозаписуюча і кіноапаратура, друкарські машинки, диктофони і т.п.).

8. Засоби зв'язку (телефонний і телеграфний зв'язок, радіозв'язок і телебачення, електроакустичні і рупорні мегафони, сигналізація тощо).

Крім перелічених науково-технічних засобів, зазначають автори, також є їх комплекти. Це слідчі портфелі, спеціальні набори, фотокомплекти, набори науково-технічних засобів для прокурора-криміналіста, оперативна та експертна валіза (сумка), службова валіза автоінспектора, пересувна криміналістична лабораторія тощо [12, с. 13–14].

Ось такий, на сучасний погляд, небагатий арсенал науково-технічних засобів роботи зі слідами злочинів знаходився в розпорядженні слідчих 80-х років минулого сторіччя.

В процесі розвитку криміналістики здійснювалися спроби розробити інші класифікації науково-технічних засобів, які використовуються у кримінальному провадженні. Такі класифікації здійснювалися за різними підставами. Так, В.В. Коваленко пропонує виділяти такі групи науково-технічних засобів криміналістики за відповідними підставами:

1. За походженням – на загально-технічні та техніко-криміналістичні.
2. За функціональним призначенням – на фотографічні, аудіовізуальні, акустичні, комп'ютерні, механічного виявлення і моделювання слідів, пошукові аналітичні, пошукові прості, допоміжні.
3. За видом – на прилади, апаратуру й устаткування, інструменти та пристрої, приладдя та матеріали, комплекти науково-технічних засобів (пересувні криміналістичні лабораторії, пересувні вибухо-технічні лабораторії, мобільні комплекси науково-технічних засобів для слідчо-оперативної групи).
4. За суб'єктом застосування – комплекти та комплекси науково-технічних засобів для слідчого, спеціаліста-криміналіста, спеціаліста-вибухотехніка, дільничного інспектора, інспектора ДАІ, судового медика, експерта та ін. [13, с. 48–49].

Проаналізувавши думки вчених з інтервалом у майже 30 років, можна зробити висновок, що, безперечно, завдяки нестримному розвитку науки і техніки підходи до класифікації науково-технічних засобів, які використовує у своїй роботі слідчий, частково зазнали змін, але основні аспекти, які були закладені криміналістами ще у минулому сторіччі, залишаються підґрунтям для подальших наукових пошуків і розроблення сучасних підстав класифікації науково-технічних

засобів криміналістики. Безперечно, класифікація В.В. Коваленка заслуговує на підтримку, вона більш широко структурована, але у той же час можна помітити проникнення “старого” у цю цілком новітню структуру. Певною мірою можна погодитися з виділенням науково-технічних засобів за суб’єктом їх застосування. Набори технічних засобів, що розроблені для слідчого, з успіхом може застосовувати дільничний інспектор або оперативний співробітник, а набір для спеціаліста-криміналіста – слідчий. На цю обставину звертали увагу й інші науковці, підкреслюючи умовний характер такої класифікації. Особливу увагу сьогодні привертає використання комп’ютерів та інформаційних технологій в роботі із запобігання, виявлення, документування та розкриття злочинів. Класифікація науково-технічних засобів криміналістики, запропонована О.О. Закатовим та Ю.М. Оропаєм, відіграла важливу роль у подальших наукових дослідженнях. Звичайно, про більшість сучасних технічних пристроїв з їх майже безмежними можливостями тоді ніхто не міг і мріяти. Можливо ще через декілька десятків років молоді фахівці у галузі криміналістики, які досліджуватимуть цю тематику, будуть розглядати наші праці як історію і дивуватись недосконалоості наших технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончаренко В.И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы) / В.И. Гончаренко // *Вибране*. – К. : Прецедент, 2011. – С. 9–154.
2. Уголовный процесс : учеб. для вузов / Л.Б. Алексеева, В.А. Давыдов, М.С. Дьяченко, Г.П. Ивлиев ; под ред. П.А. Лупинской. – М. : Юристъ, 1995. – 544 с.
3. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учеб. / Л.Б. Алексеева, В.А. Давыдов, М.С. Дьяченко и др. ; под ред. П.А. Лупинской. – М. : Юристъ, 1998. – 696 с.
4. Уголовный процесс : учеб. для вузов / под ред. В.П. Божьева. – М. : Спарк, 1998. – С. 276.
5. Яблоков Н.П. Криминалистика / Н.П. Яблоков – М. : БЕК, 1996. – С. 162–163.
6. Безлепкин Б.Т. Уголовный процесс России. Общая часть и досудебные стадии (курс лекций) / Б.Т. Безлепкин. – М. : Международный Университет Бизнеса и Управления, 1998. – С. 204.
7. Салтевский М.В. Проблема совершенствования процессуальной регламентации применения научно-технических средств в уголовном судопроизводстве / М.В. Салтевский // *Криминалистика и судебная экспертиза*. – 1991. – Вып. 45. – С. 27–32.
8. Зеленецький В. Поняття наукового результату, необхідного для розробки науково-прикладних програм використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю / В. Зеленецький // *Вісник Академії правових наук України*. – 1997. – № 4. – С. 124–125.
9. Землянський П. Способи і засоби виявлення викраденого при розслідуванні крадіжок / П. Землянський, Г. Саг // *Право України*. – 1992. – № 4. – С. 29–31.
10. Бахин В.П. Проблемы повышения научно-технического потенциала следствия / В.П. Бахин, Н.С. Карпов, В.С. Кузьмичев // *Вестник Днепропетровского ун-та. Правоведение*. – 1994. – Вып. 1. – С. 108–119.
11. Наука / Толковый словарь украинского языка (онлайн версия) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // www.classes.ru/all-ukrainian/dictionary-ukrainian-explanatory-term-94407.htm](http://www.classes.ru/all-ukrainian/dictionary-ukrainian-explanatory-term-94407.htm).
12. Закатов А.А. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А.А. Закатов, Ю.Н. Оропай. – К. : РИО МВД УССР, 1980. – С. 13–14.
13. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій / В.В. Коваленко. – Л. : РВВ ЛДУВС, 2007. – С. 48–49.

Отримано 22.09.2015

ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ СЛІДЧОГО ЯК ЧИННИК НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ НЕГАТИВНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ З БОКУ ДОПИТУВАНИХ

У статті розглянуто професійно важливі якості слідчого, необхідні для своєчасного виявлення та блокування негативного психологічного впливу з боку допитуваних; наведено результати емпіричного дослідження щодо необхідності розвитку цих якостей з метою ефективного професійного спілкування в умовах негативного психологічного впливу на слідчого під час комунікативних слідчих дій.

Ключові слова: психологічний вплив, негативний психологічний вплив, слідчий, допитуваний, комунікативні слідчі дії, професійно важливі якості.

В статье рассмотрены профессионально важные качества следователя, необходимые для своевременного выявления и блокировки негативного психологического воздействия со стороны допрашиваемых; приведены результаты эмпирического исследования о необходимости развития этих качеств с целью эффективного профессионального общения в условиях негативного психологического воздействия на следователя во время коммуникативных следственных действий.

Ключевые слова: психологическое воздействие, отрицательное психологическое воздействие, следователь, допрашиваемый, коммуникативные следственные действия, профессионально важные качества.

Paper studies the professional qualities of the investigator needed for the timely detection and blocking of negative psychological impact from the interrogation; the results of an empirical study on the need to develop these qualities for an effective professional communication in conditions of a negative psychological impact on the communication of the investigator during the investigation.

Keywords: psychological impact, negative psychological effects, investigator, interrogator, communication investigations, professional qualities.

Психологічна готовність слідчих до своєчасного виявлення та нейтралізації негативного психологічного впливу з боку допитуваних може забезпечуватися психологічною підготовкою. До змісту готовності входять уміння, навички та професійно важливі психологічні якості, що забезпечують ефективне професійне спілкування з допитуваними особами в умовах здійснення останніми негативного психологічного впливу на слідчого. Відповідно, з урахуванням результатів теоретико-емпіричного дослідження в загальній сукупності професійних якостей та умінь, необхідних слідчому, нами виділено таких одинадцять: наполегливість, принциповість, цілеспрямованість, передбачливість, проникливість, професійну спостережливість, уміння встановлювати та підтримувати психологічний контакт, уміння обирати оптимальну стратегію спілкування з допитуваним, уміння своєчасно визначати неправдиву інформацію з боку допитуваного, уміння точно визначати наміри допитуваного за невербальними ознаками, саморегуляцію професійної поведінки. Отже, на нашу думку, саме професійна спостережливість слідчого є основою професійного спілкування, вона необхідна при спостереженні за

поведінкою допитуваних, діагностиці їх особистісних якостей, а також при прогнозуванні їх конфліктних, протиправних намірів, у тому числі можливості негативного психологічного впливу. Крім того, професійна спостережливість слідчого є основою уміння встановлювати та підтримувати психологічний контакт, уміння своєчасно визначати неправдиву інформацію з боку допитуваного, уміння точно визначати наміри допитуваного за невербальними ознаками. Вона безпосередньо залежить від інтелектуальних якостей особистості слідчого, рівня його рефлексивної організації, здатності до емпатії, а також сили мотивації.

Професійна спостережливість, як зазначає В.С. Медведєв, – це вибіркове виявлення, упорядкування та зведення в цілісну систему візуальної (зорової) та допоміжної (слухової, нюхової, тактильної) інформації, важливої для конкретного службового завдання, функції, діяльності в цілому. Саме завдання чи службова функція організовують і активізують спостережливість у необхідних ситуаціях, надають їй цілеспрямований характер [1, с. 7]. Саме завдяки професійній спостережливості слідчий уміє своєчасно звернути увагу на когось (на щось) і, де це потрібно, відчувати та сприйняти навіть короткочасну, малопомітну інформацію, узагальнити її та встановити причинно-наслідкові зв'язки. За відсутності чи нерозвиненості професійної спостережливості слідчий не передбачатиме події, а із запізненням реагуватиме на них, не управлятиме професійним спілкуванням, а підпорядковуватиметься йому, не зможе своєчасно діагностувати та блокувати негативний психологічний вплив з боку допитуваних.

Розрізняють два основні різновиди професійної спостережливості: предметну та міжособистісну. Предметна спостережливість виступає загальним фоном чи умовою професійного спілкування. Міжособистісна спостережливість є складовою професійного спілкування, вона безпосередньо впливає на його ефективність [1, с. 8]. Відповідно, в рамках нашого дослідження нас цікавить саме міжособистісна спостережливість, тому що вона спрямована на допитуваних, з якими спілкується слідчий під час проведення комунікативних слідчих дій.

Міжособистісна спостережливість полягає в здатності отримувати важливу інформацію щодо психології допитуваного (темперамент, риси характеру, кримінальний досвід, звички, система відношень, рольова поведінка та ін.) на основі побічних, малопомітних ознак. Такі ознаки пов'язані, перш за все, із зовнішністю та манерою спілкування. Міжособистісна спостережливість особливо важлива при встановленні психічних станів, намірів допитуваного, прогнозуванні їх динаміки під час спілкування. Крім того, міжособистісна спостережливість допомагає з'ясувати, наскільки допитуваний щирий і зацікавлений у спілкуванні, оцінити його готовність до взаєморозуміння чи навпаки, протидії, у тому числі у вигляді негативного психологічного впливу. Професійна спостережливість, як предметна, так і міжособистісна, передбачають сам процес спостереження, тобто отримання інформації за допомогою зорового аналізатора.

Розгляд професійної спостережливості не буде повним без визначення основних видів спостереження. Так, вітчизняний психолог В.С. Медведєв визначає такі основні види спостереження:

- за сферою застосування: життєве чи побутове, наукове та професійне спостереження;
- за об'єктом розрізняють самоспостереження та зовнішні спостереження (предметне та міжособистісне);
- за формою та позицією спостерігаючого розрізняють явне (відкрите), приховане (замасковане), включене та невключене спостереження;

– за часом та способом фіксації даних розрізняють безпосередньо фіксоване, віддалено фіксоване, документально зафіксоване (письмово, відео-, фото) та умовно зафіксоване (у пам'яті, у вигляді емоційного враження) спостереження;

– за обсягом розрізняють суцільне та вузько спрямоване спостереження; а також воно може бути пасивним (очікуваним) та активним (пошуковим) [1, с. 10–12].

Під час комунікативних слідчих дій слідчий користується саме професійним спостереженням, яке підпорядковане ефективному вирішенню певних службових завдань чи функцій. Водночас таке спостереження повинно спиратися на наукові рекомендації і враховувати напрацювання життєвого спостереження. Слідчий під час професійного спілкування з допитуваними використовує як зовнішнє спостереження, так і елементи самоспостереження (інтроспекції) при самоконтролі під час такого спілкування. Відслідковуючи особливості мовленнєвої та немовленнєвої поведінки допитуваних, слідчий повинен пам'ятати, що він сам водночас є потужним джерелом вербальної та невербальної інформації. Інформаційні сигнали, які йдуть від слідчого, можуть, з одного боку, зруйнувати сприятливу атмосферу інформаційної взаємодії з допитуваними, а з іншого – надати їй нові імпульси для подальшого розвитку. Тому слідчий повинен контролювати свої не тільки вербальні, а й невербальні реакції. Відтак незвична зовнішність та манера спілкування слідчого привертають підвищену увагу з боку допитуваних та заважають зовнішньому спостереженню.

У звичних ситуаціях спілкування під час допиту слідчий використовує приховане, включене спостереження. У незвичних ситуаціях, у тому числі під час блокування негативного психологічного впливу з боку допитуваного, слідчим застосовується явне спостереження, особливо коли це стосується прийомів активного протистояння такому впливу. Під час допиту, одночасному допиті двох чи більше вже допитаних осіб можливо застосовувати відеозйомку. Це, з одного боку, може упередити здійснення відкритого негативного психологічного впливу, а з іншого – надає можливість слідчому детальніше проаналізувати поведінку допитуваного, особливо коли є прихований негативний психологічний вплив.

В умовах допиту слідчому переважно доводиться фіксувати увагу на одному, а при одночасному допиті на двох чи більше вже допитаних особах. Тут має значення мимовільне відволікання від предмета спостереження, яке може виникати внаслідок поточного психічного стану слідчого або провокуючої поведінки допитуваного або допитуваних. Характеризуючи професійну спостережливість, необхідно підкреслити, що вона є складною, вторинною професійно важливою якістю. Вона спирається на зорову чутливість, поєднує в собі сприйняття, елементи пам'яті, окремі розумові дії.

Професійна зорова чутливість – це здатність слідчого вибірково відчувати вплив на зоровий аналізатор, який виникає під час спілкування з допитуваним, а також під час службової діяльності в цілому. Основними характеристиками зорової чутливості є рівень чутливості, точність та чіткість. Професійне зорове сприймання слідчого полягає в здатності відображати у вигляді цілісного образу різноманітні об'єкти (предмети, речі, знаряддя, будівлі) та осіб під час спілкування, службової діяльності.

Професійна зорова пам'ять – це вибіркова, точна фіксація, максимально повне зображення та відтворення суттєвої інформації у вигляді образів об'єктів, осіб, подій. Завершуючи характеристику професійної спостережливості, її різновидів, підкреслимо таке. По-перше, професійна спостережливість акумулює в собі окремі характеристики пізнавальних процесів (пам'яті, мислення,

сприйняття, чутливості), тому її рівень залежить від розвиненості кожної із зазначених характеристик. По-друге, професійна спостережливість безпосередньо включена в професійне спілкування слідчого і забезпечує його ефективність. Таким чином, розвиток професійної спостережливості є важливим практичним завданням, а її розвиненість до рівня уміння свідчить про професійно-психологічну майстерність слідчого.

З професійною спостережливістю нерозривно пов'язана проникливість. Як зазначає В.Г. Зазикін, проникливість – це якість особистості, яка залежить від уміння спостерігати, багато помічати, вгадувати, а найголовніше – передбачати [2, с. 10–11]. Проникливість у професійній діяльності слідчого пов'язана із його здатністю визначити або вгадати особистісні риси, характерологічні особливості, мотиви поведінки, передбачити емоційні реакції, дії та вчинки допитуваних. До невід'ємної складової проникливості В.Г. Зазикін відносить спостережливості та уміння аналізувати. Саме розвиток спостережливості, на думку науковця, є необхідною умовою розвитку проникливості. Уміння аналізувати необхідно визнати однією з найбільш цінних якостей слідчого, пов'язаних з проникливістю. Це уміння тісно пов'язане з умінням обробляти відмічену інформацію, оцінювати її зміст, причини, наслідки та значущість.

Виходячи зі структури та змісту проникливості, можна стверджувати, що вона дозволяє слідчому здійснювати так звану неінструментальну психодіагностику, тобто без застосування традиційних психодіагностичних методів і процедур – тестів та завдань. Тут головним вбачається те, що процес професійного спостереження може бути поєднаний з цілеспрямованим спілкуванням, характерним саме для діяльності слідчого, особливо під час комунікативних слідчих дій.

Наступна професійно важлива якість, яку ми визначили як таку, що необхідна слідчому при взаємодії з допитуваними, особливо в умовах здійснення ними негативного психологічного впливу, – це принциповість. Під принциповістю розуміється наявність стійких переконань і активне прагнення до їх реалізації, втілення в життя, незважаючи на перешкоди та загрози особистому добробуту [3, с. 77]. Саме принциповість допомагає слідчому протистояти негативному психологічному впливу з боку допитуваних осіб та власним слабкостям, успішно вирішувати властиві кожному внутрішні конфлікти, особистісні спори між належним і бажаним, суспільним і особистим. Особливо це важливо, коли допитуваний намагається схилити слідчого до заборонених зв'язків.

Не менш важлива, на нашу думку, така професійна якість, як наполегливість. Наполегливість – одна з основних якостей волі, яка виражається в постійній готовності долати перешкоди, здатності тривалий час утримувати в свідомості визначену мету, мобілізуючи всі сили для її досягнення. Діяльність слідчого підпорядкована загальній меті кримінального судочинства – встановленню об'єктивної істини і досягненню цієї мети, що є його професійним обов'язком.

Проблема саморегуляції професійної поведінки особливо гостро постає в умовах здійснення негативного психологічного впливу на слідчого під час досудового розслідування. Емоційний стан слідчого доцільно розглядати в двох основних напрямках: як визначення зовнішніх проявів емоційних станів слідчого, продуктивність і ефективність його праці та як вивчення впливу емоційних станів слідчого на успіх у його роботі незалежно від форм їх зовнішніх проявів. Практика засвідчує, що під час допиту допитувані особи відчувають гостру нестачу інформації, особливо відомої слідчому. Тому допитувані (особливо підозрювані) намагаються зрозуміти, що саме відчуває слідчий по відношенню до нього (жалість, презирство і т. ін.) з метою використати це у своїх інтересах. І, нарешті, допитуваний

намагається зрозуміти плани слідчого: який запобіжний захід буде обраний, які слідчі дії слід очікувати тощо. Джерелом такої інформації виступає сам слідчий, причому не завжди за своїм бажанням.

Слід зазначити, що інформація, яка виходить від слідчого поза його волею, може бути причиною невдачі при проведенні комунікативних слідчих дій. Найчастіше такими проявами виступають зовнішні прояви роздратування, подиву, занепокоєності, розгубленості і т. ін. Володіння навичками саморегуляції професійної поведінки, у тому числі контролювання міміки, – завдання доволі складне, тому що професійне спілкування слідчого відрізняється емоційною насиченістю. Відсутність у слідчого навичок саморегуляції професійної поведінки дозволить “досвідченому” допитуваному досягнути мети здійснення негативного впливу або, як мінімум, отримати значну інформацію щодо особистості слідчого. Таким чином, перед слідчим постає складне завдання володіти своєю поведінкою, стримуючи зовнішні прояви емоцій.

Вивчення впливу емоційних станів слідчого на успіх у його роботі незалежно від форм їх зовнішніх проявів потребує, перш за все, визначення, чим саме визначаються ці емоційні навантаження і які якості у зв'язку з цим необхідні слідчому для нормальної, продуктивної праці. Серед основних причин, що впливають на збільшення емоційного напруження слідчого, слід назвати взаємовідношення людей, оскільки будь-яка слідча дія, а тим більше допит та очна ставка передбачають таке взаємовідношення. Емоційна реакція учасників процесу, безумовно, впливає на слідчого.

Емоційна стійкість, уміння володіти своєю поведінкою під час комунікативних слідчих дій може забезпечувати слідчому можливість протистояти негативному впливу з боку допитуваних осіб.

Проведені психологічні експериментальні дослідження [4] свідчать, що в результаті емоційного навантаження знижується загальна працездатність слідчого та пригнічуються такі важливі в професії слідчого психічні функції як увага, мислення, пам'ять. З цього можна зробити висновок, що емоційна стійкість, володіння навичками саморегуляції професійною поведінкою сприятиме ефективній взаємодії слідчого з учасниками процесу, у тому числі під час комунікативних слідчих дій, особливо в умовах здійснення негативного психологічного впливу з боку допитуваних.

Обґрунтування необхідності розвитку в ході здійснення професійної психологічної підготовки майбутніх слідчих зазначених психологічних якостей, а також їх узагальнення дають можливість перейти до наступного етапу дослідження. Так, з метою виділення з існуючого переліку професійних якостей та умінь, необхідних для діагностики та блокування негативного психологічного впливу з боку допитуваних, тих, що є пріоритетними, визначальними, нами було розроблено методику, яку ми назвали – “Експертна оцінка професійних якостей та умінь, необхідних слідчому для своєчасного виявлення та нейтралізації негативного психологічного впливу з боку допитуваних”. Ця методика становить перелік професійних якостей та умінь, що в тій чи іншій мірі необхідні для професійного спілкування слідчого з допитуваними, у тому числі в умовах здійснення останніми негативного психологічного впливу на слідчого. Якості та уміння розташовані в алфавітному порядку із наданням їм зрозумілого для опитуваних тлумачення.

Експертній групі, що складалася із слідчих-практиків, які мають стаж слідчої роботи понад п'ять років, було запропоновано оцінити за мірою необхідності кожену якість (уміння) за дев'ятибальною шкалою і проставити відповідний бал поряд із зазначеною якістю (умінням).

Інтерпретація результатів: 1–3 бали – якщо міра необхідності цієї якості або уміння мала; 4–6 балів – якщо міра необхідності цієї якості або уміння середня; 7–9 балів – якщо міра необхідності цієї якості або уміння велика.

У якості експертів виступили 65 слідчих практичних підрозділів ОВС України.

Із зазначених вище професійних якостей та умінь були відібрані ті, міра необхідності яких була визначена як велика (абсолютно необхідна), тобто увійшли в діапазон 7–9 балів.

Таким чином, за результатами нашого дослідження п'ятірку найбільш важливих якостей та умінь склали (визначається в балах):

- професійна спостережливість – 8,5;
- уміння встановлювати та підтримувати психологічний контакт – 8,2;
- уміння своєчасно визначати неправдиву інформацію з боку допитуваного – 8,1;
- передбачливість – 7,9;
- уміння точно визначати наміри допитуваного за невербальними ознаками – 7,5.

Формування, розвиток та вдосконалення виділених якостей – основний зміст процесу професійної психологічної підготовки слідчих.

На підставі наведеного вище нами було відібрано ряд тестових методик, що дозволяють виміряти відповідні характеристики. Ці методики відповідають вимогам для широкого застосування в діючих підрозділах: а) простота застосування; б) швидкість оцінки й обрахування; в) невеликий обсяг (від 14 до 50 питань); г) загальний час застосування: максимум 50–60 хвилин.

По кожній професійній якості та умінню були відібрані такі методики:

- методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК);
- методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойка;
- методика діагностики стратегій психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойка (модифікація В.С. Медведєва);
- методика визначення рівня перцептивно-невербальної компетентності Г.Я. Розен;
- тест на виявлення спостережливості.

Ці методики відповідають вимогам для широкого застосування в діючих підрозділах: а) простота застосування, б) швидкість оцінки й обрахування; в) невеликий обсяг (від 14 до 50 питань), г) загальний час застосування: 50–60 хвилин.

Зазначені методики були апробовані на групі курсантів випускного курсу факультету підготовки слідчих (загальна кількість опитаних – 50 осіб) Навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Національної академії внутрішніх справ (м. Київ). Також для порівняння методики було апробовано на групі слідчих ОВС України (загальна кількість опитаних – 50 осіб).

Для діагностики рівня розвитку комунікативної компетентності використана методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) [5]. Основні результати дослідження комунікативної компетентності у курсантів порівняно із слідчими показують, що найбільш вираженими виявилися такі особистісні якості як комунікабельність (14,06 балів у курсантів проти 12,97 балів у слідчих (фактор А)), емоційна стійкість (13,97 балів у курсантів проти 12,95 балів у слідчих (фактор С)). Ці позитивні якості відповідають нормі та дозволяють передбачити позитивну динаміку подальшого розвитку комунікативної компетентності у курсантів.

Слабкіше за все в курсантів й слідчих виражений фактор М (незалежність) (8,2 балів у курсантів й 8,4 балів у слідчих), це може свідчити про те, що курсанти та слідчі залежні від групи, конформні та можуть піддаватися впливу.

Для визначення рівня невербальної компетентності використана методика визначення рівня перцептивно-невербальної компетентності Г.Я. Розен [5]. Результати свідчать, що 19 слідчих (38 %) та 23 курсанти (46 %) показали високий рівень невербальної компетентності. Проте 31 слідчий (62 %) та 27 курсантів (54 %) показали помірний рівень розвитку невербальної компетентності.

Діагностика основних показників рівня емпатії проводилась за допомогою методики діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойко [6, с. 486–490]. За результатами 6 слідчих (12 %) та 5 курсантів (10 %) показали середній рівень емпатії; 33 слідчих (66 %) та 36 курсантів (72 %) показали занижений рівень емпатії; 11 слідчих (22 %) та 9 курсантів (18 %) показали низький рівень емпатії.

За допомогою методики діагностики стратегій психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойко (модифікація В.С. Медведєва) [7, с. 137–142] визначені особливості поведінки в різних ситуаціях професійного спілкування за такими показниками: а) співробітництво, компроміс; б) уникання впливу, пасивний захист; в) здійснення впливу, активний захист. По зазначеним показникам отримані такі результати: а) у 20 слідчих (40 %) у порівнянні з 10 курсантами (20 %) стратегія захисту достатньо виражена; у 4 слідчих (8 %) та 5 курсантів (10 %) ця стратегія яскраво виражена; б) у 19 слідчих (38 %) та 23 курсантів (46 %) стратегія захисту достатньо виражена; у 6 слідчих (12 %) та 5 курсантів (10%) зазначена стратегія яскраво виражена; в) у 13 слідчих (26 %) та 15 курсантів (30 %) стратегія захисту достатньо виражена; у 2 слідчих (4 %) та 3 курсантів (6 %) ця стратегія яскраво виражена. Зазначимо відсутність домінування будь-якої стратегії як у слідчих так й у курсантів.

Рівень спостережливості діагностувався за допомогою тесту на спостережливість [8, с. 400]. Отримані результати свідчать, що 17 курсантів (34 %) та 22 слідчих (44 %) показали досить високий рівень спостережливості (109 та 108 балів з 140 можливих), 31 курсант (62 %) та 25 слідчих (50 %) показали достатній рівень спостережливості (88 та 89 балів), 2 курсанти (4 %) та 3 слідчих (6 %) показали занижений рівень спостережливості (71 та 70 балів).

Отримані результати дослідження професійно важливих психологічних якостей та умінь, необхідних слідчому для своєчасної діагностики та блокування негативного психологічного впливу з боку допитуваних осіб, дали можливість виявити домінуючі якості та уміння і за допомогою відібраних тестових методик виміряти та порівняти відповідні характеристики в слідчих та курсантів.

Таким чином, наведені емпіричні результати свідчать про те, що психологічна готовність слідчих до своєчасного виявлення і нейтралізації негативного психологічного впливу з боку допитуваних може забезпечуватися психологічною підготовкою. До змісту готовності входять уміння, навички та професійно важливі психологічні якості, що забезпечують ефективне професійне спілкування з допитуваними в умовах здійснення останніми негативного психологічного впливу на слідчого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Медведєв В.С. Професійне спілкування пенітенціарного персоналу : навч.-метод. посіб. / В.С. Медведєв, В.М. Синьов, С.І. Скоков. – К. : [б. в.], 2003. – 152 с.
2. Зазыкин В.Г. Психология проницательности / В.Г. Зазыкин. – М. : РАГС, 2002. – 130 с.
3. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей : учеб. пособие / А.Р. Ратинов – М. : НИ и РИО ВШ МООН РСФСР, 1967. – 290 с.

4. *Шахриманьян И.К.* Значение эмоциональной устойчивости следователя / И. К. Шахриманьян, В. А. Варламов, В. В. Тараканов // Проблемы предварительного следствия. – Волгоград, 1976. – Вып. 5. – С. 83–87.
5. *Фетискин Н.П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М., Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
6. *Райгородский Д.Я.* Практическая психодиагностика : методика и тесты : учебное пособие / Д.Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом “БАХРАХ-М”, 2002. – 672 с.
7. *Медведев В.С.* Професійне спілкування пенітенціарного персоналу : навчально-методичний посібник / В.С. Медведєв, В.М. Синьов, С.І. Скоков. – К., 2003. – 152 с.
8. *Карелин А.* Большая энциклопедия психологических тестов / А. Карелин. – М. : ЭКСМО, 2008. – 419 с.

Отримано 27.08.2015

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.77/78

С.Є. Морозова,
кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ПРИПИНЕННЯ ДІЇ СВІДОЦТВА НА ТОВАРНИЙ ЗНАК У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО НЕВИКОРИСТАННЯМ

У статті проаналізовано акти національного та міжнародного законодавства, що врегульовують порядок припинення дії свідоцтва на знак для товарів і послуг у зв'язку з його невикористанням, а також судову практику. Зроблено висновок щодо необхідності усунення термінологічної неузгодженості національного законодавства України та законодавства ЄС щодо поняття, яким позначається маркування продуктів, товарів та послуг. На підставі вивчення судової практики доводиться необхідність належного доказування у справах про припинення дії свідоцтва на товарний знак у зв'язку з його невикористанням.

Ключові слова: товарний знак, знак для товарів і послуг, свідоцтво на знак для товарів і послуг, закон про товарні знаки.

В статті проаналізовані акти національного і міжнародного законодавства, регулюючі порядок прекращения действия свидетельства на знак для товаров и услуг в связи с его неиспользованием, а также судебная практика. Сделан вывод о необходимости устранения терминологической несогласованности национального законодательства Украины и законодательства ЕС относительно понятия, которым обозначается маркировка продуктов, товаров и услуг. На основании изучения судебной практики подчеркивается необходимость надлежащего доказывания по делам о прекращении действия свидетельства на товарный знак в связи с его неиспользованием.

Ключевые слова: товарный знак, знак для товаров и услуг, свидетельство на знак для товаров и услуг, закон о товарных знаках.

Paper analyzes the acts of national and international legislation regulating the termination of validity of a mark for goods and services in connection with its non-use, as well as the judicial practice. The conclusion about the need to eliminate terminological inconsistency of the national legislation of Ukraine and the EU legislation on the concept, which is indicated by labeling of products, goods and services is drawn. On the basis of studying of jurisprudence it is emphasized the need for proper proof for the termination of validity of a trademark due to its non-use.

Keywords: trademark; mark for the goods and services; mark certificate on goods and services; the Law on Trade Marks.

Правова охорона знака для товарів і послуг передбачена національним законодавством більшості країн. В Україні спеціальні законодавчі акти про знаки для товарів і послуг діють поряд із загальним цивільним і господарським

законодавством, що регулює відносини, пов'язані із охороною права інтелектуальної власності, діяльністю суб'єктів підприємництва, про припинення недобросовісної конкуренції.

Слід зауважити, що справи про недобросовісне використання товарного знака, використання його як компонента складної продукції, щодо його невикористання тощо є складними для доказування.

До питання реформи законодавства про торговельні марки, до сучасного регулювання та захисту права інтелектуальної власності на торговельну марку зверталось багато науковців, зокрема Т. Е. Абова, Д.В. Бойко, Ю. Л. Бошицький, О.Ф. Дорошенко, В. О. Калятин, І.С. Канзафарова, О.В. Кохановська, Н.М. Мироненко, П. Ф. Немеш, О. П. Орлюк, О. А. Підпригора, О. О. Підпригора, О. Д. Святоцький, А. П. Сергеев, С. А. Суханов, Р.Б. Шишка, М.Й. Штефан. Однак питання судового захисту права інтелектуальної власності на торговельну марку все ще є не досить висвітленими, зокрема проблемні питання щодо припинення дії реєстрації товарного знака у зв'язку з його невикористанням, висвітлення яких і є метою цієї статті.

Серед об'єктів права інтелектуальної власності (ч. 1 ст. 420 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)) особливе місце належить торговельній марці (знакам для товарів і послуг). Для початку звернімо увагу на термінологічну неузгодженість національного законодавства України та законодавства ЄС щодо маркування продуктів, товарів та послуг.

Так, відповідно до ст. 492 ЦК України торговельною маркою може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

Закон, що регулює відносини, що виникають у зв'язку з набуттям і здійсненням права власності на знаки для товарів і послуг в Україні – “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”¹ “обходить” без термінології ЦК України, використовуючи замість терміна “торговельна марка” термін “знак для товарів і послуг”, надаючи у ст. 1 таке визначення знака – це позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб.

Закон України “Про захист від недобросовісної конкуренції”, визначаючи у ст. 4 неправомірне використання позначень, використовує обидва терміни – торговельна марка і знак для товарів і послуг². Так само застосовуються терміни і у законах України “Про рекламу”, “Про захист прав споживачів” та інших нормативно-правових актах.

Паризька конвенція про охорону промислової власності оперує, зокрема, поняттям “товарні знаки”³.

Очевидною є термінологічна неузгодженість між положеннями ЦК України та законами, що визначають правовідносини у сфері реєстрації, використання та

¹ Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15.12.1993 № 3689-ХІІ (у ред. від 21.05.2015) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3689-12> від 15.12.1993 № 3689-ХІІ Редакція від 21.05.2015

² Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 7.06.1996 р. № 236/96-ВР (у ред. від 13.01.2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80>.

³ Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. (набрання чинності для України міжнародного договору від 25.12.1991) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_123/conv.

охорони прав на знаки для товарів і послуг, яку за більш вже як 10 років чинності ЦК України можна було б законодавцю усунути. Це позитивно вплинуло б на тлумачення і правозастосування цих нормативно-правових актів, на чіткість індивідуалізації юридичних осіб як учасників цивільного обороту, якість товарів та послуг і навіть на попередження злочинів, на що зверталась увага науковців⁴.

Окремі науковці, враховуючи, що ЦК України є основним актом національного цивільного законодавства і всі інші закони України приймаються відповідно до цього Кодексу, вважають за доцільне використовувати термінологію кодексу, називаючи знаки для товарів і послуг торговельними марками⁵. З цим, однак, не можна погодитись, оскільки в цьому разі Закон України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” і міжнародні нормативно-правові акти, які є частиною законодавства України, використовують терміни “знаки для товарів”, “знаки для послуг” тощо.

Для споживачів товарний знак – це візитна картка, символ певного виробника, гільдії, фірми тощо. Товарний знак – це певне позначення, яким виробник чи особа, що надає послуги, позначає (маркує) свої товари чи послуги з метою відрізнити їх від товарів і послуг такого ж виду, що виробляються або надаються іншими виробниками чи особами, що надають послуги чи виконують певну роботу. Позначення для відрізняння товарів виробників за допомогою певних знаків, якими ці товари позначаються виробниками чи купцями, майже завжди були свідченням високої якості товарів, послуг чи робіт⁶. Погоджуючись з наведеним, слід додати, що для виробників товарний знак – це один із атрибутів їх ділової репутації, а також засіб отримання стабільного прибутку.

Згідно з ч. 1 ст. 5 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” правова охорона надається знаку, який не суперечить публічному порядку, принципам гуманності і моралі та на який не поширюються підстави для відмови в наданні правової охорони, встановлені цим Законом, а відповідно до ч. 4 ст. 18 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”, якщо знак не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або від іншої дати після цієї публікації, будь-яка особа має право звернутися до суду із заявою про дострокове припинення дії свідоцтва повністю або частково. У цьому разі дія свідоцтва може бути припинена повністю або частково лише за умови, що власник свідоцтва не зазначить поважні причини такого невикористання. Такими поважними причинами, зокрема є: обставини, що перешкоджають використанню знака незалежно від волі власника свідоцтва, такі як обмеження імпорту чи інші вимоги до товарів і послуг, встановлені законодавством; можливість введення в оману щодо особи, яка виробляє товари або надає послуги, під час використання знака особою, що звернулася до суду, чи іншою особою щодо товарів і послуг, відносно яких висунута вимога про припинення дії свідоцтва.

⁴ Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / П.С. Берзін. – К., 2004. – С. 12–13; Гулкевич В. Розмежування порушення авторського права і суміжних прав від інших злочинів проти інтелектуальної власності / В. Гулкевич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 44. – С. 251–258. – С. 254–255.

⁵ Бошицький Ю.Л. Право інтелектуальної власності : навчальний посібник / Ю.Л. Бошицький. – К. : Логос, 2007. – С. 106.

⁶ Право інтелектуальної власності : підручник для студентів вищих навч. закладів / За ред. О.А. Підпригори, О.Д. Святоцького. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – С. 43.

Для цілей цього пункту використанням знака власником свідоцтва вважається також використання його іншою особою за умови контролю з боку власника свідоцтва.

Ці положення законодавства цілком відповідають ст. 5 “С” (1) Паризької конвенції про охорону промислової власності, якою встановлено, що, якщо в країні використання зареєстрованого знака є обов’язковим, реєстрація може бути скасована лише по закінченні справедливого строку і тільки тоді, коли зацікавлена особа не подасть докази, що виправдовують причини її бездіяльності.

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу (ч. 1 ст. 16 ЦК України, ч. 1 ст. 3 ЦПК України).

Для звернення до суду з позовом про дострокове припинення дії свідоцтва на знак для товарів і послуг України позивач має довести наявність у нього порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Позов про дострокове припинення дії свідоцтва України на знак для товарів і послуг може бути подано будь якою особою, як зазначено у ч. 4 ст. 18 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”. Припускаємо, що законодавець мав на увазі осіб, які зацікавлені в добросовісному використанні знаку.

У справах про дострокове припинення дії свідоцтва на знак для товарів і послуг заявник має довести, що знак не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або від іншої дати після цієї публікації, а власник свідоцтва на знак для товарів та послуг – те, що не використовує знак через поважні причини. На практиці сторонам зробити це іноді досить важко, а суду – складно кваліфікувати порушення законодавства та прав власників свідоцтв на знаки для товарів і послуг.

Наприклад, ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 квітня 2015 р. було скасовано рішення суду апеляційної інстанції і залишено рішення суду першої інстанції у справі про дострокове припинення дії свідоцтва на знак для товарів і послуг⁷.

У січні 2014 року ТОВ “Уманьпиво” звернулось до суду із позовом до Державної служби інтелектуальної власності України про дострокове припинення дії свідоцтва України на знак для товарів і послуг. В обґрунтування позовних вимог позивач посилався на те, що реалізації його прав на використання у своїй діяльності знаку для товарів і послуг “ІНФОРМАЦІЯ_1” за міжнародною реєстрацією НОМЕР_1 на території України перешкоджає наявність реєстрації знака за свідоцтвом на знак для товарів і послуг України НОМЕР_1, який належить відповідачу (ОСОБА_6) та не використовується ним протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу зазначеного свідоцтва. Позивач просив достроково повністю припинити дію спірного свідоцтва на знак для товарів і послуг з підстав, передбачених ч. 4 ст. 18 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”, та зобов’язати Державну службу інтелектуальної власності України внести відповідні зміни до реєстру. Рішенням Солом’янського районного суду м. Києва від 01 липня 2014 року у задоволенні позову ТОВ “Уманьпиво” відмовлено.

⁷ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 квітня 2015 р. у справі 6-2903св15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43533953>.

Рішенням колегії суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду м. Києва від 18 листопада 2014 року рішення суду першої інстанції скасовано та ухвалено нове, яким позовні вимоги ТОВ “Уманьпиво” задоволено. Дostroково припинено дію свідоцтва України НОМЕР_1, зареєстрованого на ім’я ОСОБА_6 на знак для товарів і послуг, щодо зазначених у свідоцтві, товарів 32 класу Міжнародної кваліфікації товарів та послуг (далі – МКТП): есенції для виготовлення квасу; квас (безалкогольні напої); порошки для виготовлення квасу; складники для виготовлення квасу; таблетки для виготовлення квасу. Зобов’язано Державну службу інтелектуальної власності України внести зміни до Державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг щодо дострокового припинення повністю дії свідоцтва України НОМЕР_1 на знак для товарів і послуг та здійснити про це публікацію в офіційному бюлетені “Промислова власність”.

Суд касаційної інстанції зробив висновок, що касаційна скарга підлягає задоволенню з таких підстав. Ухвалюючи рішення про задоволення позовних вимог, суд першої інстанції виходив з недоведеності того, що відповідач ОСОБА_6 більше трьох років не здійснював жодної з дій, які згідно з вимогами Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” визнаються використанням знака.

Скасовуючи рішення суду першої інстанції та ухвалюючи рішення про задоволення позовних вимог, апеляційний суд виходив з того, що відповідач ОСОБА_6, не використовуючи торговельну марку за свідоцтвом України НОМЕР_1 для перелічених у ньому послуг, протягом більш як дозволеного законом трирічного строку без поважних причин, створює перешкоди позивачу для реалізації прав останнього щодо подальшої реєстрації заявленої торгової марки.

Скасовуючи рішення суду апеляційної інстанції, ВССУ виходив із загальних положень про торговельні марки, встановлених ст. 492 ЦК України, положень Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” про правову охорону товарних знаків (ч. 1 ст. 5), про припинення свідоцтва на знак для товарів і послуг (ст. 18), а також наданих сторонами доказів.

Так, із виписки з Державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг відносно свідоцтва НОМЕР_1 станом на 17 березня 2014 року ОСОБА_6 є власником свідоцтва на знак для товарів і послуг класів 32 МКТП: есенції для виготовлення квасу; квас (безалкогольні напої); порошки для виготовлення квасу; складники для виготовлення квасу; таблетки для виготовлення квасу.

Звертаючись з цим позовом до суду, позивач посилався на те, що він у своїй діяльності добросовісно використовує позначення “ІНФОРМАЦІЯ_1” на етикетці, зокрема, ТОВ “Уманьпиво” виробляє та реалізує товар з використанням зазначеної вище етикетки та здійснює його рекламування на офіційному сайті ТОВ “Уманьпиво”, а також розміщує пропозиції із продажу з використанням позначення “ІНФОРМАЦІЯ_1” на своєму сайті.

Надаючи оцінку наявним у справі доказам, апеляційний суд взяв до уваги позицію ТОВ “Уманьпиво” щодо заявлених позовних вимог, зокрема, послався як на належний доказ – довідку ДП “Моніторинг ЗМІ України” та відомості Єдиного державного реєстру юридичних та фізичних осіб підприємців, натомість не врахував позицію Державної служби інтелектуальної власності України, у запереченнях на позовну заяву якої було вказано, що Положенням про Державну службу інтелектуальної власності України, затвердженим Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. № 436/2011, не передбачено здійснення Держслужбою контролю за використанням знаків для товарів і послуг їх власниками. Також звернув увагу на відсутність у позивача порушених, оспорюваних або невизнаних

прав, за захистом яких він звернувся до суду, оскільки позивач зазначає про перешкоди у використанні ним саме позначення “ІНФОРМАЦІЯ_1”, а не комбінованого знаку, що не стосується предмету спору, а отже, має суттєве значення для правильного вирішення справи.

Відповідно до ч. 8 ст. 16 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” власник свідоцтва має право дати будь-якій особі дозвіл (видати ліцензію) на використання знака на підставі ліцензійного договору. Ліцензійний договір повинен містити умову про те, що якість товарів і послуг, виготовлених чи наданих за ліцензійним договором, не буде нижчою від якості товарів і послуг власника свідоцтва і що останній здійснюватиме контроль за виконанням цієї умови.

Виходячи з викладеного вище, судом касаційної інстанції було зроблено висновок, що висновки апеляційного суду щодо дострокового припинення дії свідоцтва, зареєстрованого на ім'я ОСОБА_6, є необґрунтованими, оскільки матеріали справи не містять у розумінні вимог ч. 4 ст. 18 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” даних про невикористання відповідачем знака протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або від іншої дати після цієї публікації без поважних причин.

Наявність рішення колегії суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Черкаської області від 21 листопада 2012 р. у справі за позовом ОСОБА_6 до ТОВ “Грейтлі-РЗФ-Інтелект”, ТОВ “Уманьпиво” про спонукання до укладення ліцензійного договору, застосування разового грошового стягнення, стягнення авторської винагороди за користування торгівельною маркою та відшкодування моральної шкоди свідчить про поважність причин невикористання відповідачем ОСОБА_6 знаку щодо товарів і послуг до цього, а з 21 листопада 2012 р. до 31 січня 2014 р. (дати звернення до суду з цим позовом) не пройшло три роки, передбачені положеннями Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”. Крім цього, позивачем використовується позначення “ІНФОРМАЦІЯ_1”, тоді як об'єктом знака, розробленого на замовлення відповідача ОСОБА_6, є комбінація позначень, зокрема слово “ІНФОРМАЦІЯ_2”, зображувальні елементи та комбінація певних кольорів.

Отже, відмовляючи в задоволенні позовних вимог, суд першої інстанції зробив вірний та обґрунтований висновок про те, що позивачем не надано належних та допустимих доказів порушення, оспорювання чи невизнання відповідачами його прав, свобод чи інтересів, внаслідок якого в позивача виникло право на звернення до суду з позовом про дострокове припинення належного відповідачу ОСОБА_6 свідоцтва України НОМЕР_1. Водночас судом першої інстанції надано належну оцінку представленим позивачем роздруківкам з мережі Інтернет з різних пошукових систем, що, з огляду на специфіку таких пошукових систем та можливість обмеження критеріїв пошуку та запиту серед інтернет-ресурсів, може бути викликано суб'єктивною позицією позивача, його зацікавленості в результатах розгляду.

Установивши обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, правовідносини, що склалися між сторонами, оцінивши докази у їх сукупності за правилами ст. 212 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), застосувавши відповідні встановленим правовідносинам норми матеріального права, суд першої інстанції зробив вірні висновки по суті спору.

Припинення дії свідоцтва має відбуватись лише в разі необхідності. Невикористання товарного знаку через причини, незалежні від власника свідоцтва,

може бути виправдане, що дозволить уникнути дострокового припинення дії свідоцтва повністю або частково. При цьому слід пам'ятати, що законодавством чітко визначені причини, які вважаються поважними в разі невикористання товарного знаку.

Таким чином, успіх у прагненні припинити дію свідоцтва або її зберегти залежить від активності сторін. Для ефективного захисту права на товарний знак заявник має довести, що знак не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або від іншої дати після цієї публікації, а власник свідоцтва на знак для товарів та послуг – те, що не використовує знак через поважні причини.

Окремого вивчення потребує питання віднесення обставин непереборної сили до підстав для примусового припинення дії реєстрації товарного знака у зв'язку з його невикористанням.

Отримано 09.10.2015

ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ПОДАТКОВІ ВІДНОСИНИ

УДК 347.73:336.226

В.О. Рядінська,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНОГО ОРІЄНТУВАННЯ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ (частина I)

У статті розглядаються основні аспекти запровадження принципу соціального орієнтування податкового регулювання в систему оподаткування доходів фізичних осіб в Україні – неоподатковуваного мінімуму доходів фізичних осіб та сімейне оподаткування. Автор досліджує розвиток неоподатковуваного мінімуму доходів фізичних осіб в Україні, визначає проблеми, які утворилися внаслідок його застосування, та напрями їх вирішення. Проаналізовано застосування податкової соціальної пільги, вказано на її вибіркового характеру відносно отриманих фізичними особами доходів та особливостей соціального стану фізичних осіб. Зазначено, що система оподаткування доходів фізичних осіб в Україні потребує встановлення та закріплення в механізмі податку на доходи фізичних осіб неоподатковуваного мінімуму доходів фізичних осіб, адекватного реальним суспільним запитам, рівного прожиткового мінімуму.

Ключові слова: соціальне орієнтування податкового регулювання, неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб, податкова соціальна пільга, сімейне оподаткування.

В статье рассматриваются основные аспекты введения принципа социального ориентирования налогового регулирования в систему налогообложения доходов физических лиц в Украине – необлагаемого минимума доходов физических лиц и семейного налогообложения. Автор рассматривает развитие необлагаемого минимума доходов физических лиц в Украине, определяет проблемы, которые образовались в результате его применения, и выявляет пути их разрешения. Проанализировано применение налоговой социальной льготы, указано на ее избирательный характер относительно полученных физическими лицами доходов и особенностей социального положения физических лиц. Отмечено, что система налогообложения доходов физических лиц в Украине требует установки и закрепления в механизме налога на доходы физических лиц необлагаемого аналогом минимума доходов физических лиц, адекватного реальным общественным запросам, равного прожиточному минимуму.

Ключевые слова: социальное ориентирование налогового регулирования, необлагаемый минимум доходов физических лиц, налоговая социальная льгота, семейное налогообложение.

Paper discusses the main aspects of the introduction of the principle of social orientation of tax regulation in the personal income tax in Ukraine – non-taxable

minimum incomes of individuals and family taxation. The author examines the development of the non-taxable minimum incomes of physical persons in Ukraine, identifies problems, which were formed as a result of its use, and identifies ways to resolve them. It is analyzed the application of social tax benefit, and it is noted its selective nature with respect to income received by individuals and the characteristics of the social situation of individuals. It is noted that the system of personal income tax in Ukraine requires the installation and fixing in the mechanism of the tax on personal income tax-free minimum incomes, adequate to real public demand equal to the cost of living.

Keywords: *social orientation of the tax regulation, non-taxable minimum personal income tax of social benefits, family taxation.*

Зарубіжний досвід оподаткування доходів фізичних осіб свідчить, що на сьогодні в переважній більшості країн із розвинутою економікою в системі оподаткування доходів фізичних осіб застосовується принцип соціального орієнтування податкового регулювання, який полягає в закріпленні в правовому механізмі податків на доходи фізичних осіб неоподатковуваного мінімуму доходів фізичних осіб (далі – НМДФО), механізму сімейного оподаткування та соціальних податкових відрахувань, що забезпечує соціальну спрямованість оподаткування доходів фізичних осіб, реалізацію соціальних функцій податків, справедливості держави в контексті організації системи розподільних відносин та управління нею, врівноваження податкового навантаження на різні верстви населення.

НМДФО (лат. *existens minimum*) – це встановлений державою мінімальний дохід особи, з якого не сплачується податок [1, с. 277; 2, с. 43]. Необхідність звільнення від оподаткування певного (мінімального) розміру доходів була визначена ще Ж. Сісмонді, К. Есбергом, Дж. Міллем, І.Т. Тарасовим, А.О. Ісаєвим та іншими науковцями минулого [3, с. 145; 4, с. 33; 5, с. 34; 6, с. 87; 7, с. 23], які висували такі аргументи щодо доцільності закріплення неоподатковуваного мінімуму: оподаткування ніколи не повинно накладатися на ту частину доходів, яка необхідна для існування платника; невеликі доходи дуже важко піддаються обрахунку, витрати на адміністрування доходів фізичних осіб за відсутності неоподатковуваного мінімуму можуть перевищувати їх надходження, тобто оподатковувати невеликі доходи обходиться державі занадто дорого; встановлення НМДФО забезпечує виконання державою власних соціальних функцій. Як зазначалося раніше, доцільність звільнення від оподаткування певної суми доходів, що необхідні фізичній особі для підтримання існування, витримала нападки тих, хто зазначав, що встановлення неоподатковуваного мінімуму порушує принцип загальності оподаткування. Дослідження генезису оподаткування доходів фізичних осіб у різних країнах, де застосовувався НМДФО, та в країнах, де НМДФО не застосовувався, довело, що аргументи, які висувалися класиками фінансового права, були правильними. Навіть у СРСР, де при оподаткуванні доходів фізичних осіб не враховувалися ні традиційні принципи оподаткування, ні спеціальні принципи оподаткування доходів фізичних осіб, у 60-х роках був запроваджений неоподатковуваний мінімум доходів громадян – суми доходів, нижчі за 70 руб. від оподаткування прибутковим податком з громадян звільнялися, оскільки витрати на адміністрування податків з таких доходів перевищували надходження від них [8, с. 56].

На сучасному етапі в країнах з розвинутою економікою система оподаткування доходів фізичних осіб ґрунтується на встановленні НМДФО як гарантії забезпечення визначених конституціями цих країн соціальних прав та державних соціаль-

них гарантій достатнього рівня для кожної фізичної особи [9, с. 138; 10, с. 10]. Особливостями НМДФО як елементу системи оподаткування доходів фізичних осіб у цих країнах є те, що такий мінімум враховується при фіскальному адмініструванні податку на доходи фізичних осіб, максимально наближений до прожиткового мінімуму індивіда, пов'язаний із сімейним станом платника податків та його віком [11, с. 92; 12, с. 43].

Прожитковим мінімумом у країнах із розвинутою економікою визначається рухлива економічна величина, що залежить від розміру мінімального споживчого бюджету, обчислення якого, у свою чергу, залежить від значної кількості важливих і соціально значимих витрат, необхідних для біологічного виживання, задоволення соціально-культурних потреб, утримання сім'ї, для освіти, лікування тощо, загальна сума яких повинна бути достатньою для нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [13, с. 33; 1, с. 278; 14, с. 33]. Так, у США мінімальний споживчий бюджет складає 420 дол. на місяць (5 тис. дол. на рік) на одну особу, в Німеччині – 7,6 тис. євро на рік [15, с. 182]. У Великобританії застосовується “мінімальний стандарт доходу” (англ. *Minimum Income Standard*), який становить 337 фунтів стерлінгів на місяць (4045 фунтів стерлінгів на рік) [16, с. 174].

Україна, як визначалося раніше, успадкувала від СРСР НМДФО в розмірі 70 руб. Законом УРСР “Про прибутковий податок з громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства” від 5 липня 1991 р. № 1306 [17] було встановлено НМДФО в розмірі 185 крб, при цьому зазначений мінімум прив'язувався не до прожиткового мінімуму, а до мінімальної заробітної плати – у зазначений період НМДФО встановлювався в такому ж розмірі, як і мінімальна заробітна плата (розмір мінімальної заробітної плати відповідно до зазначеного нормативного акту закріплювався також в сумі 185 крб).

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 17 “Про збільшення неоподатковуваного мінімуму сум заробітків, одержуваних громадянами за виконання трудових обов'язків, і прирівняних до них доходів та внесення змін до розмірів заробітків, щодо яких встановлено прогресивне оподаткування” від 11 січня 1992 р. [18], НМДФО було збільшено до 400 крб. Швидка інфляція обумовила прийняття 26 травня 1992 р. Постанови Кабінету Міністрів № 277 “Про збільшення неоподатковуваного мінімуму заробітків громадян та внесення змін до розмірів заробітків, щодо яких встановлено прогресивне оподаткування” [19], у якій розмір НМДФО було збільшено до 900 крб. У цей же період на підставі Постанови Верховної Ради України “Про підвищення соціальних гарантій для населення” від 29 квітня 1992 р. № 2301-XII [20], до таких самих розмірів (900 крб) було збільшено мінімальну заробітну плату. Із прийняттям Постанови Верховної Ради України “Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії” від 16 листопада 1992 р. № 2779-XII [21] НМДФО було встановлено на рівні мінімального розміру заробітної плати – 2300 купонів на місяць. Згідно з Декретом Кабінету Міністрів України “Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії” від 29 грудня 1992 р. № 19-92 [22], мінімальна заробітна плата та НМДФО були збільшені до 4600 українських карбованців на місяць. Отже, у цей період неоподатковуваний мінімум доходів громадян встановлювався на тому ж рівні, що й мінімальна заробітна плата, і збільшувався разом з нею.

Проте з часом мінімальна заробітна плата та НМДФО стали встановлюватися в різних розмірах. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України

“Про збільшення неоподатковуваного мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування” від 10 червня 1993 р. № 433 [23] неоподатковуваний мінімум було встановлено в розмірі 13800 крб на місяць, а згідно з Постановою Верховної Ради України “Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком” від 1 червня 1993 р. № 3243-XII [24] мінімальна заробітна плата складала 6900 крб. На підставі Постанови Кабінету Міністрів України “Про збільшення неоподатковуваного мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування” від 10 вересня 1993 р. № 719 [25] НМДФО було збільшено до 40 000 крб на місяць; а відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком” від 27 серпня 1993 р. № 3415-XII [26] мінімальна заробітна плата складала 20 тис. крб. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України “Про збільшення неоподатковуваного мінімуму доходів громадян та ставки їх прогресивного оподаткування” від 14 грудня 1993 р. № 1032 [27] розмір НМДФО склав 120 тис. крб, а відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про підвищення розмірів мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком” від 25 листопада 1993 р. № 3653-XII [28] розмір мінімальної заробітної плати встановлювався в 60 тис. крб.

Відтоді і до 1 березня 1996 р. розмір мінімальної заробітної плати не змінювався, а неоподатковуваний мінімум продовжував зростати – на підставі Указу Президента “Про збільшення неоподатковуваного мінімуму та ставки прогресивного оподаткування доходів громадян” від 13 вересня 1994 р. № 519 [29] НМДФО, що не обкладався прибутковим податком, встановлювався у розмірі 240 тис. крб на місяць; згідно із Указом Президента України “Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 р. № 519” від 31 жовтня 1994 р. № 649 [30] НМДФО було збільшено до 780 тис. крб; відповідно до Указу Президента України “Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 р. № 519” від 3 лютого 1995 р. № 100/95 [31] розмір НМДФО встановлювався в розмірі 1млн 400 тис. крб; згідно із Указом Президента України “Про внесення змін до Указу Президента України від 13 вересня 1994 р. № 519” від 21 листопада 1995 р. № 1082/95 [32] з 1 жовтня 1995 р. НМДФО, що не обкладався прибутковим податком, було встановлено у розмірі 1млн 700 тис. крб на місяць. У 1996 р. було збільшено і мінімальну заробітну плату – відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про порядок введення в дію ст.ст. 10, 33, 34 Закону України “Про оплату праці та встановлення мінімального розміру пенсії за віком” від 20 лютого 1996 р. № 789/97-ВР [33] розмір мінімальної заробітної плати в Україні складав 1 млн 500 тис. крб.

25 серпня 1996 р. в Україні, відповідно до Указу Президента № 762/96 “Про грошову реформу в Україні” [34] була проведена заміна валюти – з карбованця на гривню, згідно з якою українські карбованці підлягали обміну на гривні (банкноти та розмінну монету) за курсом 100 тис.крб на 1 гривню. Відповідно до проведеної реформи НМДФО становив 17 грн, а мінімальної заробітної плати – 15 грн. Відтоді розмір мінімальної заробітної плати збільшувався, а НМДФО залишався таким самим. Саме в цьому розмірі НМДФО закріплювався у п. 22.5 ст. 22 Закону України “Про податок на доходи фізичних осіб” [35]. У такому ж розмірі НМДФО встановлений і в п. 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України (надалі – ПК України) [36]. Отже, на сьогодні в Україні НМДФО встановлено в розмірі 17 грн (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян,
що встановлювався нормативними актами України**

Розмір мінімуму	Термін дії	Підстава
1	2	3
185 крб	01.07.91 – 10.01.92	Закон України “Про прибутковий податок з громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства” від 05.07.1991 № 1306-XII
400 крб	11.01.92 – 30.04.92	Постанова Кабінету Міністрів України “Про збільшення неоподаткованого мінімуму сум заробітків, одержуваних громадянами за виконання трудових обов’язків, і прирівняних до них доходів та внесення змін до розмірів заробітків, щодо яких встановлено прогресивне оподаткування” від 11.01.1992 № 17
900 крб	01.05.92 – 31.10.92	Постанова Кабінету Міністрів України “Про збільшення неоподаткованого мінімуму заробітків громадян та внесення змін до розмірів заробітків, щодо яких встановлено прогресивне оподаткування” від 26.05.1992 № 277
2300 крб	01.11.92 – 31.12.92	Постанова Верховної Ради України “Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії” від 16.11.1992 № 2779-XII
4600 крб	01.01.93 – 31.05.93	Декрет Кабінету Міністрів України “Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії” від 29.12.1992 № 19-92
13800 крб	01.06.93 – 31.08.93	Постанова Кабінету Міністрів України “Про збільшення нерподаткованого мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування” від 10.06.1993 № 433
40000 крб	01.09.93 – 30.11.93	Постанова Кабінету Міністрів України “Про збільшення нерподаткованого мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування” від 10.09.1993 № 719
120000 крб	01.12.93 – 30.09.94	Постанова Кабінету Міністрів України “Про збільшення нерподаткованого мінімуму доходів громадян та ставки їх прогресивного оподаткування” від 14.12.1993 № 1032
780000 крб	01.10.94 – 31.01.95	Указ Президента України “Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 року № 519” від 31.10.1994 № 649/94
1400000 крб	01.02.95 – 30.09.95	Указ Президента України “Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 року № 519” від 03.02.1995 № 100/95
1700000 крб	01.10.95 – 01.09.96	Указ Президента України “Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 року № 519” від 21.11.1995 № 1082/95
17грн	02.09.96 – 31.12.03	Указ Президента України “Про грошову реформу в Україні” від 25.08.1996 р. № 762/96
17грн	01.01.04 – 31.12.10	Закон України “Про податок на доходи фізичних осіб” від 22.05.2003 р. № 889-IV
17грн	01.01.11 – тепер. час	Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI

15 липня 1999 р. було прийнято Закон України “Про прожитковий мінімум” № 996-XIV, у ст. 2 якого зазначалося, що прожитковий мінімум застосовується для встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян, при цьому як прожитковий мінімум визначалася вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров’я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [37]. Крім того, 5 жовтня 2000 р. було прийнято Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” № 2017-III [38], у ст. 17 якого зазначалося, що основні державні соціальні гарантії (до яких належить і НМДФО) не можуть

бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Отже, згідно з нормами зазначених вище законів, НМДФО не може бути нижчим за прожитковий мінімум. З 2000 р. розмір прожиткового мінімуму змінювався не тільки щорічно, а й декілька разів на рік (див. табл. 2–4), проте на розмірі НМДФО він жодним чином не позначався.

Таблиця 2

Розмір прожиткового мінімуму в Україні у 2000 – 2013 роках

Встановлює ться з	Діти віком до 6 років	Діти віком від 6 до 18 років	Працездатні особи	Особи, які втратили працездат- ність	Загальний показник	Законодавча підстава
1	2	3	4	5	6	7
01.01.2000	240,71 грн	297,29 грн	287,63 грн	216,56 грн	270,1 грн	ст. 1 Закону України “Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 рік” від 05.10.2000 № 2025-III
01.01.2001	276,48 грн	345,66 грн	331,05 грн	248,77 грн	311,3 грн	ст. 1 Закону України “Про затвердження прожиткового мінімуму на 2001 рік” від 22.03.2001 № 2330-III
01.01.2002	307 грн	384 грн	365 грн	268 грн	342 грн	ст. 1 Закону України “Про затвердження прожиткового мінімуму на 2002 рік” від 15.11.2001 № 2780-III
01.01.2004	324,49 грн	404,79 грн	386,73 грн	284,69 грн	362,23 грн	ст. 1 Закону України “Про затвердження прожиткового мінімуму на 2004 рік” від 11.05.2004 № 1704-IV
01.01.2005	376 грн	468 грн	453 грн	332 грн	423 грн	ст. 1 Закону України “Про затвердження прожиткового мінімуму на 2005 рік” від 19.10.2004 № 2089-IV
01.01.2006	400 грн	514 грн	483 грн	350 грн	453 грн	ст. 65 Закону України “Про Державний бюджет України на 2006 рік” від 20.12.2005 № 3235-IV
01.04.2006	410 грн	527 грн	496 грн	359 грн	465 грн	
01.10.2006	418 грн	536 грн	505 грн	366 грн	472 грн	
01.01.2007	434 грн	558 грн	525 грн	380 грн	492 грн	ст. 62 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” від 19.12.2006 № 489-V
01.04.2007	463 грн	595 грн	561 грн	406 грн	525 грн	
01.10.2007	470 грн	604 грн	568 грн	411 грн	532 грн	
01.01.2008	526 грн	663 грн	633 грн	470 грн	592 грн	ст. 58 Закону України “Про Державний бюджет України на 2008 рік та внесення змін до деяких законодавчих актів України” від 28.12.2007 № 107-VI
01.04.2008	538 грн	678 грн	647 грн	481 грн	605 грн	
01.07.2008	540 грн	680 грн	649 грн	482 грн	607 грн	
01.10.2008	557 грн	701 грн	669 грн	498 грн	626 грн	ст. 54 Закону України “Про Державний бюджет України на 2009 рік” від 26.12.2008 № 835-VI
01.11.2009	632 грн	776 грн	744 грн	573 грн	701 грн	
01.01.2010	755 грн	901 грн	869 грн	695 грн	825 грн	
01.04.2010	767 грн	917 грн	884 грн	706 грн	839 грн	ст. 52 Закону України “Про Державний бюджет України на 2010 рік” від 27.04.2010 № 2154-VI
01.07.2010	771 грн	921 грн	888 грн	709 грн	843 грн	
01.10.2010	787 грн	941 грн	907 грн	723 грн	861 грн	
01.12.2010	799 грн	957 грн	922 грн	734 грн	875 грн	ст. 21 Закону України “Про Державний бюджет України на 2011 рік” від 23.12.2010 № 2857-VI
01.01.2011	816 грн	977 грн	941 грн	750 грн	894 грн	
01.04.2011	832 грн	997 грн	960 грн	764 грн	911 грн	
01.10.2011	853 грн	1022 грн	985 грн	784 грн	934 грн	
01.12.2011	870 грн	1042 грн	1004 грн	800 грн	953 грн	

1	2	3	4	5	6	7
01.01.2012	893 грн	1112 грн	1073 грн	822 грн	1017 грн	ст. 12 Закону України “Про Державний бюджет України на 2012 рік” від 22.12.2011 № 4282-VI
01.04.2012	911 грн	1134 грн	1094 грн	838 грн	1037 грн	
01.07.2012	917 грн	1144 грн	1102 грн	844 грн	1044 грн	
01.10.2012	930 грн	1161 грн	1118 грн	856 грн	1060 грн	
01.12.2012	961 грн	1197 грн	1134 грн	884 грн	1095 грн	
01.01.2013	972 грн	1210 грн	1147 грн	894 грн	1108 грн	ст. 7 Закону України “Про Державний бюджет України на 2013 рік”
01.12.2013	1032 грн	1286 грн	1218 грн	949 грн	1176 грн	ст. 7 Закону України “Про Державний бюджет України на 2013 рік”

Таблиця 3

**Розмір прожиткового мінімуму в Україні у 2014 р.,
встановлений Законом України “Про Державний бюджет України на 2014 рік”
від 16.01.2014 р. № 1165-VII**

Місяць	На працевдатну особу	Для непрацевдатних
січень	1218 грн	949 грн
лютий	1218 грн	949 грн
березень	1218 грн	949 грн
квітень	1218 грн	949 грн
травень	1218 грн	949 грн
червень	1218 грн	949 грн
липень	1218 грн	949 грн
серпень	1218 грн	949 грн
вересень	1218 грн	949 грн
жовтень	1218 грн	949 грн
листопад	1218 грн	949 грн
грудень	1218 грн	949 грн

Таблиця 4

**Розмір прожиткового мінімуму у 2015 р.,
встановлений Законом України «Про Державний бюджет України на 2015 рік»
від 28.12.2014 р. № 80-VIII**

Місяць	На працевдатну особу	Для непрацевдатних	На 1 особу на місяць
січень	1218 грн	949 грн	1176 грн
лютий	1218 грн	949 грн	1176 грн
березень	1218 грн	949 грн	1176 грн
квітень	1218 грн	949 грн	1176 грн
травень	1218 грн	949 грн	1176 грн
червень	1218 грн	949 грн	1176 грн
липень	1218 грн	949 грн	1176 грн
серпень	1218 грн	949 грн	1176 грн
вересень	1378 грн	1074 грн	1330 грн
жовтень	1378 грн	1074 грн	1330 грн
листопад	1378 грн	1074 грн	1330 грн
грудень	1378 грн	1074 грн	1330 грн

Таким чином, з 1996 р. розмір НМДФО не змінюється, істотно відірвавшись від розміру прожиткового мінімуму (якому відповідно до законодавства України повинен відповідати) і розміру мінімальної заробітної плати (з якою впродовж тривалого часу був тісно пов'язаний). Як слушно зауважує А.А. Славкова [39, с. 45], внаслідок безсистемного та хаотичного процесу зміни розміру НМДФО, що відбувався в 90-х роках в Україні на підставі нормативних актів різної сили – Законів України, постанов Верховної Ради, декретів Кабінету Міністрів та указів Президента України, зазначена категорія перетворилася на “квазінеоподатковуваний мінімум”, втративши будь-який сенс як соціальна гарантія (стандарт).

Дійсно, після набуття чинності Законом України “Про податок на доходи фізичних осіб” було здійснено перехід від застосування НМДФО до використання системи податкових соціальних пільг, а дефініція “неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб” застосовується виключно як норма відповідальності за різноманітні порушення на рівні 17 грн, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів або правопорушень, для яких сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги (п. 5 підрозділу 1 розділу XX ПК України [36]). Таке становище неодноразово критикувалося з боку наукової спільноти [1, с. 278; 16, с. 48]. Так, А.А. Славкова з цього приводу слушно зазначала, що використання терміну “неоподатковуваний мінімум доходів громадян” для обрахування штрафних санкцій є некоректним, економічно невірним та юридично безграмотним, і пропонувала замінити його на категорію “мінімальний розмір штрафних санкцій” [39, с. 45]. Проте ситуація в цьому питанні не змінилася, і НМДФО в Україні остаточно втратив своє функціональне соціально-фінансове призначення.

Натомість для виконання соціальної функції держави у 2004 р. законодавцем було введено податкову соціальну пільгу, а саме право платника податків на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової пільги, розмір якої визначається, виходячи з розміру прожиткового мінімуму, а також від особливостей такого платника (якщо він утримує двох чи більше дітей віком до 18 років, є одинокою матір'ю чи батьком, має дитину-інваліда, є інвалідом I чи II групи і т.ін.). Як зазначає Ю.О. Тесленко [40, с. 114], податкова соціальна пільга фактично – це неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб, який просто має іншу назву. Не погоджуємося з його думкою, бо податкову соціальну пільгу не можна порівнювати з НМДФО, оскільки: 1) податкова соціальна пільга застосовується не до всіх, а лише до трудових доходів фізичних осіб; 2) відповідно до п. 169.4 ст. 169 ПК України податкова пільга застосовується до доходу, нарахованого на користь платника податку протягом звітного податкового місяця як заробітна плата, якщо його розмір не перевищує суми, що дорівнює розміру прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 грн [36]; 3) передбачено ряд обмежень для фізичних осіб залежно від соціального стану, кількості дітей, інвалідності та інших факторів. Все це не дозволяє визначати зазначену пільгу як неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Крім того, вибірковий характер податкової соціальної пільги не забезпечує кожній фізичній особі в Україні державну соціальну гарантію на отримання доходу, достатнього для нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Отже, в податковому законодавстві України утворилася аномалія, яка полягає в тому, що, незважаючи на існування і навіть закріплення в ПК України категорії “неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб”, оподатковуються будь-які, навіть менші за прожитковий мінімум, доходи фізичних осіб, що порушує державні соціальні гарантії та позбавляє фізичних осіб можливості задовольняти свої важливі життєві потреби. Застосування податкової соціальної пільги суттєво не змінює ситуації через її вибірковий характер відносно отриманих фізичними особами доходів та особливостей соціального стану фізичних осіб.

Підсумовуючи зазначене вище, констатуємо, що система оподаткування доходів фізичних осіб в Україні потребує встановлення та закріплення в механізмі податку на доходи фізичних осіб НМДФО, адекватного реальним суспільним запитам, що можливо шляхом дорівнювання його до прожиткового мінімуму. Такий підхід забезпечить єдність норм різних нормативних актів та реалізацію норм Законів України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” і “Про прожитковий мінімум”.

На сучасному етапі НМДФО в зарубіжних країнах тісно пов'язаний з механізмом сімейного оподаткування, оскільки надається не лише індивідуальній фізичній особі, а й консолідованому платнику – сім'ї, в рамках сімейного оподаткування. Дослідженню сімейного оподаткування як окремого аспекту принципу соціального орієнтування податкового регулювання буде приділена увага в подальших роботах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Маранчин О.* Неоподатковуваний мінімум доходів громадян в Україні : ретроспективний аналіз / О. Маранчин, О. Вавриш // Економічний аналіз. – 2011. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 277–281.
2. *Соловьева Н.А.* Необлагаемый налогами минимум по налогу на доходы физических лиц : миф или реальность / Н.А. Соловьева // Налоги. – 2011. – № 5. – С. 43–48.
3. *Сисмонди Ж.С.* Новые начала политической экономии в его отношении к народонаселению / Ж.С. Сисмонди. – М. : Гос. Соц.-эк. Изд-во, 1937. – В 2-х т. – Т. 2. – 544 с.
4. *Эберг К.Т.* Очерки финансовой науки / К.Т. Эберг. – Ярославль : Типография М.Х. Фарака, 1893. – 133 с.
5. *Милль Дж.* Основы политической экономии / Дж. Милль. – в 5 т. – Т. 3 в 2 кн. Кн. 2 : О влиянии правительства. – М. : Прогресс, 1981. – 318 с.
6. *Тарасов И.Т.* Очерк науки финансового права / И.Т. Тарасов. – М. : Типография Императорского Университета, 1889. – 307 с.
7. *Исаев А.А.* Очерк теории и политики налогов / А.А. Исаев. – М. : ЮрИнфоР-Пресс, 2004. – 270 с.
8. *Хезретов А.* Подоходный налог с населения в СССР : Правовые вопросы : автореф. дисс. ... канд. юр. наук : 12.00.02 / А. Хезретов. – М., 1983. – 24 с.
9. *Бойко С.В.* Неоподатковуваний мінімум доходів громадян як інструмент забезпечення соціальної справедливості в оподаткуванні / С.В. Бойко // Актуальні проблеми економіки і права. – 2012 – 12. – С. 138–143.
10. *Вяльцев Н.Н.* Ставки и вычеты по НДФЛ и их влияние на социальное положение населения / Н.Н. Вяльцев // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 1. – С. 10–16.
11. *Коростелева В.В.* Перспективы развития системы налоговых вычетов по налогу на доходы физических лиц / В.В. Коростелева // Экономика и социум. – 2014. – № 1. – С. 92–110.
12. *Белоножко А.А.* К вопросу о справедливости налогообложения граждан России на современном этапе / А.А. Белоножко // Известия ИГЭА. – 2007. – № 5. – С. 18–21.
13. *Черник Д.Г.* Применение налоговых льгот по налогу на доходы физических лиц / Д.Г. Черник, Ю.Д. Шмелев // Финансы. – 2007. – № 1. – С. 37–41.
14. *Сокол М.П.* Принципы теории и практики мировой системы подоходного налогообложения граждан, заложенные в Налоговом кодексе Российской Федерации / М.П. Сокол // Министерство РФ по налогам и сборам. Налоговый вестник. – 2001. – № 10. – С. 32–39.

15. *Connolly S. Economics of the Sector/ S. Connolly, A. Munro.* – Harlow, England : Pearson Education, 1999. – 515 p.
16. *Славкова А.А.* Фінансові важелі суспільного розвитку в Україні : прожитковий мінімум доходів громадян / А.А. Славкова // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії : збірник наукових праць. – Вип. 3. : Економічні науки. – Чернівці : Технодрук, 2009. – С. 46–49.
17. Про прибутковий податок з громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 липня 1991 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – №43. – Ст. 568.
18. Про збільшення неоподаткованого мінімуму сум заробітків, одержуваних громадянами за виконання трудових обов'язків, і прирівняних до них доходів та внесення змін до розмірів заробітків, щодо яких встановлено прогресивне оподаткування : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 1992 р. № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/17-92-п>.
19. Про збільшення неоподаткованого мінімуму заробітків громадян та внесення змін до розмірів заробітків, щодо яких встановлено прогресивне оподаткування : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 1992 р. № 277 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/277-92-п>.
20. Про підвищення соціальних гарантій для населення : Постанова Верховної Ради України від 29 квітня 1992 р. № 2301-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 30. – Ст. 428.
21. Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії : Постанова Верховної Ради України від 16 листопада 1992 р. № 2779-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 664.
22. Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії : Декрет Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1992 р. № 19-92 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 20. – Ст. 216.
23. Про збільшення неоподаткованого мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 1993 р. № 433 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1032-93-п>.
24. Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком : Постанова Верховної Ради України від 1 червня 1993 р. № 3243-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 49. – Ст. 467.
25. Про збільшення неоподаткованого мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 1993 р. № 719 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-КМУ/type-Постанова/719-93-п-10.09.1993.htm.
26. Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком : Постанова Верховної Ради України від 27 серпня 1993 р. № 3415-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 38. – Ст. 380.
27. Про збільшення неоподаткованого мінімуму доходів громадян і ставки їх прогресивного оподаткування : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 1993 р. № 433 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1032-93-п>.
28. Про підвищення розмірів мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком : Постанова Верховної Ради України від 25 листопада 1993 р. № 3653-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 49. – Ст. 467.
29. Про збільшення неоподаткованого мінімуму та ставки прогресивного оподаткування доходів громадян : Указ Президента України від 13 вересня 1994 р. № 519 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/519/94>.
30. Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 р. № 519 : Указ Президента України від 31.10.1994 № 649/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/649/94>
31. Про зміни до Указу Президента України від 13 вересня 1994 р. № 519 : Указ Президента України від 3 лютого 1995 р. № 100/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U649_94.html
32. Про внесення змін до Указу Президента України від 13 вересня 1994 року № 519 : Указ Президента України від 21 листопада 1995 р. № 1082/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1082/95>.
33. Про порядок введення в дію ст. 10, 33, 34 Закону України “Про оплату праці та встановлення мінімального розміру пенсії за віком” : Постанова Верховної Ради України від 20 лютого 1996 р. № 789/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 9. – Ст. 45.
34. Про грошову реформу в Україні : Указ Президента від 25.08.1996 р. № 762/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U762_96.html.

35. Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України від 22 травня 2003 року № 889-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 37. – Ст. 308.
36. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 13–14, № 15–16, № 17. – Ст. 112.
37. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15 липня 1999 року № 966-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 38. – Ст. 348.
38. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 48. – Ст. 409.
39. *Славкова А.А.* Неоподатковуваний мінімум доходів громадян в особистому прибутковому оподаткуванні / А.А. Славкова // *Фінанси, облік, аудит.* – 2010. – № 15. – С. 43–48.
40. *Тесленко Ю.О.* Реалії застосування податкової соціальної пільги у зв'язку зі змінами в податковому законодавстві / Ю.О. Тесленко // *Управління розвитком.* – 2012. – № 19(140). – С. 113–115.

Отримано 13.10.2015

СПОСОБИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

У статті проаналізовано наявні в науковій літературі точки зору щодо визначення поняття “спосіб захисту”. Наведено авторське визначення адміністративно-правового захисту прав платників податків. Проведено систематизацію способів захисту прав платників податків та виокремлено способи захисту прав останніх, що можуть бути реалізовані саме в адміністративному порядку.

Автором запропоновано під способами адміністративно-правового захисту прав платників податків розуміти сукупність законодавчо встановлених заходів, що застосовуються контролюючим органом вищого рівня, за допомогою яких відбувається попередження, припинення, усунення порушень прав платників податків, їх відновлення та (або) компенсація збитків, завданих порушенням права.

Ключові слова: *способи захисту прав, способи адміністративно-правового захисту прав платників податків, форми захисту прав платників податків, засоби захисту прав платників податків.*

В статье проанализированы имеющиеся в научной литературе точки зрения относительно определения понятия “способ защиты”. Приведено авторское определение административно-правовой защиты прав налогоплательщиков. Проведена систематизация способов защиты прав налогоплательщиков и выделены способы защиты прав последних, которые могут быть реализованы именно в административном порядке.

Автором предложено под способами административно-правовой защиты прав налогоплательщиков понимать совокупность законодательно установленных мер, применяемых контролирующим органом высшего уровня, с помощью которых происходит предупреждение, пресечение, устранение нарушений прав налогоплательщиков, их восстановление и (или) компенсация убытков, причиненных нарушением права.

Ключевые слова: *способы защиты прав, способы административно-правовой защиты прав налогоплательщиков, формы защиты прав налогоплательщиков, средства защиты прав налогоплательщиков.*

Paper analyzes the scientific approaches to the definition and characteristics of the ways of the protection of rights of taxpayers. Based on the scientific literature views on the definition of the “method of protection”, the author’s definition of administrative and legal methods of the protection of the rights of taxpayers is given. It is proved the usefulness of the systematization of taxpayers’ right protection depending on the forms of protection, i.e., methods of judicial protection; methods of administrative and legal protection and self-defense.

On the basis of the analysis of the norms of the tax legislation of Ukraine the ways to protect the rights of taxpayers, which can be implemented administratively, are highlighted, among them: the abolition of unlawful decision of the supervisory authority; recognition of unlawful actions (inaction) of controlling bodies (officials); credit or refund of overpaid and overcharged amounts of taxes and fees, penalties and fines; termination of actions that endanger rights of violations (of interest) of the taxpayer.

Keywords: *the ways of the protection of rights, the ways of administrative and legal protection of rights of taxpayers, forms of the protection of rights of taxpayers, means of the protection of rights of taxpayers.*

Беззаперечним є той факт, що взаємовідносини між контролюючими органами та платниками податків можуть набувати конфліктного характеру. Значною мірою конфліктність податкових правовідносин на сьогодні обумовлена недотриманням певного балансу інтересів держави з формування своєї фінансової основи, з одного боку, та інтересів платників податків по захисту від неправомірного втручання у їх господарську діяльність – з іншого. Так, аналіз норм вітчизняного податкового законодавства демонструє недостатність та недосконалість правового регулювання механізму захисту прав платників податків. Мова йде про закріплення на рівні Податкового кодексу України (далі – ПК України) [1] положень щодо загального порядку адміністративного та судового оскарження рішень, дій (бездіяльності) контролюючих органів (посадових осіб), наданих ними податкових консультацій, які, на наше переконання, не можуть достатньою мірою забезпечити гарантії захисту прав платників податків у їх відносинах із органами Державної фіскальної служби України (далі – ДФС України). Регламентація ж способів захисту прав платників податків обмежилась лише непослідовним (хаотичним) закріпленням деяких із них, що, безумовно, впливає на ефективність правового регулювання податкових відносин взагалі, та конфліктних – зокрема. Більш того, такий термін, як “спосіб захисту прав платників податків” взагалі не використовується у вітчизняному податковому законодавстві. Певна річ, таке положення є неприпустимим, з огляду на те, що дієвість захисту багато в чому залежить від вибору способів такого захисту, оскільки ними зумовлюється як реальність відновлення порушеного права, так і суб’єкт, правомочний застосовувати такі способи захисту порушеного права, а також порядок захисту в цілому [2, с. 80].

Не додає прозорості у вирішенні означеного питання й аналіз публікацій, присвячених способам захисту прав платників податків взагалі та адміністративного захисту зокрема (М.І. Балакірева [3, с. 32–61], Я.В. Греца [4, с. 59–115], С.Є. Смірних [5, с. 174–188], С.О. Ядрихінський [6, с. 83–153] тощо), оскільки в них на сьогодні відсутнє однозначне трактування сутності цього поняття.

У зв’язку із цим, **метою статті** є розгляд питань й проблем щодо визначення й характеристики способів адміністративно-правового захисту прав платників податків.

У науці термін “спосіб захисту”, зазвичай, визначається через такі категорії, як “засоби захисту” чи “заходи захисту”. Так, у інтерпретації М.І. Брагинського [7, с. 776] та І.О. Дзери [8, с. 29] спосіб захисту необхідно розуміти як передбачений законодавством засіб, за допомогою якого може бути досягнуто попередження, припинення, усунення порушення права, його відновлення та (або) компенсація завданих втрат. Тобто фактично в наведеному визначенні відбувається ототожнення способу та засобу захисту, що, з нашого боку, є неприпустимим, з огляду на самостійний характер та специфічність змісту цих категорій. З нашого погляду, засобом захисту прав платників податків є знаряддя для реалізації способу, тобто інструмент, за допомогою якого розпочинається процес захисту прав платника податків.

Іншого погляду на означене питання дотримується З.В. Ромовська, яка під способом захисту пропонує розглядати концентроване вираження заходів державного примусу, за допомогою яких відбувається досягнення бажаного правового результату [9, с. 30]. О. П. Сергєєв [10, с. 295] та Г.Б. Зубовський [11,

с. 34] також визначають спосіб захисту прав як закріплені законом заходи примусового характеру, за допомогою яких відбувається відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника.

Дещо інший погляд при визначенні категорії “спосіб захисту прав” відстоюють М.І. Брагинський [12, с. 628] та О.В. Аушева [2, с. 80], які, не обмежуючи мету захисту прав у відновленні (визнанні) порушених (оспорюваних) прав і впливі на правопорушника, стверджують, що під способом захисту необхідно розуміти передбачені законом заходи, за допомогою яких може бути досягнуто припинення, попередження, усунення порушень права, його відновлення й (чи) компенсація збитків, заподіяних порушенням права. Хотілося б підтримати такий підхід, з огляду на те, що право на захист виникає не лише внаслідок правопорушення, в певних випадках воно може бути опосередковано не тільки правопорушенням, а й посяганням на право. І в цьому контексті слід визнати цікавими міркування Ш.М. Менглієва, який звертає увагу на іншу сторону захисту, а саме: “застосування будь-якого способу захисту супроводжується припиненням, тому що захист юридичними засобами порушеного правопорядку переслідує мету як відновлення права, так і недопущення в майбутньому подібних порушень” [13, с. 84].

Таким чином, узявши за основу наявні в науковій літературі точки зору щодо визначення поняття “спосіб захисту”, хотілося б зазначити, що з нашого погляду під способами адміністративно-правового захисту прав платників податків необхідно розуміти сукупність законодавчо встановлених заходів, що застосовуються контролюючим органом вищого рівня, за допомогою яких відбувається попередження, припинення, усунення порушень прав платників податків, їх відновлення й (чи) компенсація збитків, заподіяних порушенням права. І в цьому контексті необхідно звернути увагу на два головні моменти. По-перше, визначаючи способи адміністративно-правового захисту прав платників податків, ми підкреслюємо необхідність їх закріплення на законодавчому рівні. Адже на сьогодні стаття, що визначала би способи захисту прав платників податків у ПК України, є відсутньою. І, по-друге, акцентуємо увагу на тому суб'єкті, що має право їх реалізовувати через надані повноваження відповідно до ст. 56 ПК України [1].

На сьогодні в юридичній літературі ми спостерігаємо різні підходи вчених до характеристики способів захисту прав платників податків. Так, окремі науковці звертають увагу на необхідність розмежування способів та наслідків захисту порушеного права платника та виділяють: визнання акта протиправним, недійсним, нечинним; скасування відповідного акта суб'єкта владних повноважень [14, с. 155]. Така позиція потребує додаткового обґрунтування, адже в обох випадках ми маємо справу саме із способами захисту, при цьому в судовому порядку оскарження мають місце і перший, і другий, тоді як при адміністративному – можливим є тільки другий. Так, визнання акта суб'єкта владних повноважень протиправним застосовується в тих випадках, коли спірний акт не породжує жодних правових наслідків від моменту прийняття такого акта, що може бути встановлено під час розгляду податкового спору в адміністративному суді. При цьому вимога, про визнання акта владного органу недійсним, незаконним, неправомірним тощо є різними словесними вираженнями одного і того самого способу захисту порушеного права, а саме визнання акта протиправним. Водночас у разі помилкового обрання платниками податків неналежного способу захисту порушеного права (наприклад, пред'явлення позову про скасування спірного акта замість визнання його протиправним чи навпаки), адміністративні суди мають право на підставі ч. 2. ст. 11 Кодексу адміністративного судочинства України

вийти за межі позовних вимог та застосовувати той спосіб захисту порушеного права позивача, який відповідає фактичним обставинам справи і відновлює порушене право особи [15]. Також не зрозумілим є в наведеній вище позиції, про який саме критерій йде мова при розмежуванні способів та наслідків. І наслідків для якої сторони таких правовідносин? Якщо вже відбувається захист прав платників податків то, для них наслідки можуть бути виключно пов'язані з поновленням порушених прав, усуненням загрози такого порушення.

С.Є. Смірних, характеризуючи способи захисту прав платників податків, цілком обґрунтовано до таких відносить зарахування чи повернення сум надлишково сплачених податків; невиконання платником податків неправомірних актів податкових органів; відшкодування збитків, завданих незаконними рішеннями контролюючих органів тощо [5, с. 175]. Водночас дослідник стверджує, що до способів захисту прав платників податків необхідно відносити й оскарження актів податкових органів, що реалізується в формі звернення [5, с. 175, 177], проте надалі в роботі вже зазначає, що звернення до контролюючих органів є засобом захисту, завдяки якому реалізується спосіб [5, с. 184]. Якщо розглядати спосіб захисту прав як те, завдяки чому припиняється порушення прав чи усунення наслідків таких порушень, то звернення до контролюючого органу лише розпочинає процедуру оскарження і ніяким чином не відмінює незаконного рішення.

Низка інших вчених взагалі не роблять спроби навести вичерпний перелік способів захисту прав платників податків, а наголошують на необхідності їх класифікації [2, с. 81; 16, с. 50–53], пояснюючи це тим, що саме систематизація способів захисту дасть можливість впорядкувати такі способи і допоможе практикам правозастосування швидко віднайти той спосіб, який доцільно застосувати в тому чи іншому випадку.

При цьому варто зазначити, що способи захисту прав підрозділяють у науці за кількома критеріями, але найбільш поширеним є розподіл їх залежно від форми захисту (адміністративної, судової та самозахисту), яка співвідноситься з особою, уповноваженою забезпечувати захист. Так, Н.В. Дудіна обґрунтовує виділення двох способів захисту прав платників податків – адміністративний та судовий [17, с. 121], де до останнього відносить такі як: визнання неконституційним нормативного акту, визнання судом дій (бездіяльності) податкового органу, його посадових осіб незаконними; заборону посадовій особі податкового органу здійснювати певні дії, які порушують права платників податків чи створюють загрозу їх порушенню; повернення із бюджету зайве стягнутих у безспірному порядку сум недоїмок, пені, штрафів; стягнення збитків, які спричинені незаконними рішеннями, діями (бездіяльністю) посадовими особами податкового органу тощо [17, с. 124–125].

Близькою, проте, дещо ширшою є позиція І.В. Цветкова, який, відстоюючи перевагу судового захисту прав платників податків щодо адміністративного, класифікує способи судового захисту прав платників податків на ряд груп: способи, спрямовані на уникнення можливих конфліктів з податковими органами в майбутньому; способи, спрямовані на припинення неправомірних дій і рішень посадовців податкових органів; способи, спрямовані на відновлення порушених прав платників податків внаслідок неправомірних дій і рішень посадовців податкових органів” [18, с. 113].

Цікавою щодо означеного питання є позиція В.М. Гудим, який, не розмежовуючи способи захисту прав платників податків залежно від форм захисту, виділяє три групи способів: до першої групи належать способи захисту права, спрямовані на зміну, припинення правовідносин, що виникають між податковим органом і

платником податків, – це вимога про спростування; до другої групи належать способи захисту права, спрямовані на примушування здійснювати певні дії або прийняти відповідні акти, таким чином відновити порушені права платника податків – це вимога про примушування. До третьої групи належать ті способи захисту права, які спрямовані на встановлення наявності або відсутності спірних правовідносин, – це вимога про встановлення [16, с. 50–53]. Якщо зробити спробу перевести це в практичну площину правозастосування, то до першої групи (вимога щодо спростування) можна віднести право платника податків на оскарження в адміністративному порядку рішення про взяття на облік такого платника або зняття з обліку. Платник податків може також оскаржити податкове повідомлення-рішення про визначення суми грошового зобов'язання, тобто це є вимогою про примушування. Пп. 78.1.5 п. 78.1 ст. 78 ПК України [1] закріплено також право останнього на вимогу проведення документальної позапланової перевірки, тобто це є вимогою про встановлення.

Виходячи з того, що спосіб захисту визначає характер, зміст захисту, розкриває, яким чином той чи інший захід захисту усуває порушення чи його загрозу, оптимальним є виділення способів захисту прав платників податків залежно від форми такого захисту, що дозволить підкреслити особливості, які проявляються в суб'єктах, які забезпечують такий захист; порядку такого захисту. Таким чином, ми схильні виділяти:

- способи судового захисту прав платників податків;
- способи адміністративно-правового захисту прав платників податків;
- способи самозахисту.

Застосування перших двох груп способів захисту забезпечується спеціально уповноваженими державними органами у встановленому законом порядку (адміністративними судами, органами ДФС України). Способи ж самозахисту забезпечуються самостійними діями платника податків, вони не характеризуються дотриманням суворого процесуального порядку застосування.

Для розуміння платниками податків змісту наданого їм права на захист доцільно закріпити способи такого захисту в ПК України окремою статтею. У цьому контексті показовими є норми цивільного та господарського законодавства. Так, ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [19] закріплено, що “способами захисту цивільних прав та інтересів у судах можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АР Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб”. При цьому законодавцем у ст. 17 ЦК України закладено й межі адміністративного захисту, закріплюючи, що у випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади АР Крим або органу місцевого самоврядування. Такі суб'єкти здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом (ч. 3 ст. 17 ЦК України) [19].

У ст. 20 Господарського кодексу України [20] також встановлено, що “кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом: визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково

недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативного-господарських санкцій; застосування адміністративно-господарських санкцій; установлення, зміни і припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом”.

Враховуючи, що податкове законодавство України не містить такого системного підходу до досліджуваного питання, ми спробуємо виділити наявні способи адміністративно-правового захисту прав платників, які ґрунтуються на нормах діючого законодавства, а також й обґрунтувати своє уявлення щодо доцільності закріплення способів такого захисту, які спрямовані на усунення загрози порушення прав платників податків, що на сьогодні не характерно для податкового регулювання. Такий підхід відповідає логіці проведеного дослідження, де захист прав платників податків розуміється як реалізація платником податків права на захист шляхом застосування управленою особою або уповноваженим органом будь-яких не заборонених законом способів з метою припинення порушення, відновлення або визнання порушеного або оспорюваного права.

Враховуючи, що способами адміністративно-правового захисту є конкретні заходи уповноваженого органу ДФС України, які він має право реалізовувати виключно в межах своєї компетенції в результаті розгляду звернень платників податків і які направлені на захист прав платників податків (усунення погрози їх порушення), та виходячи з аналізу норм податкового законодавств, до них можна віднести такі:

- скасування неправомірного рішення контролюючого органу;
- визнання протиправними дій (бездіяльності) контролюючих органів (посадових осіб);
- залік чи повернення надміру сплачених, а також надміру стягнутих сум податків та зборів, пені, штрафів.

Продовжуючи характеристику способів адміністративно-правового захисту прав платників податків, доцільно порушити питання про необхідність їхнього розширення, а саме – припинення дій, що створюють загрозу порушення прав (інтересів) платника податків.

Йдеться про дії, які ще не набували ознак порушення прав платника, але становлять реальну загрозу його вчинення. Потреба в попередженні та припиненні таких дій обумовлена владно-майновою природою податкових правовідносин, в яких відносини влади не можна відокремити від майнових, де вони діють у сукупності. Законодавство про податки та збори належить до публічно-правової галузі законодавства. Податкові правовідносини становлять різновид владних правовідносин, які характеризуються не рівноправністю сторін, переваженням волі одного учасника над волею іншого. Такі відносини носять субординаційний характер і встановлюють підпорядкування між їх учасниками. Владна природа податкових правовідносин не однократно підкреслювалась у рішеннях судових органів. Так, наприклад, у Постанові Конституційного Суду Російської Федерації від 17 грудня 1996 року № 20-П “Зі справи щодо перевірки конституційності пунктів 2 та 3 частини першої статті 11 Закону РФ від 24 червня 1993 року “Про федеральні органи податкової поліції” [21] зазначено, що “Податкові правовідносини

побудовані на владному підпорядкуванні однієї сторони іншій. Вони передбачають субординацію сторін, одній з яких – податковому органу, що діє від імені державі, належить владне повноваження, а іншій, платникові податків – обов'язок скорятися". Вимога контролюючого органу та податкове зобов'язання платника податків впливає не із угоди, а із закону. Із публічно-правовим характером податків і державної казни та з фіскальним суверенітетом держави пов'язані законодавча форма закріплення податків, обов'язковість та примусовість їх вилучення, односторонній характер податкових зобов'язань". Таким чином, тут панує владний фактор управлінських відносин – в їх межах забезпечується підпорядкування учасників спільної діяльності єдиній управляючій волі. У цьому знаходить власне вираження влада в соціальному сенсі як можливість і здатність підпорядковувати своїй волі поведінку інших людей, тобто здійснювати власні волевиявлення і впливати на діяльність та поведінку людей, використовуючи для цього такі засоби, як авторитет, право і примус [22, с. 91].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки. По-перше, під способами адміністративно-правового захисту прав платників податків необхідно розуміти сукупність законодавчо встановлених заходів, що застосовуються контролюючим органом вищого рівня, за допомогою яких відбувається попередження, припинення, усунення порушень прав платників податків, їх відновлення й (чи) компенсація збитків, заподіяних порушенням права. По-друге, виходячи з того, що спосіб захисту визначає характер, зміст захисту, розкриває, яким чином певний захід захисту усуває порушення чи його загрозу, оптимальним є виділення способів захисту прав платників податків залежно від форми такого захисту (адміністративної, судової та самозахисту), що дозволить підкреслити особливості, які проявляються в суб'єктах, які забезпечують такий захист; порядку такого захисту. По-третє, аналіз норм податкового законодавства дає змогу виокремити такі способи адміністративно-правового захисту прав платників податків, як скасування неправомірного рішення контролюючого органу; визнання протиправними дій (бездіяльності) контролюючих органів (посадових осіб); залік чи повернення надміру сплачених, а також надміру стягнутих сум податків та зборів, пені, штрафів; припинення дій, що створюють загрозу порушення прав (інтересів) платника податків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 13. – Ст. 112.
2. Аушева Е.В. Защита прав субъектов хозяйствования от нарушений органами государственной власти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Е.В. Аушева. – Донецк, 2007. – 185 с.
3. Балакирева М.И. Право на обжалование как элемент правового статуса налогоплательщика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / М.И. Балакирева. – М. : РГБ, 2006. – 218 с.
4. Греца Я.В. Правовий механізм реалізації та захисту прав і законних інтересів суб'єктів податкових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Я.В. Греца. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2006. – 199 с.
5. Смирных С.Е. Проблемы гарантий, пределов осуществления и защиты субъективных прав налогоплательщиков : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / С.Е. Смирных. – М., 2007. – 203 с.
6. Ядрихинский С.А. Защита прав и законных интересов налогоплательщиков – юридических лиц : финансово-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / С.А. Ядрихинский. – М. : РГБ, 2007. – 224 с.
7. Брагинский М.И. Договорное право / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2001. – Кн. 1 : Общие положения. – 848 с.
8. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 256 с.
9. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве / З.В. Ромовская. – Львов: Вища школа, 1985. – 180 с.

10. Гражданское право : учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : ПБОЮЛ Л.В. Рожников, 2001. – Т.1. – 632 с.
11. *Зубовский Г.Б.* Гражданско-правовая защита прав предпринимателей в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Г.Б. Зубовский. – М., 2002. – 163 с.
12. *Брагинский М.И.* Договорное право : общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 681 с.
13. *Менглиев Ш.М.* Защита имущественных прав граждан / Ш.М. Менглиев ; отв.ред. В.А. Ойгензихт. – Душанбе : Ирфон, 1989. – 156 с.
14. *Бірюков Г.М.* Адміністративно-правові заходи забезпечення прав платників податків / Г.М. Бірюков, С.Г. Зицик // Науковий вісник Львівського ДУВС. – № 2. – 2011. – С. 148–157.
15. Щодо оскарження дій податкових органів відносно призначення позапланових перевірок платників податків та наказів про проведення таких перевірок : Лист Вищого адміністративного суду України від 27.07.2010 р. № 1145/11/13-10 // Баланс. – 2010. – № 66. – Ст. 10.
16. *Гудым В.Н.* Классификация способов защиты прав налогоплательщиков в арбитражном суде / В.Н. Гудым // Юрист. – 2005. – № 12. – С. 50–53.
17. *Дудина Н.В.* Правовые и организационные аспекты защиты прав налогоплательщиков в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Н.В. Дудина. – М. : РГБ, 2006. – 220 с.
18. *Цветков И.В.* Налогоплательщик в судебном процессе : практическое пособие по судебной защите / И.В. Цветков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 224 с.
19. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40. – Ст. 356.
20. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 18. – Ст. 144.
21. Свод Законов Российской Федерации. – 1997. – № 1. – Ст. 197 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uapravo.net/data/base59/ukr5або9202.htm>.
22. *Грачева Е.Ю.* Финансовый контроль : учеб. пособ. / Е.Ю. Грачева, Г.П. Толстопятенко, Е.А. Рыжкова. – М. : Камерон, 2004. – 272 с.

Отримано 18.08.2015

УДК 346.6

Р. Исаев,докторант кафедры международного публичного право
Бакинского государственного университета**ТРАНЗИТНЫЙ РЕЖИМ И ТАРИФНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ
ЭНЕРГОНОСИТЕЛЕЙ**

У статті розкрито тема транзитного режиму і тарифного регулювання енергоносіїв в Азербайджанській Республіці. Встановлено, що прирівнювання тарифів імпорту, експорту, у тому числі внутрішніх перевезень, з тарифами міжнародного транзиту можливе в умовах рівності національних ринків.

Ключові слова: енергетичні ресурси, міжнародне право, норми по транзиту, міжнародно-правова доктрина, різні простори.

В статье раскрыта тема транзитного режима и тарифного регулирования энергоносителей в Азербайджанской Республике. Установлено, что приравнивание тарифов импорта, экспорта, в том числе внутренних перевозок, с тарифами международного транзита возможно в условиях равенства национальных рынков.

Ключевые слова: энергетические ресурсы, международное право, нормы по транзиту, международно-правовая доктрина, разные пространства.

Transit regime of energy recourses is studied with comparative analysis of international agreement norms. Essence of provisions on regime of transit norms and tariff duty of the agreement on GATT and Energy charter is explained. Transit tariff models of Europe and legislation provisions of Azerbaijan Republic are compared. It is suggested that legislation in solution of problem must be formed depending on development level of countries, geographical location.

Keywords: energy resources, international law, norms on the transit, doctrine of international law, distinctive areas.

Вопрос, который в первую очередь необходимо решить при транзите энергоносителей, связан с условиями его осуществления. Обеспечение свободы транзита требует наличия соглашения об его условиях между транзитным государством и государством производителем. Кроме того, как известно, транзитный режим международных договоров (Генеральное соглашение по тарифам и торговле (ГАТТ), Договор к Энергетической Хартии (ДЭХ) и др. актов) устанавливает специальные принципы, такие как национальный режим и режим наибольшего благоприятствования. Даже если ГАТТ предусматривает свободу транзита, но применение его прямо к энергоносителям требует подписания отдельного соглашения. А ДЭХ в транзите энергоносителей не пользуется термином свобода. ГАТТ в решении этой задачи, исходя из Барселонской Конвенции по транзиту (1921), запрещает какую-либо дискриминацию. Барселонская Конвенция дает следующее определение транзита: "Товары и другие средства транспорта считаются находящимися в транзите через Территорию <...> одного из Договаривающихся Государств, когда пересечение такой Территории <...> является лишь одной частью полного пути, который начинается и заканчивается за пределами границы государства, через Территорию которого происходит транзит".

Пункт 1 ст. V ГАТТ дает идентичное определение понятию транзита. В соответствии с ГАТТ транзит освобождается от таможенных и иных сборов. Только за транспортные расходы и административное оформление может применяться плата за услуги. Согласно пункту 4 ст. V ГАТТ сборы должны быть разумными. Договор к Энергетической Хартии (ст. 7.3) закрепляет обязанность по национальному режиму как стандарт недискриминации. В ГАТТ предусматривается режим наиболее благоприятствуемой нации (РНБ) как стандарта недискриминации, а также запрещается препятствование транзиту товаров посредством безосновательных сборов и налогов. В этом случае ГАТТ предусматривает для членов Всемирной торговой организации преференциальный режим [1, с. 104]. Эта привилегия предусматривается и для участников ДЭХ. Но по ДЭХ условия транзитного режима распространяются не только на государства-участники, но и на государства, не являющиеся участниками Договора. Если энергетические ресурсы транспортируются из государства, не являющегося участником ДЭХ, в государство, являющееся участником ДЭХ, или транспортируются из территории последнего на другую территорию, в этом случае применяется международный транзитный режим недискриминации. В этом смысле установленный ДЭХ режим является еще более приемлемым.

Положения международных договоров ссылаются к конкретным режимам. Так, в статье 7.1 ДЭХ отмечается, что каждая Сторона, которая пришла к согласию, не делая различия в отношении происхождения направления или владения ресурсов в соответствии с принципом свободы транзита и принципом недискриминации, не допуская различных тарифов, слишком больших задержек, ограничений или сборов, принимает необходимые меры для облегчения транзита энергоресурсов.

Несмотря на инициативы в Барселонской Конференции не удалось достигнуть компромисса по выравниванию транзитных тарифов. Вопрос выравнивания тарифов импорта и экспорта с тарифами внутренних поставок дает возможность применить косвенные налоги к товарам, услугам, импортируемым в государство посредством предусмотренного ст. III ГАТТ национального режима. В этом случае дискриминация между местными и импортируемыми товарами и услугами не допустима. Для обеих категорий должен быть единый торговый режим. Но и в ГАТТ отношения к транзитным тарифам не определены.

Согласно ст. 7.3 ДЭХ внутренние тарифы не должны быть менее благоприятными чем тарифы импорта и экспорта. В тоже время для защиты национальной энергетической безопасности транзитный тариф, применяемый транзитным государством, может отличаться от тарифов импорта и экспорта. Приравнивание тарифов импорта, экспорта, в том числе внутренних перевозок, с тарифами международного транзита возможно в условиях равенства национальных рынков.

В соответствии со статьей 7.1 ДЭХ не допускается дискриминация в отношении тарифов и сборов и выравниваются транзитные тарифы. Подобное выравнивание предусматривается и иными статьями данного договора. Согласно части 1 статьи 10 ДЭХ каждое согласившееся государство не должно допускать на своей территории какую-либо дискриминацию в использовании, владении и распоряжении инвесторам иного согласившегося государства, и создавая равные, стабильные, благоприятные условия, должно стимулировать инвестиции. В связи с режимом осуществления инвестиционной деятельности в Договоре отмечается, что ни в каком случае этим инвестициям не должен представляться менее благоприятный режим, чем режим, предоставленный международным правом, в том числе обязательствами сторон. Отмечая попытку представления не менее благоприятного режима, чем представленного своим инвесторам соответствующего государства

или инвесторам третьего государства, предусмотренного 3 абзацем той же статьи, в форме рекомендации подтверждается необходимость предоставления национального режима.

Договором рекомендуется развитие национального режима по транзитным тарифам. В пункте 4 статьи 10 Договора отмечается, что должен подписываться Дополнительный Договор, отражающий обязательства, связанные с представлением предусмотренного режима (то есть национального). В 6 абзаце (б) статьи 10 Договора говорится, что согласившаяся сторона в любое время может брать на себя ответственность добровольно представлять одной части инвесторов энергетического сектора других согласившихся сторон или всем режим, показанный в третьем пункте [2, с. 71].

В урегулировании транзитных тарифов энергоносителей появляется необходимость решения некоторых проблем, вытекающих во время представления национального режима, а именно: определение в законодательном порядке тарифных систем; определение принципов тарифного регулирования; обеспечение прозрачности тарифов; определение порядка расчета тарифов и т. д.

Определение в законодательном порядке тарифных систем – это установление со стороны регулирующего органа тарифных ставок или методики тарифного расчета. Определение тарифных систем в порядке законодательства означает учет экономических расходов, связанных с транспортировкой, определение обоснованных норм прибыли, используемых в транспортировке; определение налогов и всех принудительных оплат в структуре тарифа и поощрение развития отраслевой конкуренции и других вопросов [7, с. 137].

Тарифные системы действуют по определенным моделям. И здесь отличаются классические и современные системы. Современные системы тарифов в основном характерны для европейских стран. Например, в Англии регулирование транспортных тарифов основывается на специальном режиме. Предел тарифа определяется в порядке аукциона, определяется также высший предел прибыли организации. В результате максимальный уровень тарифа ограничивается. В отличие от этого во время регулирования транзитных тарифов особое место отдается принципам тарифного регулирования.

В части 3 статьи 16 Закона Азербайджанской Республики “Об энергетике” от 1998 г. говорится, что подрядчик договора, предусматривающего транспортировку принадлежащих третьей стороне энергетических материалов и продукции по главным энерготранспортным системам, должен удовлетворять следующим требованиям: определять цену и тарифы, а также коммерческие и технические условия транспортировки энергетических материалов и продукции; независимо от происхождения, пункта назначения или принадлежности энергетических материалов и продукции принимать заказ по их транспортировке, устанавливать цены по этим заказам, не допуская при этом дискриминаций, а также необоснованных задержек, ограничений и пошлин; предоставлять в целях транспортировки принадлежащие ему и неиспользуемые транспортные установки.

Газовыми Директивами Европейского Союза определены следующие принципы регулирования тарифов на европейском газовом рынке: прозрачность; принцип отражения действительно понесенных затрат, включая надлежащую норму прибыли и учитывая международный уровень тарифов; недопущение дискриминации; установление конкуренции в системе (при этом не допускать перекрестного субсидирования пользователей системы). Согласно праву ЕС тарифные системы должны быть прозрачными. При этом операторы обязаны сделать доступными для пользователей следующие виды информации: ставку тарифа; систему расчета тарифов [13, с. 210].

Эти принципы в той или иной форме закреплены и в законодательстве Азербайджанской Республики. Так, в части 6 статьи 12 Закона АР “О газоснабжении” отмечается, что технические и коммерческие условия транспортировки газа по согласованию между подрядчиком и лицом, заказывающим транспортировку, определяются свободно. Лицо, заказывающее транспортировку, несет ответственность за несоответствие транспортируемого на приемный пункт газа согласованному между сторонами газу и техническим требованиям, за нанесение по этой причине ущерба установке подрядчика и третьей стороне. А в части 4 статьи 13 этого Закона представлены методические системы тарифов, где делается также ссылка на принцип прозрачности.

Принципом прозрачности не допускаются злоупотребления на транзитных сборах, также предотвращаются коррупционные сделки. В частности, элемент коррупции характерен в любой процедуре установления транзитных тарифов. Конкретные элементы коррупции наблюдаются при *kost +*, а также при проведении аукционов и коммерческих переговоров. Например, во время *kost +* (инвестиционные затраты + операционные) гарантировано искусственное увеличение стоимости доходов. Если структура тарифов определяется в базовой ставке на элементы, которые образуют структуру капитальных затрат, эксплуатационных расходов, разумный уровень прибыли не доступен для участников системы, а также если формирования элементов тарифной системы не является прозрачным, тогда она не будет справедливой.

В транзитных тарифах для предотвращения любого соглашения коррупционного характера должен быть обеспечен общественный контроль во всех элементах тарифной структуры. В частности, должны быть признаны международные соглашения, принятые в рамках Совета Европы, Организации Экономического Сотрудничества и Развития, Организации Объединенных Наций [6, с. 12]. Азербайджанская Республика ратифицировала Конвенцию ООН против коррупции в 2003 году.

Принципы права Европейского Союза в области определения тарифов практически идентичны с законодательством Азербайджанской Республики. Например, в статье 17 (2-я часть) Закона АР “Об энергетике” распределитель энергии несет следующие обязательства: устанавливать цены и тарифы, а также общие условия подключения к энергораспределительным установкам; создавать возможности для своевременного подключения на договорной территории каждого заказчика на основании установленных цен, тарифов и условий и обеспечивать его энергией по договору; организовать приобретение и распределение определяемой договором энергетической продукции в нужном количестве и качестве для удовлетворения спроса потребителей, подключенных к сети распределителя, одновременно вместе с другими производителями, транспортировщиками и распределителями создавать “синергетический” эффект и использовать его; закупать в установленном объеме энергетическую продукцию, производимую промышленными предприятиями и потребителями сверх собственного потребления [15].

Указанные принципы характерны для права Европейского Союза по тарифной политике [14, с. 37]. Принимаются во внимание расходы, понесенные в ходе транзитных тарифов на услуги, и это имеет особое значение. В Европе применяются следующие тарифные системы: тарифная система входа и выхода; тарифная система почтовой марки; тарифная система от пункта к пункту. Применяя тарифную систему входа-выхода для доступа к газотранспортной системе, предполагается взимание индивидуальных тарифов за отдельные пункты входа в систему и за отдельные пункты выхода из транспортной системы. При применении данной

системы величина тарифа за вход в систему не зависит от того, в каком пункте ресурс выйдет из нее. В то же время предел тарифа не зависит от расстояния (масштаба) перевозки. Тариф взимается за единицу объема пропускной способности. Данная тарифная система применяется во Франции, Бельгии, в странах Северной Европы [3, с. 21].

Тарифная система почтовой марки предусматривает взимание разового тарифа. Величина единообразного тарифа не зависит от места нахождения пунктов входа и выхода. Применяется в странах Балтии и Западной Европы. В качестве отрицательного признака этой системы риск неадекватного отражения в тарифе затрат. Тем не менее система рассматривается как более гибкая с точки зрения регулирования. Более справедливой тарифной системой, с точки зрения учета затрат, является система входа-выхода. Применение различных ставок в различных странах при разных моделях зависит от экономических критериев. Например, тарифная система входа-выхода для каждой точки входа и выхода определяется отдельным тарифом. Отрицательной чертой этой системы является то, что имеется большое количество точек входа и выхода. Принимая это во внимание, операторы такой системы группируют станции, разделяющие одинаковые характеристики (например, уровень загруженности, географическая близость) в единую тарифную зону с применением к каждому пункту входа (выхода) в пределах этой зоны одинаковые тарифы. В результате такой классификации появляются специфические тарифы.

Для унификации тарифной системы в различных странах Европейского Союза большое значение имеет проект Транзитного протокола к ДЭХ. В соответствии с протоколом транзитные тарифы включают в себя расходы на капитальные вложения и расходы на техническое обслуживание. Согласно Проекту протокола для транзитных тарифов считаются неприемлемыми аукционные и прямые коммерческие переговоры. Такая система способствует появлению дополнительной прибыли, тем самым делая невозможным определение приемлемого верхнего предела тарифов. Аукцион и прямые коммерческие переговоры могут быть приемлемыми для транзитных тарифов, когда система транспортных инфраструктур является недостаточной.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Садыгов А.И. Международное экономическое право : учебник / А.И. Садыгов. – Баку, 2008. – С. 104.
2. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. – Брюссель : Секретариат Энергетической Хартии. SYNERGY PROGRAM, 1996. – 245 с.
3. Дубик А. “Третий энергетический пакет” ЕС и российские инвестиции в Европе / А. Дубик, С. Кузнец, И. Гудков // Газовый бизнес. – 2011. – № 2. – С. 21.
4. Конопляник А.А. Труба завет / А.А. Конопляник // Политический журнал. – 2004. – № 26(29). – С. 2.
5. Официальные материалы Электроэнергетического совета СНГ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // energo-cis.org](http://energo-cis.org).
6. Нормативные правовые акты борьбы против коррупции. – Баку, 2010. – С. 12.
7. Перчик А.И. Трубопроводное право / А.И. Перчик. – М. : Изд-во “Нефть и газ”, 2002. – С. 137.
8. Сборник нормативных документов, регламентирующих взаимодействия государственных участников Содружества Независимых государств в области электроэнергетики. – М. : Исполнительный Комитет Электроэнергетического совета СНГ, 2002. – С. 40.
9. Braun J.F. “EU Energy Policy under the Treaty of Lisbon Rules; between a new policy and business as usual”. Working Paper No.31/Feb.2011, European Policy Network. – P. 1–3.
10. Directive 2009/72/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 concerning common rules for the international market in electricity and repealing Directive 2003/54/EC // Official Journal. – 2009. – L. 211/55-93. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32009R0072:EN:NOT](http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32009R0072:EN:NOT).

11. Energy Security : Operational Highlights. – 2013. – No. 3. – 23 p.
12. *Hadhighi S.S.* Energy Security, The External Legal Relations of the European Union With Major Oil and Gas Supplying Countries / S.S. Hadhighi. – Oxford : Hart, 2007. – p. 191.
13. *Jonston A.* and Block G. EU Energy Law / A. Jonston. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – p. 210.
14. Regulation (EC) No 714/2009 of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on conditions for access to the natural gas transmission networks and repealing regulation (EC) No 1775/2005 // Official Journal. – 2009. – L. 211/36-54.
15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // news.milli.az](http://news.milli.az).

Отримано 20.08.2015

**ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА.
ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

УДК 343.8(477):159

М.О. Амонс,
кандидат юридичних наук

**ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ
ДЕФОРМАЦІЇ У ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

У статті розкриваються поняття, види і причини виникнення професійної деформації. Висвітлено на основі аналізу опрацьованої літератури особливості психологічної профілактики професійної деформації у персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключові слова: персонал кримінально-виконавчої служби, професійна деформація, стрес, професійна девіація, професійна деградація.

В статье раскрываются понятие, виды и причины возникновения профессиональной деформации. Освещены на основе анализа обработанной литературы особенности психологической профилактики профессиональной деформации у персонала Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

Ключевые слова: персонал кримінально-исполнительной службы, профессиональная деформация, стресс, профессиональная девиация, профессиональная деградация.

Paper describes the concept, types and causes of the professional deformation. Several features of the psychological prevention of professional deformation of the staff of the State Penal Service of Ukraine are highlighted on the basis of a special literature.

Keywords: personnel of criminal-executive service, professional deformation, stress, professional deviation, professional degradation.

Реалії сьогодення свідчать, що все більш гострим є питання професійної деформації. Відомо, що будь-яка професійна діяльність накладає свій значний відбиток на характер людини. Специфічні зміни в особистості визначаються змістом, організацією й умовами здійснення діяльності, розвиваються поступово, з часом фіксуються й нарешті перетворюються на відносно стійкі психологічні характеристики особистості. Специфіка правоохоронної діяльності, складність умов її виконання, психоемоційні й фізичні перевантаження детермінують порівняно швидкий розвиток професійної деформації особистості працівника кримінально-виконавчої служби (далі – КВС). Безумовно, ці зміни особистості відображаються на вчинках людини, її уподобаннях, стилі спілкування, поведінці в цілому й на робочому місці зокрема.

Психічна напруга, необхідність перебування у фазі постійної емоційної активності висувають особливі вимоги до нейрофізіологічної організації персоналу. Відсутність особистого часу, знань і бажання коригувати власне психічне здоров'я

сприяє накопиченню у співробітників КВС невирішених особистих проблем, які призводять до формування специфічних професійних і сімейних стосунків, негативних життєвих сценаріїв. Усе це здійснює вплив на психічне здоров'я і майбутню долю співробітників пенітенціарної служби.

У психології термін “психічне здоров'я” з'явився порівняно недавно. Він має неоднозначне трактування, оскільки пов'язує дві науки і дві галузі практики – медичну і психологічну. Концепції і стандарти психічного здоров'я варіюються в часі, місцевості і державах. Під психічним здоров'ям розуміється уміння людини підтримувати рівновагу на усіх рівнях функціонування (біологічному, психологічному, соціальному) за умов змін зовнішнього середовища та на основі здатності до саморегуляції.

Виділяють такі критерії психічного здоров'я людини: уміння адаптуватися до змін у навколишньому середовищі, усвідомлювати і сприймати себе таким, який є насправді, як біопсихосоціальна істота, наявність психічної рівноваги, здатність до саморегуляції і уміння управляти своїми вчинками і поведінкою в межах соціальних норм. За станом психічної рівноваги можна судити про характер функціонування різних сторін психічної сфери людини (пізнавальної, емоційної, вольової). Так, втрата рівноваги з соціальним оточенням (порушення соціальної адаптації) завжди свідчить про існуючі внутрішньоособистісні проблеми, внутрішній конфлікт. При цьому урівноваженість людини і адекватність її реакцій на зовнішні дії мають велике значення в плані розмежування норми і патології. Тільки в психічно здоровій, тобто урівноваженій людини ми спостерігаємо прояв відносної постійності поведінки і її адекватності зовнішнім умовам [7, с. 116].

Термін “стрес” (від англійського stress – тиск, напруга) уперше був запропонований канадським вченим Гансом Сельє. Спочатку це поняття застосовувалося як фізіологічне, що означає сукупність змін фізіологічних показників під дією негативних подразників. У сучасній науковій літературі термін “стрес” вживається в трьох значеннях:

- 1) напруга або збудження під впливом будь-яких зовнішніх подразників або подій (нині ці подразники і події частіше стали називати стрес-факторами);
- 2) суб'єктивна реакція, що відтворює внутрішній психічний стан напруги і збудження; цей стан інтерпретується як емоції, захисні реакції і процеси подолання, які протікають у самій людині; такі процеси можуть сприяти розвитку і вдосконаленню функціональних систем, а також викликати психічну напругу;
- 3) фізична реакція організму на вимогу, що висувається, або шкідлива дія [2].

В основі концепції стресу лежить гомеостатична модель самозбереження організму і мобілізації ресурсів як реакції на стрес. Стрес може по різному впливати на поведінку людини: від активізації діяльності до дезорганізації, як підвищуючи адаптаційні можливості, так і знижуючи пристосованість людини до середовища. Тому Г. Сельє “шкідливий” чи “неприємний” стрес назвав “дистресом”, а конструктивний, “хороший”, який здійснює позитивний вплив на діяльність, – “еустресом”.

1. На основі аналізу поведінки людей у стресових ситуаціях Г. Г. Вербиніна виокремлює стресовий і не стресовий стиль життя.

2. У цьому випадку нас цікавить перший із зазначених видів. Людина має стресовий стиль життя, якщо: випробовує хронічний неослаблений стрес; потрапляє в одну або декілька безперервних стресових ситуацій; важко долає стресові міжособистісні стосунки; випробовує постійну нестачу часу; хвилювання з приводу потенційно неприємних майбутніх проблем; поглинений одним спектром

життєдіяльності; погоджується з виконанням пригноблюючих невдячних соціальних ролей; має згубні для здоров'я звички; сприймає життя як серйозну важку ситуацію; відсутнє почуття гумору; сприймає важкі або стресові ситуації пасивно, страждає мовчки. Слід зазначити, що через специфіку професійної діяльності стиль життя співробітників КВС – поза сумнівом стресовий.

Серед екстремальних ситуацій роботи в КВС виділяють – захоплення заручників, масові безлади, непокору тощо.

Насамперед, сама службова діяльність персоналу КВС є дуже напруженою. Одним із основних чинників є не сама вірогідність конкретних екстремальних ситуацій, а контингент, з яким доводиться працювати.

Серед засуджених до позбавлення волі чималу кількість складають особи з психічними аномаліями. Їх кількість збільшується в прямому співвідношенні зі зростанням рівня безпеки установи, в якій вони відбувають покарання. Серед таких засуджених найчастіше зустрічаються психопати, олігофрени, епілептики.

По мірі посилення режиму установи виконання покарань і концентрації в ній рецидивістів і осіб, що скоїли тяжкі злочини, відбувається “накопичення” засуджених з високою криміногенною небезпекою. Виявляється також пряма залежність між високою мірою криміногенної небезпеки засуджених (з психопатичними особливостями), видом режиму установи виконання покарань і кількістю вчинених ними тяжких злочинів.

Особливе місце займає категорія засуджених, які відбувають довгострокове покарання в умовах строгого режиму, а також довічно ув'язнені. Умови утримання цієї категорії засуджених включають окрім строгого режиму утримання ще й специфічні статутні форми спілкування адміністрації і охорони з ув'язненими. Ці форми спілкування поступово формують у співробітників КВС особливий тип поведінки, що нерідко впливає і на психіку співробітника.

Особливо актуальним є питання вирішення проблем, пов'язаних з профілактикою професійно-моральної деформації співробітника. Часто це поняття зв'язують зі зниженням ефективності професійної діяльності, змінами людських якостей, і, передусім, моральних, коли співробітник втрачає вірне уявлення про сенс служби, не поважає себе за те, що працює в правоохоронних органах, сприймає службу як засіб досягнення прагматичних, егоїстичних цілей.

Іноді в це поняття включають втрату здатності самостійно мислити, приймати рішення, нешаблонно діяти. Зникає ініціатива, виникає дріб'язкова регламентація своїх дій. Однією з головних сторін профдеформації є втрата здатності до самооцінки. Відбувається зчерствіння почуттів, розвивається конфліктність, дратівливість, наростає неврівноваженість. Крім того, явно знижується орієнтовна активність пізнавальних функцій [3].

Аналізуючи психологічні негативні зміни, які накладають відбиток на особистість співробітника, можна їх розподілити на – професійну девіацію; професійну деформацію та професійну деградацію.

Професійна девіація

Термін “девіація” застосовується в ряді наук для позначення відхилення від норми або якоїсь заданої величини. Він може бути цілком застосовний і для позначення тих змін, які можуть статися з працівником КВС під впливом професійної діяльності.

Професійна девіація полягає в незначних, що не носять яскраво вираженого негативного характеру, змінах особистісних якостей працівника КВС. Як правило, це явище не призводить до негативних змін в основних особистісних характеристиках, не значно впливає на ефективність професійної діяльності.

Професійна деформація

Професійна деформація – це зміна професійних можливостей і особистісних характеристик працівника КВС в негативну сторону під впливом умов і досвіду професійної діяльності.

Феномен професійної деформації персоналу заслуговує на особливу увагу. Коли говорять про професійну деформацію, то мають на увазі вплив умов і змісту професійної діяльності на негативну зміну особистісних якостей і поведінку співробітників. Рукоприкладство, грубість, застосування спецзасобів без належної необхідності – це крайні форми прояву професійної деформації.

На більш ранніх етапах службової діяльності особистісні зміни проявляються лише в засвоєнні професійного жаргону, наслідуванні деяких манер поведінки засуджених, а згодом – у втраті здатності до співпереживання чужому горю, у формуванні установки на посилення покарання.

Професійна деформація – це загальнолюдський соціально-психологічний феномен.

Цілком благопристойні люди, коли їм доручають суспільно значиму діяльність і наділяють владними повноваженнями, одночасно знімаючи індивідуальну відповідальність за наслідки своїх дій, схильні до прояву невинуватеної жорстокості заради виконання поставленого перед ними завдання. Тому закономірно, що і в умовах пенітенціарної установи, де об'єктом карально-виховної дії є злочинці (тобто особи, які порушили закон), іноді виникають прояви жорстокого поводження до них з боку співробітників. Тут діє своєрідний психологічний механізм “дегуманізації супротивника” – до злочинця можна застосовувати будь-які засоби.

Стереотипна соціальна роль (“наглядач”) міняє психологію і поведінку людини, спонукаючи діяти на основі соціальних стереотипів.

Деградація: професійна і особистісна

Професійна деградація може бути визначена як крайня міра професійної деформації, коли постає питання про професійну придатність працівника КВС взагалі.

Причинами такої деформації є часта взаємодія з кримінальним середовищем, особами з аморальною поведінкою; випробування великих фізичних і емоційно-психологічних перевантажень. Професійно-моральна деформація небезпечна як для співробітників, що мають значний професійний досвід, так і для молодих фахівців.

Особова деградація виникає як результат довготривалої діяльності в екстремальних умовах. У деяких випадках можна вести мову вже про професійну деформацію і деградацію, що призводить до деградації особи, коли відбувається значне звуження кола інтересів, потреб і зниження їх рівня, “зчерствіння” особи в цілому. Часто це проявляється в звичайних міжособистісних стосунках. Стиль професійного спілкування із засудженими переноситься на контакти з іншими людьми, коли це не обумовлено ситуацією [5, с. 15].

При цьому типовим є збіднення лексики, запозичення і вживання жаргону. Спілкування з носіями кримінальної лексики призводить до «зараження» тюремно-табірно-блатним жаргоном.

Що стосується самого поняття, то воно має своє нормативне визначення. Так, у п. 4 Інструкції про порядок організації та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби за контрактом у Державній прикордонній службі України, затвердженій наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 15.05.2009 р. № 354 міститься таке визначення: “професійна деформація – це явище, що характеризується змінами

властивостей особистості (стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, засобів спілкування та поведінки тощо), змінами рівня виразності професійно важливих якостей фахівця, що відбуваються під впливом змісту, умов, тривалості виконання діяльності та його індивідуальних психологічних особливостей” [1]. На підставі аналізу наведеного вище визначення поняття “професійна деформація” ми можемо виявити низку її характерних рис відповідно до змісту специфіки діяльності працівника ДПтС:

- за характером – це процес впливу низки факторів оточуючого середовища (зміст, умови, тривалість виконання службово-трудової діяльності тощо) на працівника установи виконання покарання;

- за походженням – це результат саме професійної діяльності особи по виконанню функціональних обов’язків на посаді працівника установи виконання покарання;

- за наслідком – це вплив на якість службово-трудової діяльності, що виконується працівником установи виконання покарання;

- за об’єктом впливу – це структура особистості (стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки тощо) працівника установи виконання покарання.

Таким чином, у структурі професійної деформації працівників пенітенціарної системи можна виділити такі елементи, що слід вважати об’єктами організаційно-правового впливу, спрямованого на подолання цього негативного явища. Зокрема, такими елементами є: особистість працівника установи виконання покарання; сукупність факторів негативного впливу; процес деформації; наслідок деформації (якість службово-трудової діяльності, порушення дисципліни та законності).

І, якщо узагальнити наведене, то стає очевидним, що професійна деформація є явищем, яке має комплексний характер та проходить певні етапи свого розвитку, відображується у відповідних формах і має різні аспекти свого прояву. Відповідно, і організаційно-правові заходи з подолання професійної деформації працівників пенітенціарної системи повинні мати комплексний, системний характер і бути спрямовані в сукупності на це негативне явище, яке, на жаль, властиве сучасній кримінально-виконавчій службі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бараш Є.Ю.* Протидія професійній деформації персоналу пенітенціарної системи як невід’ємна складова процесу реформування Державної кримінально-виконавчої служби України / Є.Ю. Бараш // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – Ч. 2. – № 4 (51). – С. 152–161.
2. *Безносков С.П.* Профессиональная деформация и воспитание личности / С.П. Безносков // Психологическое обеспечение социального развития человека. – СПб. : Речь, 2004. – 271 с.
3. *Безносков С.П.* Профессиональные деформации личности (подходы, концепции, методы) : автореф. дис. докт. психол. наук / С.П. Безносков. – СПб., 1997.
4. *Васильев В.Л.* Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2000. – 613 с.
5. *Гранат Н.Л.* Деформация профессионального сознания личности работников правоохранительных органов и возможности ее профилактики / Н.Л. Гранат // Проблемы действия права в новых исторических условиях : Труды Академии МВД РФ. – М. : Академия МВД РФ, 1993. – С. 30–44.
6. *Джужа О.М.* Кримінологія / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик, П.П. Михайленко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
7. *Зеер Э.Ф.* Кризисы профессионального становления личности / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк // Психологический журнал. – Том 18. – 1997. – № 6. – С. 35–44.
8. *Кудрявцев В.Н.* Механизмы социальной деформации / В.Н. Кудрявцев // Вопросы философии. – 1989 г. – № 3.
9. *Львовичкін В.А.* Актуальні проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України / В.А. Львовичкін // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1–2. – С. 6–18.

12. *Медведев В.С.* Професійна деформація співробітників пенітенціарних установ / В.С. Медведев. – К. : РВВ КІВС при УАВС, 1996. – 80 с.

13. *Медведев В.С.* Психологічна підготовка персоналу в умовах реформування пенітенціарної системи України / В.С. Медведев // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. Бюлетень КІВС. – 1997. – № 2. – С. 92–95.

14. *Некрасова М.Н.* Влияние профессиональной деформации личности юриста на формирование конечных выводов по делу / М.Н. Некрасова // Вопросы осуществления правосудия в СССР : межвузовский сборник. – Калининград : Калинингр. гос. ун-т., 1979. – Вып. 7. – С. 40–54.

15. *Новиков Б.Д.* Психологические особенности возникновения профессиональных деформаций сотрудников исправительно-трудовых учреждений : дисс. канд. психол. наук / Б.Д. Новиков. – Тверь, 1993.

16. Психологические проблемы профессиональной деятельности / Отв. ред. Дикая Я.Г., Занковский А.Н. : АН СССР. Институт психологии. – М. : Наука, 1991.

Отримано 28.09.2015

Л.І. Воят,
кандидат юридичних наук

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕРЕТВОРЕННЯ СЕНСОРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНКРЕТНИХ СЕНСОРНИХ СИСТЕМ

Розглянуто актуальну проблему вивчення різних аспектів психофізіології в системі психологічної освіти. Визначено роль спеціалізованих утворень, які називаються сенсорними системами, в життєдіяльності людини. Проаналізовано загальні закономірності перетворення сенсорної інформації та особливості організації і функціонування конкретних сенсорних систем.

Ключові слова: психофізіологія, життєдіяльність людини, психічні процеси, сенсорні системи, відчуття, сприйняття.

Рассмотрена актуальная проблема изучения различных аспектов психофизиологии в системе психологического образования. Определена роль специализированных образований, называемых сенсорными системами, в жизнедеятельности человека. Проанализированы общие закономерности преобразования сенсорной информации и особенности организации и функционирования конкретных сенсорных систем.

Ключевые слова: психофизиология, жизнедеятельность человека, психические процессы, сенсорные системы, ощущения, восприятия.

An important problem of studying the various aspects of neuroscience in the system of psychological education is considered. The role of specialized structures called as sensory systems in human life is defined. Common laws of the conversion of a sensory information and the particular organization and functioning of specific sensor systems are analyzed.

Keywords: psychophysiology, human activity, mental processes, sensory systems, sensation, perception.

У системі психологічної освіти вивчення різних аспектів психофізіології має важливе значення, оскільки дає базові знання, необхідні для освоєння загальних і спеціальних дисциплін. Психофізіологія вивчає фізіологічні основи психічних процесів і поведінки людини. У рамках цієї науки об'єднуються відомості, накопичені в різних галузях знань, в першу чергу, в психології і фізіології, що служить основою для всебічного аналізу цілісних форм психічної діяльності. Концептуальні побудови сучасної психофізіології базуються на методології системного підходу, який отримав обґрунтування і розвиток у працях видатних вітчизняних учених – В.М. Бехтерева, П.К. Анохіна, А.Р. Лурія, Б.Г. Ананьєва та ін. Психофізіологія вивчає фізіологічні основи пам'яті та уваги, емоційну сферу, функціональні стани. Самостійним розділом є психофізіологія сенсорних процесів, яка розглядає як загальні закономірності перетворення сенсорної інформації, так і особливості організації та функціонування конкретних сенсорних систем (далі – СС).

Термін “сенсорний” походить від латинського *sensio* – “відчуваю”. Однак у давнину у філософській літературі існувало поняття органів почуттів, до яких належали зір, слух, дотик, нюх, смак (Демокрит, V ст. до н.е.). Відомо, що кожен з органів почуттів відповідає лише на певні фізичні стимули (наприклад, зорова система реагує на світлові стимули і не реагує на смакові). Специфічність реакції органів почуттів зумовила поняття “модальність”. Стимулом цієї модальності, адекватним для конкретного органу почуттів, вважають такий стимул, який викликає реакцію при мінімальній фізичній інтенсивності. За модальністю подразники ділять на механічні, хімічні, теплові, світлові та ін.

Крім поняття “орган почуттів”, у вітчизняній літературі широко використовується термін “аналізатор”, введений І.П. Павловим. У психологічних дослідженнях, наприклад у роботах С.Л. Рубінштейна, як синонім також застосовується термін “орган відчуттів”. У сучасній українській мові слово “почуття”, як правило, пов’язується зі сферою емоцій, а не відчуттів, і термін “орган почуттів” є недостатньо точним. У цей час, одночасно з розглянутими поняттями, часто використовується термін “сенсорна система”.

Історія науки про закономірності відчуттів і сприйняття, в основі яких лежить функціонування сенсорних систем, сягає глибокої давнини. Розвиток таких уявлень, можливо, відноситься до перших людських знань, що обумовлено безпосередньою практичною значущістю цих відомостей. Однак інтенсивне накопичення відомостей про будову органів почуття, механізми виникнення відчуттів почалося з XIX століття. У класичних працях Е. Вебера, Г. Гельмгольца, Е. Герінга, І. Мюллера, Г.Фехнера та інших вчених були отримані видатні наукові результати, якісно і кількісно які характеризують діяльність органів почуттів людини. Такі дослідження поклали початок вивченню функцій мозку, званих психічними.

Сучасний етап у розвитку психофізіології відчуттів і сприйняття пов’язаний, насамперед, з іменами І.М. Сеченова і І.П. Павлова. На основі глибокого аналізу досягнень фізіології та медицини того часу І.М. Сеченов застосував рефлекторний принцип для розуміння психічної діяльності. У своїй роботі “Рефлекси головного мозку” він стверджував: “Всі акти свідомого і несвідомого життя за способом походження суть рефлекси”. У книзі “Фізіологія нервової системи” І.М. Сеченов описав “темне м’язове почуття” і показав його роль у координації рухів. Продовжуючи Сеченовську традицію, І.П. Павлов створив вчення про аналізатори, як сукупності чутливих утворень, що сприймають і аналізують різноманітні подразники. Відкриття і розвиток І.П. Павловим методу умовних рефлексів дало можливість систематичного дослідження багатьох характеристик органів почуттів і ролі різних відділів центральної нервової системи, в першу чергу, кори великих півкуль, у процесі розрізнення і сприйняття властивостей сигналів. На основі таких досліджень І.П. Павлов розглядав аналізатор як складний нервовий механізм, що починається з сприйняттям поверхні і закінчується у вищих відділах мозку, що трансформує енергію подразників у процес нервового збудження і здійснює проведення його в центральну нервову систему. Згідно з уявленнями І.П. Павлова, будь-який аналізатор складається з трьох частин: периферичної, провідникової і центральної (коркової). Корковий відділ відіграє особливу роль, так як тут завершуються аналітично-синтетичні процеси за оцінкою біологічної значущості подразника [3; 6; 7; 9].

У другій половині XX століття у зв’язку з розвитком теорії інформації аналізатори починають розглядати і позначати біологічні системи, які передають і перероблюють інформацію. Необхідність вивчення будови і функціонування периферичних і центральних відділів аналізаторів як єдиного цілого визначають

введення і широке використання поняття “сенсорні системи”. Сенсорна система визначається як сукупність допоміжних утворень, рецепторів, нервових шляхів і центрів, подразнення яких у людини призводить до появи специфічного відчуття, характерного для цієї модальності стимулу. Кожна ділянка мозку, в якій знаходиться сенсорний центр і здійснюється перемикання нервових впливів, утворює рівень СС. Завершується переробка сенсорної інформації в корі великих півкуль, де формуються образи, здійснюється цілісний процес сприйняття і на основі цього організовується цілеспрямована діяльність [1].

Загальними властивостями СС є – кількісний та якісний аналіз сигналів, адекватність відображення об’єктивної реальності у формі суб’єктивних відчуттів. Важливою властивістю є також здатність СС пристосовуватися (адаптуватися) до діючих подразників шляхом зміни чутливості. При зниженні інтенсивності стимулу відбувається підвищення чутливості, при підвищенні – зниження. Довгостроково діючі подразники можуть перестати сприйматися, наприклад, не відчувається запах у кімнаті, одяг на тілі та ін. Адаптаційні процеси охоплюють всі рівні СС: відбувається їх налаштування на оптимальне сприйняття сигналів в умовах, що змінилися [2].

Таким чином, СС виконують функції прийому, передачі та аналізу інформації про зовнішнє і внутрішнє середовище організму. У цьому складному процесі виділяють кілька етапів:

- 1) збудження рецепторів у відповідь на дію адекватного подразника;
- 2) передача нервового збудження від рецепторів у вищі відділи центральної нервової системи (далі – ЦНС);
- 3) аналіз сенсорних сигналів у вищих центральних відділах і виділення біологічно значимої інформації;
- 4) впізнання, класифікація, ідентифікація стимулу, прийняття рішення і формування відповідної реакції організму [8].

Всі СС, незалежно від природи діючого подразника, виконують однакові функції і мають загальні принципи своєї структурної організації. Розглянемо ці принципи.

1. Принцип багаторівневості і багатоканальності. Сучасна сенсорна психофізіологія розглядає аналізатор як складну систему, що складається з великого числа наступних один за одним проміжних рівнів переробки інформації. Біологічний сенс цього полягає в поетапній переробці інформації, причому на кожному етапі відбувається переробка будь-яких окремих параметрів інформаційного сигналу. У межах одного рівня діють локальні мережі, які розширюють або обмежують число нейронів залучених в загальний процес. Принцип багатоканальності означає паралельне проведення сенсорної інформації по декількох нервових шляхах. Наприклад, у зоровій системі можна виділити чутливі шляхи, які просторово розподілені в мозкових структурах і які передають інформацію про різні характеристики предмета, його яскравість, кольори та ін. На більш високих рівнях СС, як правило, відокремлюються специфічний (проекційний), асоціативний і неспецифічний канали передачі інформації. За специфічними каналами передається інформація про фізичні параметри стимулу, по асоціативним – відомості про його біологічну значущість, і нарешті, неспецифічні шляхи служать для активації, регуляції тону і своєрідне налаштування центральних структур на сприйняття інформації.

2. Сенсорне кодування. Різні подразники (механічні, хімічні, світлові та ін.) перетворюються рецепторами в універсальні сигнали – нервові імпульси. Відображення одного сигналу іншим прийнято називати кодуванням. Можна

стверджувати, що рецептори кодують інформацію про подразник, тобто перетворюють її в сигнали “зрозумілі” мозку. У цих перетвореннях беруть участь як рецептори, так і наступні за ними ланцюги нейронів різних відділів ЦНС. Розглянемо, як здійснюється кодування різних параметрів стимулу.

Розрізнення модальності діючих сигналів здійснюється вже на рівні рецепторів. Це досягається виборчою чутливістю рецепторів до певних подразників. Наприклад, фоторецептори ока дратуються світлом, але не реагують на звук. Іншими словами, до кожного виду подразників пристосовані відповідні рецептори, які пов’язані з певними відділами ЦНС. У межах однієї модальності на рівні рецепторів є спеціалізація. Наприклад, кожен з трьох типів колб переважно реагує на світло певної довжини хвилі. Смакові рецептори в різній мірі відповідають на різні за смаковими якостями стимули. Таким чином, аналіз окремих ознак сенсорних стимулів здійснюється сукупною діяльністю рецепторів.

Сенсорний шлях також складається з ряду модально-специфічних нейронів. Такий принцип організації отримав назву топічної (від грец. *topos* – місце, положення) організації і полягає в просторово впорядкованому розташуванні нейронів різних рівнів СС відповідно до їх рецептивних полів. Рецептивне поле (далі – РП) – це ділянка рецепторної області (наприклад, шкіри, сітківки ока тощо), з якою цей нейрон пов’язаний анатомічно. Іншими словами, це сукупність рецепторів, сигнали з яких надходять на цей нейрон. РП – поняття динамічне, тобто один і той же нейрон у різні відрізки часу, залежно від характеристик подразника може виявитися пов’язаним з різним числом рецепторів. Максимальна величина РП визначається його анатомічними зв’язками, а мінімальна – може обмежуватися одним рецептором. РП сусідніх нейронів частково перекриваються. В результаті такої організації зв’язків в СС утворюється “нервова мережа” і забезпечується виборчий характер реагування нейронів. Рецептивні поля сенсорних нейронів відіграють ключову роль у переробці сенсорних сигналів.

Кількісний аналіз подразників пов’язаний із порівняльною оцінкою їх інтенсивностей – сильніше роздратування викликає сильніше відчуття. Оскільки частота афферентної імпульсації залежить від амплітуди рецепторного потенціалу, а він, у свою чергу, є пропорційним інтенсивності подразника, то кодування інтенсивності подразника здійснюється за допомогою зміни частоти проходження нервових імпульсів від рецепторів у мозкові центри. Збільшення інтенсивності подразника відображається в підвищенні частоти імпульсної активності. Крім того, кодування інтенсивності сенсорних стимулів здійснюється завдяки нервовим елементам, що беруть участь у відповіді. Припускають, що ЦНС “зчитує” інтенсивність по числу реагуючих елементів, помноженому на середню частоту імпульсації. Таким чином, зміни інтенсивності подразника відображаються коливаннями частоти імпульсації в окремих афферентних волокнах і кількістю каналів зв’язку, по яких сигнали надходять у мозок.

Тривалість дії стимулу при кодуванні використовується як сигнальна ознака таких часових параметрів вихідних сигналів, як частота імпульсації, тривалість пачок імпульсів і тривалість міжімпульсних інтервалів. Для деяких СС природна стимуляція характеризується тим чи іншим просторовим розподілом стимулів. Здатність визначати місце або конфігурацію стимулу називається просторовим розрізненням. Найбільш простим способом відтворення просторового розташування стимулів на рецепторі поверхні є крапкове нанесення їх на поверхню ЦНС. Така організація СС свідчить про багатоканальну передачу сигналу у вищі поверхи мозку. Але кожен окремий канал збирає інформацію з більш-менш широкої рецептивної поверхні, а крім того, РП суміжних елементів часто

перекриваються. У зоровій та слуховій системах виділені канали, просторово рознесені в центральних структурах і пов'язані з обробкою інформації про локалізацію джерела роздратування і його переміщенні в просторі. Таким чином, кодування якісних і кількісних характеристик стимулів починається на рівні рецепторів і завершується в більш високих відділах СС.

3. Сприйняття або перцепція (від лат. *perceptio* – отримання, розуміння, пізнання) – одна з форм психічної діяльності, лежить в основі практично всіх форм психіки – пам'яті, емоцій, мотивів та ін. Сприйняття – це сукупність процесів, за допомогою яких формується суб'єктивний образ об'єктивно існуючої реальності. Сприйняття є безпосередній відбиток предмета (явища) із сукупністю його властивостей та його цілісністю. Це відрізняє сприйняття від відчуття, яке також є безпосереднім чуттєвим відображенням, але лише окремих властивостей предметів (явищ). Фізіологічною основою відчуття і сприйняття є функціонування СС. Різноманіття відчуттів відображає якісну різноманітність навколишнього світу. Запропоновано різні класифікації відчуттів. Наприклад, Б.Г. Анан'єв виділяє одинадцять відчуттів людини. Це – зорові, слухові, вібраційні, шкірно-дотикові (тактильні), температурні, больові, м'язово-суглобові (кінестетичні), рівноваги і прискорення (статико-динамічні), нюхові, смакові, загально-органічні (інтероцептивні). Вивчення характеристик відчуттів і сприйняття проводиться в психофізіології та різних розділах психології, наприклад у психофізиці. Психофізика – наука про вимірювання відчуттів людини, була заснована німецьким фізиком, філософом і психологом Г. Фехнером в середині XIX століття. Психофізика вивчає відносини між параметрами стимулів які викликаються відчуттями, не розглядаючи при цьому проміжні фізіологічні процеси. Іншими словами, психофізика визначає можливості сенсорної системи з виявлення, розрізнення і упізнання різних стимулів [4, 5].

Отже, роль спеціалізованих утворень, які називаються СС, у життєдіяльності людини важко переоцінити. Для того, щоб здійснювати пристосувальні реакції, організм повинен отримувати інформацію про характер змін, що відбуваються в ньому самому і в навколишньому світі. Саме цю функцію здійснюють СС. Їх робота лежить в основі оцінки і регуляції внутрішнього стану організму, сприйнятті навколишнього світу, формуванні відчуттів, уявлень, адекватних поведінкових реакцій. Досліджуючи загальні закономірності перетворення сенсорної інформації та особливості організації і функціонування конкретних сенсорних систем показано, що людині властива різноманітність СС і відносно широкий діапазон їх чутливості, що дозволяє аналізувати різні види інформації, а також відомості про функціонування СС служать основою для психології чуттєвого пізнання, мають безпосереднє відношення до філософської проблеми взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Александров Ю.И.* Психология + физиология психофизиология / Ю.И. Александров // Психологическая наука : традиции, современное состояние и перспективы. – М. : Ин-т психологии РАН, 1997. – Т. 2. – С. 180.
2. *Батуев А.С.* Введение в физиологию сенсорных систем / А.С. Батуев, Г.Л. Куликов. – М. : Выс. школа, 1983. – 247 с.
3. *Гиппенрейтер Ю.Б.* Введение в общую психологию / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М. : МГУ, 1988.
4. *Забродин Ю.М.* Психофизиология и психофизика / Ю.М. Забродин. – М. : Наука, 1977. – 288 с.
5. *Забродин Ю.М.* Психофизиология и психофизика / Ю.М. Забродин, А.Н. Лебедев. – М. : Наука, 1977. – 288 с.

6. *Леонтьев А.Я.* Хрестоматия по общей психологии / А.Я. Леонтьев. – М. : МГУ, 1981.
7. *Пиаже Ж.* Хрестоматия по общей психологии / Ж. Пиаже. – М. : МГУ, 1981.
8. Психофизиология : учебник для вузов // Под ред. Ю. И. Александрова. – СПб. : Питер, 2001.
9. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973.

Отримано 30.09.2015

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.113:62

О.В. Кушнарьова,
кандидат юридичних наук

СУЧАСНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ УНІФІКАЦІЇ НОРМАТИВНОЇ ПРАВОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ПРОЦЕСІ НОРМОТВОРЕННЯ

Розкрито теоретико-методологічні основи уніфікації нормативної правової термінології в процесі нормотворення. З'ясовано, що важливість ролі уніфікації нормативної правової термінології виявляється в чіткості процесуальної форми її здійснення, зокрема в дотриманні процедури чотирьох основних етапів.

Визначено основні вимоги щодо використання нормативної правової термінології, дотримання яких дозволить забезпечити високу якість законів, інших нормативно-правових актів, а також правозастосовних, тлумачних (інтерпретаційних) та правореалізаційних актів, а відповідно і ефективність правового регулювання, в чому і полягає їх роль.

Ключові слова: уніфікація, нормативна правова термінологія, види, завдання, способи, прийоми, юридична техніка.

Раскрыты теоретико-методологические основы унификации нормативной правовой терминологии в процессе нормотворчества. Установлено, что важность роли унификации нормативной правовой терминологии проявляется в четкости процессуальной формы ее осуществления, в частности, в соблюдении процедуры четырех основных этапов.

Определены основные требования относительно использования нормативной правовой терминологии, соблюдение которых позволит обеспечить высокое качество законов, других нормативно-правовых актов, а также правоприменительных, толковых (интерпретационных) и правореализационных актов, а соответственно и эффективность правового регулирования, в чем и заключается их роль.

Ключевые слова: унификация, нормативная правовая терминология, виды, задачи, способы, приемы, юридическая техника.

Paper studies theoretical and methodological bases of unification of regulatory language in the process of rulemaking. Moreover in this paper it is comprehended that the importance of the role of unification of regulatory language is reflected in precision form of an action unification in particular in the abidance of procedure of four principal stages.

Basic requirements on the use of legal and regulatory terms, compliance with which will ensure the high quality of the laws and other legal acts, as well as law enforcement, intelligent (interpretation) and legal realization acts and, consequently, the effectiveness of legal regulation as their main role are defined.

Keywords: unification, regulatory language, kinds, responsibilities, directions, actions, legal technique.

За останні роки значно збагатилася тематика наукових праць, спрямованих на дослідження уніфікації нормативної правової термінології у процесі нормотворення. Однак цілісного дослідження в цьому напрямі, на жаль, так і не було здійснено. Проаналізовані в попередніх розділах роботи теоретиків і практиків або обмежені хронологією, або зосереджені на вузьких аспектах.

Водночас на сьогодні існує чимало проблем, що перешкоджають формуванню в Україні системи уніфікованої нормативної правової термінології, до яких, у першу чергу, слід віднести:

відсутність організаційно-правової основи для здійснення та регулювання питань уніфікації нормативної правової термінології;

відсутність єдиного тезаурусу нормативної правової термінології;

низький рівень культури мовлення осіб, які займаються правотворчістю, недостатня професійна підготовка молодих фахівців у різних галузях права, відсутність необхідних спеціалістів;

наявність труднощів у відтворенні правничих понять українськими термінами, що стало проблемою у зв'язку з багаторічним обмеженням функціонування української мови на тлі широкого використання російської.

З огляду на викладене вище, можна виділити декілька напрямів перспективного розвитку і вдосконалення процесу уніфікації нормативної правової термінології в Україні.

1. Удосконалення правових засад щодо регулювання процесів уніфікації нормативної правової термінології.

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що під час реалізації нормотворчої функції суб'єктів нормотворення постала проблема відсутності розробленої теоретичної моделі нормотворчої діяльності. Наприклад, практика застосування Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" свідчить про наявність спірних питань щодо нормотворчих функцій між міністерством та іншими центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується відповідним міністром. Науковці також вбачають прогалини та колізії в правовому регулюванні нормотворчої діяльності. Відтак, вирішення зазначених питань потребує теоретичного осмислення та обґрунтування [1; 2].

Насамперед, ми вважаємо, що першим кроком на шляху до уніфікації нормативної правової термінології має стати прийняття Закону України "Про нормативно-правові акти", який би передбачав основи зазначеного процесу.

Тут варто згадати, що намагання прийняти такий законопроект відбувається вже не перший рік, однак на сьогодні безрезультативно. Так, проект закону України "Про нормативно-правові акти" був зареєстрований народними депутатами у Верховній Раді України у 1997 році за ініціативи В.М. Стретовича, у 2007 році – І.Т. Зварича, у 2008 році – О.В. Лавриновича, Р.М. Зварича, у 2010 році – Ю.Р. Мірошніченка, К.М. Ляпіної, у 2012 – Ю.Р. Мірошніченка.

Прийняття такого закону мало б забезпечити закріплення основ застосування нормативної правової термінології, зокрема: поняття нормативного правового терміну, основні вимоги, що висуватимуться до нормативних правових термінів, правила легального визначення термінів тощо. Крім того, закріплення в зазначеному законі понять, ознак і видів нормативних правових актів, а також їх співвідношення один з одним, сприятиме встановленню ієрархічної підпорядкованості термінології різних нормативних правових актів і забезпеченню її відповідності [3].

Водночас ми вважаємо слушною пропозицію Т.М. Рахманіної щодо закріплення в такому законі поняття уніфікації термінології, щоправда, на відміну від пропозиції автора, не юридичної термінології, а нормативної правової [4].

Правова регламентація процесу уніфікації нормативної правової термінології передбачає нормативне закріплення Правил підготовки проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, наприклад, рекомендаційного характеру. Хоча в деяких зарубіжних країнах (наприклад, у “Довіднику з нормотворчої техніки” Німеччини, “Принципах законодавчої техніки” Польщі, “Законотворчих конвенціях одноманітного застосування права Канади” та ін.) вимоги юридичної техніки отримали нормативне закріплення, а їх використання є обов’язковим [5].

На сьогодні, наприклад, діють Регламенти Верховної Ради України [6], Кабінету Міністрів України, Правила підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 06.09.2005 № 870 [7], Рекомендації з питань підготовки, державної реєстрації та обліку відомчих нормативно-правових актів, затверджені постановою колегії Міністерства юстиції України від 27.03.1998 № 3, Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки” (схвалені постановою колегії Мініюсту від 21.11.2000 № 41), рекомендації обласних управлінь юстиції тощо.

Тобто єдиного нормативного правового акту, який би забезпечив однастайність під час розробки будь-якого проекту (чи то закону, чи то Указу Президента, чи то актів уряду або відомчих правових документів) не існує, а відтак немає і упорядкованості системи. Крім того, хоча зазначені документи і містять деякі правила юридичної техніки, однак майже не регламентують питань мови нормативних правових актів, а також її термінології.

2. Удосконалення організаційних засад щодо регулювання процесів уніфікації нормативної правової термінології.

Що стосується організаційної основи уніфікації нормативної правової термінології, то для її вдосконалення, за умови відповідного правового регулювання, необхідно, на нашу думку, реалізувати заходи, запропоновані нами нижче.

У нашій роботі ми пропонуємо ведення єдиного тезаурусу законодавства. Зрозуміло, що обов’язково має бути уповноважений і відповідальний орган, на який будуть покладені відповідні функції. Однак, ми вважаємо, що не має сенсу спеціально створювати або державний орган, або організацію.

Звертаючись до історії, ми бачимо, що деякі спроби щодо утворення спеціальних органів або організацій, які б вирішували питання упорядкування термінології не увінчалися успіхом. Так, ще у 1931 році при Президіумі ЦВК СРСР була створена спеціальна комісія із учених-юристів та філологів, до обов’язків якої належало, по-перше, серйозне вивчення наявної мови законів і виявлення недоліків у цій сфері і, по-друге, розробка науково обґрунтованих рекомендацій з питань мови права. Як стверджує О.В. Сурілов, “Комісія покладених на неї завдань не виконала і суттєвий слід у розробці спеціальної юридичної термінології не залишила” [3, с. 153].

Доцільніше було б утворити структурний підрозділ у складі Міністерстві юстиції України (наприклад, у складі Департаменту реєстрації та систематизації нормативних актів, правоосвітньої діяльності), який би здійснював суто уніфікацію нормативної правової термінології.

3. Формування та підтримання у контрольному стані єдиного тезаурусу нормативної правової термінології.

Сучасна юридична наука базується на позиціях, що правові норми продуктивні тоді, коли їх зміст відповідає об’єктивним умовам і закономірностям розвитку суспільства, в якому вони функціонують, коли їх зміст відповідає суспільній свідомості населення, в першу чергу, принципам моралі і рівню правосвідомості, і коли норми певної галузі права діють узгоджено з нормами інших галузей [8].

Від себе додамо, що ефективність правових норм залежить також від наявності єдиного тезаурусу законодавства, доступного як для фахівців, так і для пересічного громадянина.

На відміну від правознавців (хоча і для них іноді складно миттєво зорієнтуватися, у якому нормативному правовому акті є визначення тому чи іншому терміну), не обізнаній людині важко користуватися законодавством, адже воно насичене термінологією, яка міститься в різних нормативних правових актах. Зазначимо, що як самі правові норми, так і термінологія мають не тільки прямий характер, але й відсильний і бланкетний.

За вдалим висловлюванням А.В. Суперанської, тезауруси окремих сфер знань створюються для зручності збору та накопичення термінологічного матеріалу [9]. Таким чином, маючи “під рукою” зібрані у єдиний, так званий “словник-довідник” терміни, як розробка нових, так і інтерпретація вже існуючих нормативних правових актів не викликатиме зайвих питань, а відтак їх реалізація буде успішною, а можливість їх порушення – мінімальною.

Більше того, зазначаючи разом з терміном місце його розташування (наприклад, епідемія – масове поширення інфекційної хвороби серед населення відповідної території за короткий проміжок часу (пункт 8 частини 1 статті 2 Кодексу цивільного захисту України)) можливо уникнути ситуації, коли один термін має визначення, іноді дещо відмінні, у двох і більше нормативних правових актах, (наприклад, термін “епідемія” визначено ще й у Законі України “Про захист населення від інфекційних хвороб”). І до того ж за таких умов відбувається значна економія часу та сил суб’єктів нормотворення, а також зменшення об’єму тексту нормативного правового акту.

Причому формування тезаурусу має відбуватися, так би мовити, ієрархічно, тобто від нормативного правового акту найвищої юридичної сили (наприклад, Конституції) до відповідного акту нижчої юридичної сили (наприклад, відомчі накази, акти органів виконавчої влади, місцевого самоврядування тощо), враховуючи при цьому всю систему законодавства.

Звісно, недостатньо лише сформулювати тезаурус, тому що розвиток законодавства по своїй суті є процесом безперервним, його необхідно постійно оновлювати.

4. Запровадження у вищих навчальних закладах юридичного профілю обов’язкових предметів “Основи нормотворчої діяльності”, “Основи юридичної техніки”.

Як зазначає О.М. Литвинов, ефективність законодавства залежить від багатьох факторів, чільне місце серед яких належить техніко-юридичному стану його норм. Інтерес до законодавчої техніки цілком зрозумілий: численні нормативні правові акти, покликані регулювати суспільні відносини, у потрібний момент не спрацьовують через технічні погрішності. Тому під час створення і вдосконалення правових норм необхідно дотримуватися правил, прийомів і засобів, вироблених наукою та апробованих на практиці [1].

Не підлягає сумніву наукова позиція Є. В. Тягнирядна про те, що концепція розвитку юридичної освіти в Україні передбачає підготовку висококваліфікованих юридичних кадрів, здатних до активної, творчої участі в державно-правовому житті, які володіють політичною, правовою і, що надзвичайно важливо, належною мовленнєвою культурою [10].

З огляду на необхідність підготовки висококваліфікованих юридичних кадрів, структура запропонованого нами курсу може передбачати, зокрема мовленнєву підготовку юриста, яка включатиме різні аспекти нормотворчості, пов’язані з розробкою, вживанням та упорядкуванням термінології законодавства.

Необхідність формування в майбутніх юристів відповідних здібностей у напрямі роботи з нормативною правовою термінологією обумовлюється ще й тим, що в процесі ознайомлення з нормативними актами молоді фахівці зустрічаються з непослідовним вживанням термінологічних одиниць, порушенням мовної цілісності текстів, калькуванням конструкцій з російської мови, невдалою синонімією, відсутністю адекватних юридичних понять, низьким рівнем мовленнєвої культури, великою кількістю русизмів, діалектизмів, полонізмів, галицизмів тощо [11].

Варто наголосити, що правознавство, як і будь-яка інша наука, оперує цілою низкою специфічних термінів і визначень, використовує чималий професійний словниковий запас, знання якого необхідні кожному юристу, незалежно від його спеціалізації [10].

Водночас насиченість законодавчого твору термінологією в значній мірі визначається професіоналізмом розробників законопроекту: кількість термінів, їх поєднання один з одним може бути різним і залежить від теми, ідеї законодавчого тексту, культури законодавця. Розповсюдженість термінології в законодавчій мові, як зазначає Т.Б. Земляна, в переважній мірі обумовлена властивостями права [12].

Необхідність запропонованих нами дисциплін зумовлена ще й тим, що на сьогодні до укладачів проектів нормативних правових актів висувається жорстка вимога знати та застосовувати на практиці привила нормотворчої техніки. Разом з тим, розробників повинен цікавити не лише юридичний зміст проектів. Необхідно визначати: чи не суперечать положення проектів Конституції та законам України, чи органічно вони вписуються в систему національного законодавства. Також розробник повинен забезпечити зрозумілість тексту, відсутність термінологічного навантаження тощо. Проте якість нормотворчої роботи можна покращити не лише завдяки загальній та правовій культурі і свідомості всіх учасників нормотворчої діяльності, але й, у першу чергу, завдяки підвищенню рівня професійної підготовки розробників [13].

Опрацьовуючи проект нормативного правового акту, спеціаліст має пам'ятати, що норма права – це узагальнення, типізація певних життєвих ситуацій, що відображені в термінах [14]. Точні визначення юридичних термінів складають зміст дефінітивних норм, де юридичні визначення повинні даватися всім термінам, які мають вирішальне значення для правового регулювання [12].

Всі правові поняття, що використовуються в нормативних правових актах, мають певну цінність і значимість. Однак неможливо дати нормативне визначення їм усім без виключення, у зв'язку з чим, зокрема в недосвідченого фахівця, виникає проблема виділення критеріїв необхідності визначення того чи іншого правового поняття в тексті нормативного правового акта.

Викладення зазначених курсів, на нашу думку, має передбачати засвоєння майбутніми фахівцями певної кількості одиниць лексичного мінімуму. Так, наприклад, одним зі способів засвоєння нормативних правових термінів має стати робота з текстами у вигляді окремих висловів, усталених словосполучень та певної кількості термінів спеціального та загальногуманітарного характеру. Крім того, ми погоджуємося з позицією І.І. Вакулик про те, що образність вислову, глибина закладеної в ньому думки допомагає розкрити значення слова (від себе додамо – значення терміну) в усій його багатоманітності та змістовності [15].

І нарешті ми вважаємо за необхідне під час вивчення (оволодіння) зазначеного курсу організувати проходження практики у відповідних юридичних підрозділах з питань нормотворчої діяльності.

Таким чином, у контексті термінологічної стратегії навчання основам нормотворчості у вищих навчальних закладах юридичного профілю важливим завданням підготовки майбутніх спеціалістів є формування практичних умінь і навичок щодо володіння технікою створення науково і логічно обґрунтованих термінів нормативних правових актів. При цьому важливе значення мають знання і уміння оперувати загальною правовою термінологією. Вивчення такої термінології, практичне застосування термінологічних одиниць, розгляд актуальних питань терміновживання допомагають реалізувати завдання успішного формування згаданих вище навичок [16].

Підсумовуючи викладене, ми вважаємо за необхідне сформулювати такі **висновки**:

для ефективної уніфікації нормативної правової термінології необхідно вирішити питання правової регламентації зазначеного процесу, у зв'язку з чим нами обґрунтовано важливість прийняття закону України "Про нормативно-правові акти" та Правил підготовки проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів (обов'язкового або рекомендаційного характеру), а також внесення змін до чинних нормативних правових актів;

з метою забезпечення організаційної основи для уніфікації нормативної правової термінології, нами запропоновано утворення у структурі державних органів відповідних структурних підрозділів, на які мають бути покладені завдання щодо утворення, функціонування та вчасного внесення відповідних змін до тезаурусу національного законодавства, а також передбачення посади "літредактора" у складі юридичного підрозділу;

дієвим засобом досягнення ефективності національного законодавства та його термінології має бути тезаурус національного законодавства, який, на нашу думку, має бути оформлений у вигляді електронного банку термінологічних даних;

ефективній уніфікації нормативної правової термінології сприятиме підвищення професіоналізму молодих правознавців завдяки введенню нових навчальних дисциплін, спрямованих на поглиблене вивчення основ нормотворення;

безпосередні розробники проектів нормативних правових актів, як юристи, так і вузькоспрямовані фахівці, мають постійно підвищувати кваліфікацію, контактуючи з науковцями, лінгвістами, спеціалістами різних галузей знань тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Литвинов О.М. Про нормотворчу техніку в контексті ефективності кримінологічного законодавства / О.М. Литвинов // Право і безпека. – Х., 2012. – № 1. – С. 157–161.
2. Охріменко Н. Нормотворча діяльність міністерств в Україні : проблеми реалізації / Н. Охріменко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові. – К., 2012. – № 3. – С. 182–189.
3. Фомина Л.Ю. Унификация нормативной правовой терминологии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л.Ю. Фомина. – Саранск, 2006. – 187 с.
4. Рахманина Т.Н. Вопросы унификации терминологии нормативно-правовых актов (по материалам Свода законов СССР) / Т.Н. Рахманина // Проблемы совершенствования советского законодательства : Труды ВНИИСЗ. – М., 1986. – Т. 34. – С. 23–33.
5. Денисов Г.И. Юридическая техника : теория и практика / Г.И. Денисов // Журнал российского права. – 2005. – № 8. – С. 86–96.
6. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 14–15, № 16–17. – Ст. 133.
7. Про затвердження Правил підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 верес. 2005 р. № 870 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 36. – Ст. 2200.

8. *Стащенко А.С.* До питання вдосконалення шляхів підвищення ефективності сучасного законодавства / А.С. Стащенко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2009. – Вип. 46. – С. 94–99.
9. *Суперанская А.В.* Общая терминология : терминологическая деятельность / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.
10. *Тягнирядно Є.В.* Юридична термінологія як один із складників формування мовленнєвої культури правознавців / Є.В. Тягнирядно // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2010. – № 56. – С. 135–138.
11. *Сушинська І.М.* Юридична термінологія як один із складників формування мовленнєвої культури студентів-правознавців / І.М. Сушинська, П.Г. Давидов // Культура народів Причорномор'я. – Симф., 2006. – № 82, т. 2. – С. 164–167.
12. *Земляная Т.Б.* О единстве терминологии нормативно-правовых актов / Т.Б. Земляная, О.Н. Павлычева // Юрислингвистика. – 2010. – № 11. – С. 11–41.
13. *Снігур І.Й.* Типові помилки розробників законопроектів / І.Й. Снігур // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2009. – Вип. 46. – С. 150–155.
14. *Гойман-Калинский И.В.* Элементарные начала общей теории права : учеб. пособ. для вузов / И.В. Гойман-Калинский, Г.И. Иванец, В.И. Червонюк ; под ред. В.И. Червонюка. – М. : Колос, 2003. – 544 с.
15. *Вакулик І.І.* Римське право в латиномовній термінології : метод. посіб. / І.І. Вакулик. – К. : НУБІП України, 2010. – 140 с.
16. *Варлакова Т.В.* Юридическая терминология как объект изучения и основа профессионально-речевой компетенции выпускников ВУЗа МВД / Т.В. Варлакова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – Омск, 2008. – № 1 (32). – С. 55–57.

Отримано 05.10.2015

УДК 340.13:(621.37/.39:342.22)

Э. Велиев,

 докторант кафедры права человека и информационное право
 Бакинского государственного университета

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ГОСУДАРСТВА

У статті досліджуються питання формування електронної держави, її концептуальні та правові засади. Розглянуто концепцію електронної держави, проведено аналіз різних визначень цього терміну. Зроблена спроба аналізу теоретичних аспектів становлення електронної держави. Метою дослідження є визначення юридичного поняття електронної держави, передумов його формування та правових наслідків його побудови. Показано, що електронна держава перетворює державне управління у відкриту мережеву форму, альтернативну традиційній, ієрархічній бюрократичній системі.

Ключові слова: електронна держава, відкритий уряд, електронні державні послуги, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційні технології, мережеві методи управління, доступ до інформації.

В статье исследуются вопросы формирования электронного государства, его концептуальные и правовые основы. Рассмотрена концепция электронного государства, проведен анализ различных определений данного термина. Предпринята попытка анализа теоретических аспектов становления электронного государства. Целью исследования является определение юридического понятия электронного государства, предпосылок его формирования и правовых последствий его построения. Показано, что электронное государство преобразует государственное управление в открытую сетевую форму, альтернативную традиционной, иерархической бюрократической системе.

Ключевые слова: электронное государство, открытое правительство, электронные государственные услуги, информационное общество, информационно-коммуникационные технологии, сетевые методы управления, доступ к информации.

Paper studies the subject of the formation of e-government, its conceptual and legal support. The authors consider the concept of electronic government; provide an analysis of various definitions of the term. In this paper, an attempt to understand the theoretical aspects of the establishment of e-government is done. The purpose of the study is to define the legal conception of e-government, prerequisites of the formation of e-government, and the legal effect of building of such government. The study gives an overview of the definitions of e-government, the role of e-government, prerequisites of e-government. It was shown that e-government converts the public administration in the form of an open network, alternative of traditional. The construction of the electronic government in Azerbaijan is the result of objective needs of the society. In the country in this direction a number of legislative acts and state programs adopted on its basis have been implemented. As in other civilized countries, it was set up a single electronic portal for e-government.

Keywords: electronic government, open government, e-government services, information oriented society, information and communication technologies, network management, access to information.

В последние десятилетия произошел подъем наукоемких информационных технологий, которые в значительной мере упростили производство, ускорили циркуляцию информации, изменился механизм осуществления государственной власти.

С помощью информационных технологий совершенствуется механизм взаимодействия участников общественных отношений. Упрощаются процедуры предоставления государственных услуг и осуществления власти населением, обеспечиваются принципы прозрачности и открытости при осуществлении власти.

Концепция электронного государства (e-government) получила первоначальное развитие на Западе в конце XX века с развитием компьютерных технологий и глобальной сети Интернет. Сам термин “электронное государство” возник в конце 1990-х годов, хотя идеи использования новейших технологий не только в бизнесе, но и в сфере государственного управления родились еще в 1970-е годы.

В современном мире важной тенденцией развития государственного управления развитых стран становится создание “электронного государства”. Возникшее в США в конце XX столетия электронное государство было нацелено, прежде всего, на повышение эффективности предоставления услуг населению в рамках развития публичного управления и основано на модели нового государственного управления [4, с. 56].

Электронное государство изменяет государство в открытую сетевую форму, насыщенную современными информационно-коммуникационными технологиями, сетевыми методами управления и организации, рыночными подходами, характеризующуюся активным использованием сторонних факторов в государственном секторе, расширенным участием граждан в управлении. Распространение в обществе информационно-коммуникационных технологий дает надежду на то, что и правительство может измениться в интересах граждан. При этом приоритетами модернизации должны выступать уменьшение сложности и повышение эффективности функционирования бюрократической машины государства.

По сути, речь идет о повышении эффективности государства. Для этого необходима разработка новой концепции государственного управления, в рамках которой государственные структуры ориентируются в большей степени на потребности граждан. Новые социально-политические технологии — это не происходящая на наших глазах революция в управлении государством, а эволюция бюрократии, подразумевающая тихую борьбу сторонников инноваций с консервативным мышлением большей части чиновничества [1, с. 379–387].

Система электронного государства является достаточно сложным объектом исследования для юристов [7]. Во-первых, данная концепция появилась относительно недавно и еще не осмыслена достаточно полно, а во-вторых, она находится на стыке нескольких правовых дисциплин. Прежде чем переходить к правовым основам электронного государства в Азербайджанской Республике, нужно отметить, что в современной правовой науке существует несколько подходов к пониманию термина “электронное государство”. Согласно первой точки зрения электронное государство рассматривается как теория организации власти населением, включающая в себя такие институты, как понятие электронного государства, его признаки, сущность, функции, основы взаимодействия общества и электронного государства, правовую основу формирования и функционирования электронного государства [6, с. 61–62].

В соответствии со второй точкой зрения (Коротков А.В., Кристальный Б.В., Курносков И.Н.), электронное государство — это система государственных органов, обеспечивающих реализацию государственной политики в области информатизации

[2]. Соколова О.С. считает, что под электронным государством необходимо понимать организацию государственной власти, основанную на использовании информационно-коммуникационных технологий [5].

Кроме Российских исследователей в большинстве зарубежных источников в таких определениях акцент делается на применении современных технологий в рамках государственного управления. В определении Организации по экономическому сотрудничеству в Европе e-government рассматривается как использование правительствами новых информационных технологий при исполнении любых государственных функций [9]. В ООН полагают, что данный термин означает применение правительством информационно-коммуникационных технологий с целью преобразования своих внутренних и внешних взаимоотношений [10].

На сегодняшний день большинство развитых государств успешно используют современные технологии в рамках государственного управления и находятся на завершающем этапе формирования инфраструктуры электронного государства. Это объясняется усилением глобальных тенденций к большей прозрачности и свободе получения информации, упрощению доступа к ней. В этой связи информационные технологии рассматриваются как инструмент для реализации новой формы демократии – электронной демократии, для обеспечения большего участия граждан в жизни государства. Как показывает практика, создание электронного государства в различных странах происходило постепенно, в несколько этапов, и для каждого государства были характерны определенные особенности. По мнению М.А. Сединкина существуют четыре основных модели его построения. В зависимости от географического положения и национальных особенностей автор выделяет: 1) континентально-европейскую модель (страны Западной, Центральной и Восточной Европы); 2) англо-американскую модель (США, Канада, Великобритания); 3) азиатскую модель (Южная Корея, Сингапур); 4) российскую модель [3].

Англо-американская модель реализуется в США, Великобритании, Канаде и некоторых других странах. Согласно рейтинговым исследованиям, ежегодно проводимым ООН, США являются лидерами в области создания электронного государства [11]. Наиболее важными нормативными документами, направленными на решение этой задачи, являются Закон Клингера-Коэна (1996 г.), Закон об уменьшении бумажного документооборота (1998 г.), Закон об электронном правительстве (2002 г.), а также различные Стратегии развития, такие как “Электронное правительство-2002” и (последняя по времени) – стратегия “Цифровое государство”, принятая 23 мая 2012 г. [12].

Для англо-американской модели характерно сервисное предоставление гражданам электронных услуг, причем различными способами, то есть не только через официальные сайты ведомств, но и при помощи мобильных устройств, а также в специальных центрах обслуживания. В отличие от стран, принадлежащих к континентально-европейской модели, в США механизмы предоставления услуг более гибкие и работают они быстрее.

Население все в большей степени осознает необходимость участия в политических процессах и непосредственно процессах принятия политических решений, благодаря возможностям, предоставленным информационно-коммуникационными технологиями. Однако главным в концепции электронного государства является перевод на электронную основу процедуры принятия решений. Электронное государство предусматривает перманентный рост активности граждан и участия их в изменениях технологий государственного управления. Соответственно внутри государственного аппарата должны измениться модели принятия решений, включая перераспределение полномочий и организации контроля исполнения.

Несмотря на эффективность внедрения технологий электронного государства в деятельность органов государственной власти основной тренд в развитии электронного государства направлен в сторону реализации проектов по расширению демократической составляющей электронного государства. Эта идея положена в основание концепции “открытое правительство”, представленной Администрацией Президента США Б. Обама в январе 2009 г. Инициатива “Открытое правительство” – Правительство 2.0 (Open Government, OpenGov) представляет собой концептуальный сдвиг в понимании возможностей информационно-коммуникационных технологий в политико-административной сфере, основанный на трех ключевых принципах: прозрачность, участие и сотрудничество. В Отчете об успехах “Открытого правительства” (Open Government: A progress Report to the American People – December 2009) раскрыто базовое значение данных принципов:

- принцип прозрачности обозначает раскрытие информации для граждан и общественности, способствует подотчетности государственного управления, контролю;

- принцип участия обеспечивает вклад опыта и идей граждан в государственное управление;

- принцип сотрудничества повышает эффективность работы правительства в деле решения национальных проблем [8].

Адекватные меры по концепции открытого правительства в Соединенных Штатах были реализованы в Азербайджане. Таким образом, увеличение прозрачности в деятельности правительства, обеспечение подотчетности, расширение участия общественности, внедрение новых технологий являются основными принципами. Для того, чтобы улучшить производительность государственных учреждений в соответствии с современными стандартами, в 2007–2011 гг была реализована “Национальная стратегия по повышению прозрачности и борьбе с коррупцией”. В этой стратегии также были определены важные меры для применении принципов открытого правительства. Азербайджан присоединился ко всем международным инициативам по содействию надлежащего управления.

Для повышения прозрачности и совершенствования деятельности в области поощрения открытого правительства, в том числе обмена международным опытом, в 2011 году Азербайджан присоединился к Партнерству открытого правительства. Для применения принципов открытого правительства и прозрачности в государственных органах были приняты следующие меры: обеспечение свободы информации; организация электронных услуг; внедрение принципа “одного окна”; применение инициативы прозрачности в отраслях минералодобывающей промышленности; сотрудничество с институтами гражданского общества и обеспечение участия общественности [13].

По индексу готовности электронного государства Азербайджан не лидирующая страна в списке, но некоторые полезные работы в этом направлении уже реализованы. Создание электронного государства в Азербайджане будет осуществляться в рамках программы “Электронный Азербайджан”, которая направлена на улучшение качества государственного управления. Создание электронного государства является одним из главных приоритетов государственной политики в Азербайджане.

Основные направления этой политики установлены в “Национальной стратегии для развития информационных и коммуникационных технологий (2003–2012 годы)”. В целях применения системы электронного документооборота был принят закон об “Электронной подписи и электронном документе”. Государственная программа “Электронный Азербайджан”, предназначена для обеспечения доступа

к информационному обществу на начальном этапе работы в этом направлении, была осуществлена в 2005–2008 годах. В продолжение этого исследования, которое охватывает период 2010–2012, новая государственная программа была принята для следующего этапа.

В настоящее время в стране действует портал “электронного государства” www.e-gov.az и со дня на день интерес населения к ее работе растет. Как и ожидалось, 40 центральных органов исполнительной власти присоединились к portalу. Приблизительно 217 электронных услуг предоставляется этими организациями. Все государственные учреждения присоединились к этой системе центральных органов исполнительной власти и в более широком смысле начали “е-услуги”. Наиболее часто используемые услуги это налоги, образование, юстиция, министерство труда и социальной защиты, комиссия государственной службы при Президенте Азербайджанской Республики.

В результате реализации проектов электронного государства все больше и больше граждан будут обслуживаться качественно и за короткое время, государство освободится от расходов с устранением избыточного персонала и снижением времени оформления документов, в государственных органах будет обеспечена прозрачность, и, следовательно, доверие граждан к государству увеличится.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Бондаренко С.В.* Модель организации сотрудничества власти и гражданского общества в реализации проектов “электронного государства” / С.В. Бондаренко // Пространственное развитие России : проблемы, вызовы, стратегии : материалы Всеросс. науч. конф. – Саранск, 2012. – С. 379–387.
2. *Коротков А.В.* Государственная политика Российской Федерации в области развития информационного общества / А.В. Коротков, Б.В. Кристальный, И.Н. Курносов. – М., 2007.
3. *Сединкин М.А.* Электронное правительство, или как открыть власть для общества? / М.А. Сединкин. – Екатеринбург, 2011.
4. *Сморгунов Л.В.* Государство в условиях трансформации публичности в виртуальном пространстве / Л.В. Сморгун // Интернет и современное общество: труды XII Всеросс. объединенной конф. – СПб., 2009. – С. 56.
5. *Соколова О.С.* Электронное государственное управление / О.С. Соколова // Правовые вопросы связи. – 2007. – № 2.
6. Что такое “электронное правительство” // Право знать: история, теория, практика. – 2002. – № 1–2. – С. 61–62.
7. *Grunlund E.* Introducing e-Gov : History, Definitions, and Issues. Communications of the Association for Information Systems / E. Grunlund, T.A. Horan. – 2005. – Vol. 15. – Article 39.
8. Open Government : A progress Report to the American People 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // www.whitehouse.gov/sites/default/files/microsites/ogi-progressreport-american-people.pdf](http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/microsites/ogi-progressreport-american-people.pdf).
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=4752.
10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.unpan3.un.org/egovkb/egovernment_overview/ereadiness.htm.
11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.unpan.org/egovkb/global_reports/08report.htm.
12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.whitehouse.gov/sites/default/files/omb/egov/digital-government/digitalgovernment.html.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/24/f_24193.htm.

Отримано 19.10.2015

УДК: 343.9

А.О. Тодосієнко

ОКРЕМІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ЕКСТРЕМІЗМУ

Стаття присвячена комплексному дослідженню наявних наукових підходів учених щодо поняття та сутності екстремізму як складного соціального явища. Проведено науковий аналіз доктринальних дефініцій екстремізму та на основі детального вивчення цієї проблематики дослідження вироблено авторське кримінологічне визначення екстремізму та його складових.

Ключові слова: екстремізм, екстремісти, екстремістська діяльність, екстремістські прояви, загроза національній безпеці.

Статья посвящена системному изучению существующих научных подходов ученых относительно понятия и сущности экстремизма как сложного социального явления. Проведен научный анализ доктринальных дефиниций экстремизма и на основе детального изучения этой проблематики исследования выработано авторское криминологическое определение экстремизма и его составляющих.

Ключевые слова: экстремизм, экстремисты, экстремистская деятельность, экстремистские проявления, национальная безопасность.

Paper is devoted to the study of the existing system of research approaches regarding the concept and essence of extremism as a complex social phenomenon. The scientific analysis of doctrinal definitions of extremism is carried out and on the basis of a detailed study of this subject research, author's criminological definition of extremism and its components are developed.

Keywords: extremism, extremists, extremist activities, extremist manifestations, national security.

Однією зі злободенних міжнародних проблем сучасності є екстремізм, який останнім часом у зв'язку з глобалізаційними процесами, що відбуваються у світі (катаклізми, війни, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, жорстокість, насилля тощо), набирає значних масштабів і виявляється в різних сферах суспільного життя. Екстремізм перетворився на одну із серйозних проблем безпеки, з якою людство увійшло в XXI сторіччя. Екстремістські прояви, особливо в останні роки, охопили значну кількість країн, серед яких Великобританія, США, Франція, Італія, Греція та ін. На порозі цієї проблеми постала й Україна. Різними формами свого вираження екстремісти загрожують національним інтересам нашої країни та її громадянам, спричиняючи істотні політичні, економічні, соціальні, моральні втрати.

Актуальність дослідження феномену екстремізму як загальносуспільної проблеми визначається не лише небезпекою для громадського правопорядку, але й можливістю переростати у більше – кримінальне явище, що тягне за собою вчинення злочину, в тому числі, пов'язаного з тероризмом, масовими безладами, вандалізмом, що, у свою чергу, створює загрози національній безпеці для будь-якої країни.

Для кращого розуміння сутності екстремізму вважаємо за необхідне провести науковий аналіз поняття цього протиправного діяння, осмислення та деталізації його складових, що лягли в основу нашого дослідження.

Проблему екстремізму досліджували науковці сучасних наук: філософії, політології, соціології, психології, педагогіки, соціальної психології, кримінології тощо. Зокрема, вивченню сутності екстремізму присвятили свої праці Л. Аксеновська, Р. Афанасьєва, С. Беліков, О. Бахтіяров, Є. Герасименко, Л. Дробіжева, Ю. Зубок, М. Курбанов, А. Колов, А. Мінахан, Ю. Меновщиков, Е. Паін, К. Ріплі, А. Серіков, В. Чупров, Т. Черкашина, М. Шогенов та ін.

Метою цієї статті є системний аналіз питання поняття та змісту екстремізму для розуміння сутності цього антисоціального явища.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- відобразити окремі наукові позиції вчених у підходах до визначення екстремізму;
- здійснити науковий аналіз доктринальних дефініцій екстремізму;
- сформулювати власне кримінологічне визначення поняття екстремізму та його складових.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що довгий час в українському законодавстві, як і законодавстві за часів СРСР, фактично не існувало терміну – “екстремізм”. Навіть зараз, якщо проаналізувати чинні вітчизняні законодавчі акти, то в них не має офіційного визначення поняття “екстремізм”. Проте в Законі України “Про основи національної безпеки України” до основних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві (ст. 7) віднесено “можливість... проявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад”, а серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки у внутрішньополітичній сфері (ст. 8) визначено такий: “забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаєморозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму”. Протидіяти екстремізму відповідно до ст. 4 цього Закону в межах своїх повноважень зобов’язані суб’єкти забезпечення національної безпеки: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи і підрозділи цивільного захисту, громадяни України, об’єднання громадян [1].

Також Конституція України, зокрема статтею 37, визначила дії, які можуть бути віднесені до екстремістських: створення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров’я населення [2].

Тому, виходячи з зазначеного вище, необхідно чітко термінологічно, кримінологічно визначити, що розуміється під поняттям “екстремізм”.

На сьогодні існує багато визначень слова “екстремізм” (від лат. *extremus* – крайній). Найбільш закріпленим є таке: екстремізм – це схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в політиці. Це твердження було зазначено ще в “Словнику російської мови” С. І. Ожегова, перше видання якого побачило світ у 1949 році.

Слід зазначити, що найчастіше екстремізм виникає в умовах економічної і соціальної кризи, розвитку конфліктних ситуацій. Сприятливим підґрунтям для екстремізму є порушення демократичних прав і свобод, руйнування усталених моральних цінностей, слабкий контроль держави за станом громадського порядку та громадської безпеки.

Як науковий термін “екстремізм” почав використовувати на початку ХХ століття французький юрист М. Лерой, який основною відмінністю такої політичної течії називав вимогу абсолютної віри в сповідування певної політичної ідеї. А відмінною ознакою екстремізму – орієнтацію на захоплення політичної влади або її дестабілізацію, використання засобів та методів, які виходять за межі законодавчих з точки зору міжнародного або національно-державного права, включаючи насильницькі методи і терор [3, с. 14–15].

Звернемося до законодавства інших країн, зокрема Російської Федерації. 25 липня 2002 року було ухвалено Закон РФ “Про протидію екстремістській діяльності”, де у статті 1 зазначено, що екстремістська діяльність (екстремізм) це:

1) діяльність громадських і релігійних об’єднань або інших організацій, або засобів масової інформації, або фізичних осіб з планування, організації, підготовки і здійснення дій, спрямованих на:

- насильницьку зміну основ конституційного ладу і порушення цілісності Російської Федерації;
- підлив безпеки Російської Федерації;
- захоплення або привласнення владних повноважень;
- створення незаконних збройних формувань;
- здійснення терористичної діяльності;
- збудження расової, національної або релігійної ворожнечі, а також соціальної ворожнечі, пов’язаної з насильством або закликами до насильства;
- приниження національної гідності;
- здійснення масових безладів, хуліганських дій і актів вандалізму по мотивах ідеологічної, політичної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, а також по мотивах ненависті або ворожнечі стосовно певної соціальної групи;
- пропаганду винятковості, переваги або неповноцінності громадян за ознакою їх відношення до релігії, соціальної, расової, національної, релігійної або мовної приналежності;

2) пропаганда і публічна демонстрація нацистської атрибутики або символіки, схожих з нацистською атрибутикою або символікою до ступеня змішення;

3) публічні заклики до здійснення зазначеної діяльності або здійснення зазначених дій;

4) фінансування вказаної діяльності або інше сприяння її здійсненню або здійсненню вказаних дій, зокрема шляхом надання для здійснення зазначеної діяльності фінансових коштів, нерухомості, учбової, поліграфічної і матеріально-технічної бази, телефонної, факсимільної і інших видів зв’язку, інформаційних послуг, інших матеріально-технічних засобів.

У міжнародному праві екстремізм уперше визначено в Шанхайській конвенції від 15 червня 2001 року “Про боротьбу з міжнародним тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом”. Згадана конвенція визначає екстремізм як певне діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади чи насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави або насильницьке посягання на громадську безпеку, в тому числі організація у зазначених цілях незаконних збройних формувань та участь у них [4, с. 202].

На думку вітчизняного дослідника В. Ігнатова, екстремізм – це прихильність, відданість крайнім заходам (як правило, виявляється в політиці) [5, с. 427]. Він наголошує, що екстремізм проявляється в різних сферах людської життєдіяльності: в політиці, міжнаціональних та міжетнічних відносинах, в релігійному житті, екологічній сфері, в мистецтві, музиці, літературі та іншому.

Соціолог А. Козлов характеризує екстремізм як “агресивну поведінку, найбільш істотними характеристиками якої є, по-перше, нетерпимість до думки опонента, орієнтованого на загальноприйняті в цьому суспільстві норми, по-друге – схильність до прийняття крайніх (силових) варіантів розв’язання проблем, по-третє – неприйняття консенсусу як цінності й ділового інструмента щоденної діяльності, по-четверте – неприйняття прав особистості та її самої як самоцінності” [6, с. 13–14].

Авдєєв Ю.І. зазначає, що екстремізм – це соціально-політичний феномен, який становить собою сукупність різних крайніх форм політичної боротьби, однією з яких є тероризм [7, с. 41].

Своє розуміння поняття “екстремізм” у 2003 році дала Парламентська Асамблея Ради Європи, визначивши його як форму політичної діяльності, яка прямо чи опосередковано заперечує принципи парламентської демократії.

Міжпарламентська асамблея Співдружності незалежних держав розробила проект модельного Закону “Про протидію екстремізму”. У зазначеному проекті екстремізм визначається як посягання на основі конституційного ладу та безпеки держави, а також порушення прав свобод і законних інтересів людини і громадянина, які здійснюються внаслідок заперечення правових або загальноприйнятих норм і правил соціальної поведінки. У проекті також виокремлено таке поняття, як екстремістська діяльність, тобто діяльність громадського або релігійного об’єднання, засобів масової інформації або іншої організації чи фізичної особи з планування, організації підготовки та вчинення дій, спрямованих на: насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності суверенітету держави; публічне виправдання тероризму або заклики до здійснення терористичної діяльності; пропаганду виключності, вищості або неповноцінності окремих соціальних груп за ознаками расової, національної, релігійної чи мовної належності; порушення прав і законних інтересів людини та громадянина залежно від його соціальної, расової, національної, релігійної чи мовної належності.

У проекті Закону України “Про протидію екстремізму” від 2 грудня 2013 року було дане таке визначення: “екстремізм – діяльність фізичної особи або (та) юридичної особи, або (та) об’єднання громадян чи їхні публічні заклики або (та) підбурювання, які спрямовані на насильницьке захоплення або утримання влади чи незаконне втручання в діяльність органів влади, посягання на основі конституційного ладу та національної безпеки, порушення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, яка є наслідком не сприйняття правових норм чи інших правил поведінки (соціальних норм)”.

Екстремізм – це напрям або точка зору, яка демонізує всіх з протилежними поглядами, характеризуючи людей абсолютно позитивно чи негативно. Екстремісти ідентифікують людей, які не входять до їх групи нижчим класом людства [8, с. 227].

Зазначимо, що в загальному існує певний науковий поділ доктринальних дефініцій екстремізму, зокрема:

а) як суспільно небезпечна “діяльність”:

– екстремізм – це діяльність громадських, політичних і релігійних об’єднань або інших організацій, засобів масової інформації, фізичних осіб з планування,

організації, підготовки, фінансування або іншого сприяння її здійснення, в тому числі шляхом надання фінансових засобів, нерухомості, навчальної, поліграфічної та іншої матеріально-технічної бази, телефонних, факсимільних і інших засобів зв'язку, інших матеріально-технічних засобів, а також вчинення дій, спрямованих на встановлення єдиної ідеології в якості державної, на збудження соціальної, майнової, расової, національної або релігійної ворожнечі, приниження національних достоїнств, на заперечення абсолютної цінності прав людини, на насильницьку зміну основ конституційного ладу і порушення цілості держави, на підлив безпеки;

– екстремізм – це діяльність громадських об'єднань, інших організацій, посадових осіб і громадян, яка виражена в крайніх поглядах на існуючу проблему та супроводжується діями протизаконного характеру, спрямована на задоволення, вирішення цієї проблеми;

– екстремізм – це публічне висловлювання екстремістських поглядів, переконань, заснованих на принципах соціальної, національної або расової винятковості і переваги, на запереченні значення та цінностей інших народів і народностей, на розпалювання національної ворожнечі та ненависті; пропаганда політики крайніх заходів і способів досягнення цілей не тільки в усній формі, а й у засобах масової інформації, розповсюдження книг та публікацій екстремістського змісту з метою залучення до своїх переконань громадськості та залучення їх до екстремістської діяльності, що супроводжуються застосуванням насильства чи погрозою його застосування, а так само іншими, забороненими державою способами;

– екстремізмом у правовому його розумінні, можна назвати дії, а також у публічній формі виражені погляди і наміри, що переслідують своєю метою порушення чи прояв неповаги до встановлених законом правам і свобод громадян, загальноприйнятих та справедливих норм моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві за умови, що юридична значимість цих дій доведена судом;

б) як соціально-негативне явище:

– екстремізм – соціально-негативне явище, що виявляється в сукупності суспільно небезпечних кримінально караних діянь, вчинених відповідно з певною системою поглядів, переконань, зведених в культ, з метою досягнення певного результату, передбаченого цією системою, в якій або області суспільних відносин, існуючий порядок в якій заперечується екстремістами;

– екстремізм – антигромадське соціально-політичне явище, що являє собою соціально і психологічно обумовлене, ідеологічно мотивоване використання крайніх форм і методів у соціально-політичних відносинах;

– екстремізм – це суспільне явище, яке укладає боротьбу за владу суб'єктів соціальних відносин і політичної, національної, економічної, релігійної та інших сферах суспільного життя, що використовують для досягнення мети крайні (агресивні) способи і форми діяльності;

– екстремізм – соціально-політичне явище, форма політичної боротьби, що характеризується запереченням складених державних, суспільних інститутів і структур, прагненням підірвати стабільність та замінити сформований порядок владними устремліннями;

– екстремізм – негативне явище, що виходить з крайніх політичних, націоналістичних поглядів, що виявляється в навмисно реалізованих конкретних, заборонених законом діях, що завдають істотної шкоди державним засадам;

– екстремізм – багатоліке соціальне явище, що виявляється в різних формах, породження нестабільних соціально-економічних умов, національних, політичних, расових, релігійних загострень;

в) як комплекс інститутів, ідей і установок:

– екстремізм – сукупність організаційно-політичних структур, їх радикальних політичних установок (вкрай правих, лівих, націонал-екстремістських, сепаратистських) і відповідної практичної діяльності, яка характеризується використанням насильства в різних формах чи погрозами його застосування на протиправній, антиконституційній основі для досягнення політичних цілей;

– екстремізм – комплекс вкрай радикальних ідейних установок (вкрай правих, лівих, націонал-екстремістських, сепаратистських, великодержавних, релігійних, соціально-економічних і духовно-психологічних), які виступають теоретичним обґрунтуванням застосування насильства в різній формі на нелегітимній основі для досягнення соціальної, переважно політичної мети зазначених структур;

г) як специфічна ідеологія:

– екстремізм – “ідеологія, що передбачає примусове поширення її принципів, нетерпимість до опонентів і насильницьке їх придушення;

– екстремізм є своєрідною ідеологією, що обґрунтовує правильність і необхідність здійснення різних злочинних діянь (наприклад, вчинення насильницьких злочинів з мотивів расової, національної чи релігійної ворожнечі та ненависті) для досягнення особою або групою осіб певної мети, в тому числі політичної, виправдовує вчинення таких злочинів;

– екстремізм – ідеологія нетерпимості, збудження ненависті або ворожнечі, приниження гідності людини або групи осіб за ознаками раси, національності, мови, походження, ставлення до релігії, а також приналежності до якої-небудь соціальної групи, що виражається у вчиненні публічних протиправних дій [3, с. 15–18].

Останнім часом з'явилося визначення екстремізму, яке належить Фридінському С.М., висловлене ним у 2011 р. у докторській дисертації, яке трактується таким чином: “Під екстремізмом слід розуміти соціальне системне явище, в рамках якого об'єднані на основі спільних політичних, ідеологічних, національних, релігійних, расових, соціальних, екологічних, економічних поглядів і переконань представники останніх скоюють протиправні дії, спрямовані на насильницьке поширення таких поглядів і викорінювання поглядів, відмінних від тих, що відстоюються вони, а також спонукають до екстремістських дій” [9, с. 8].

Ми ж на основі зазначеного вище пропонуємо під екстремізмом розуміти негативне соціально-правове, кримінально-криміногенне явище, що обумовлене суперечними поглядами та проявами окремих юридичних чи фізичних осіб усталеним соціальним і правовим нормам, яких вони зневажають, і протиправно реалізують свої діяння, що прямо або опосередковано направлені на зміну основ конституційного устрою держави, розпалювання політичної, ідеологічної, расової, національної, або релігійної ворожнечі за допомогою застосування насильства або загрози його застосування, спричинення майнової або фізичної шкоди, а також вчинення закликів до будь-яких дій, які в основі несуть загрозу національній безпеці.

Узагальнюючи зазначене вище, робимо висновки про те, що:

1) погляди науковців щодо визначення екстремізму є багатоаспектними, але в своїй основі вони відображають зміст феномену цього антисоціального явища;

2) існуючий науковий поділ доктринальних дефініцій екстремізму забезпечує цілісне розуміння суті проблематики злочинів цієї категорії;

3) екстремізм з погляду кримінології є полігамним соціально-негативним явищем, яке базується на прихильності окремих політичних партій, організацій, груп, громадян до крайніх екстремістських поглядів, які виражаються в публічній формі насильницькими діями, що спричиняють собою загрозу національній безпеці і суспільству в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. *Тамаев Р.С.* Уголовно-правовое и криминологическое обеспечение противодействия экстремизму : монография / Р.С. Тамаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – 279 с.
4. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 4 т. – К. : Атіка, 2007. – Т. 4. – 966 с.
5. *Ігнатов В.* Екстремізм. Етнонаціональний розвиток України / В. Ігнатов. – К., 1993. – 807 с.
6. *Козлов А.А.* Проблема экстремизма в молодежной среде. Серия “Система воспитания в высшей школе” / А.А. Козлов. – М., 1994. – 29 с.
7. *Авдеев Ю.И.* Терроризм как социально-политическое явление // Современный терроризм : состояние и перспективы / Под ред. Е.И. Степанова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 41–42.
8. *Цебенко О.* Екстремізм як загроза національній безпеці / О. Цебенко // Гуманітарні та соціальні науки : матеріали III Міжнародної конференції молодих вчених НСС-2011, 24–26 листопада 2011 року, Львів, Україна / Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 226–229.
9. *Фридинский С.Н.* Противодействие экстремистской деятельности (экстремизму) в России : социально-правовое и криминологическое исследование : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / С.Н. Фридинский. – М., 2011. – 42 с.

Отримано 11.09.2015

Д.Р. Давудов,
диссертант Национальной авиационной академии Азербайджана

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТИТУТА ЧАСТНОГО НОТАРИАТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

У статті досліджуються питання виникнення інституту приватного нотаріату в Азербайджанській Республіці. Здійснення приватної нотаріальної діяльності в республіці пов'язують з проведенням демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя країни. Зазначається, що в Азербайджані існують дві категорії нотаріусів: ті, що працюють в державних нотаріальних конторах, і які займаються приватною практикою. На нинішньому етапі розвитку країни необхідне збереження державного нотаріату, поступово віддаючи перевагу приватному нотаріату.

Ключові слова: нотаріат, державний нотаріус, приватний нотаріус, нотаріальні дії, суд, судово-правові реформи.

В статье исследуются вопросы возникновения института частного нотариата в Азербайджанской Республике. Осуществление частной нотариальной деятельности в республике связывается с проведением демократических реформ во всех сферах общественной жизни страны. Отмечается, что в Азербайджане существуют две категории нотариусов: работающие в государственных нотариальных конторах и занимающиеся частной практикой. На нынешнем этапе развития страны необходимо сохранение государственного нотариата, постепенно отдавая предпочтение частному нотариату.

Ключевые слова: нотариат, государственный нотариус, частный нотариус, нотариальные действия, суд, судебно-правовые реформы.

Paper examines the issue of the occurrence of the institution of private notaries in Azerbaijan. The use of private notarial activities in the country is associated with the reduction of the democratic reforms in all spheres of public life. It is noted that in Azerbaijan there are two categories of notaries: those who work in the state notary's offices and those who have private practice. It is concluded that at the current stage of the development of the state public notaries must be preserved, but gradually private notaries must replace them.

Keywords: notaries, notary public, private notary, notary acts, court, judicial and legal reform.

С 18 октября 1991 г. после восстановления государственной независимости Азербайджанская Республика взяла курс на построение демократического и правового государства. Возвращение к власти в июне 1993 года общенационального лидера Гейдара Алиева способствовало осуществлению устойчивых демократических реформ в политической, экономической и правовой системе. За годы независимости Азербайджаном пройден большой путь развития, достигнуты грандиозные успехи, осуществлены коренные преобразования во всех сферах общественной жизни. В результате всенародного референдума 12 ноября 1995 года

была принята первая Конституция независимого Азербайджана. В связи с проведением реформ во всех сферах государственного управления в соответствии с мировыми стандартами, имеющими целью защиту прав и свобод человека, была разработана концепция независимой трехзвенной судебной власти, которая начала функционировать в республике с 2000 г. Были приняты новые, соответствующие современным требованиям законы, служащие более надежному обеспечению прав человека, в том числе законы “О судах и судьях”, “О прокуратуре”, “О полиции”, Гражданский, Гражданско-процессуальный, Уголовный, Уголовно-процессуальный, Налоговый, Таможенный кодексы и др.

26 ноября 1999 года был принят “Закон о нотариате” Азербайджанской Республики, вступивший в силу после опубликования в газете “Азербайджан” 30 января 2000 года. Согласно этому закону, в Азербайджанской Республике под нотариатом следует понимать совокупность лиц, уполномоченных на совершение правовых действий. К нотариальной деятельности в Азербайджанской Республике, которая может осуществляться лишь в установленном настоящим Законом порядке и предусмотренными в нем лицами, относится удостоверение прав и фактов правового значения и совершение других нотариальных действий для оформления официальных и подлинных документов. Лицо, профессионально занимающееся нотариальной деятельностью, именуется нотариусом. Любой гражданин Азербайджанской Республики, желающий работать государственным или частным нотариусом, должен иметь высшее юридическое образование, обладать соответствующими моральными качествами и профессиональными знаниями. Нотариусами не могут быть лица, имеющие двойное гражданство, обязательства перед другими государствами, религиозные деятели, уволенные ранее с работы за нарушение требований законодательства в связи с исполнением своих обязанностей, в установленном законом порядке признанные недееспособными или с ограниченной дееспособностью, совершившие ранее умышленное преступление и осужденные за него, в отношении которых имеется вступившее в законную силу решение суда об ограничении на занятие нотариальной деятельностью или применении принудительных мер медицинского характера, не способные работать нотариусом на основании медицинского заключения в силу физических и умственных недостатков, достигшие 65-летнего возраста, а также в отношении которых имеется вступившее в законную силу решение следственного органа или суда о прекращении уголовного дела по совершению преступления ввиду отсутствия оправдательных оснований. Гражданин, отвечающий указанным требованиям и желающий стать нотариусом, должен получить свидетельство на занятие нотариальной деятельностью. Нотариусу запрещается заниматься предпринимательской деятельностью и выполнять другие оплачиваемые работы, за исключением научной, педагогической и творческой деятельности. Нотариус должен приостановить свою деятельность в какой-либо политической партии на период своей работы [4].

Таким образом, впервые в истории национального законодательства в этом законе было предусмотрено применение института частного нотариуса. Если обратиться к истории, то само слово “нотариус” происходит от латинского *notarius* – писец – секретарь. Первые нотариусы, появившиеся еще в Древнем Риме, правовыми функциями не обладали. Позже появились табеллионы. Они были свободными людьми, не состоявшими на службе государства и частных лиц. За вознаграждение и под контролем государства табеллионы занимались составлением для всех желающих юридических актов и судебных бумаг. Именно табеллионы являются “праотцами” нотариусов, занимающихся частной практикой, вследствие чего такой нотариат называется латинским, и действует он на основе континен-

тального права, принятого в большинстве стран мира [8]. В юридической энциклопедии отмечается, что нотариат развился в Италии в средние века, первоначально (в середине VIII в.) в области церковного законодательства. В XIX веке нотариат был воспринят почти всеми современными законодательствами (кроме Румынии, Сербии, Черногории, некоторых мелких германских государств и ряда кантонов Швейцарии). В России нотариат был учрежден Петром I. В ходе судебной реформы, начатой в 1864 г., нотариат был включен в систему судебных органов (1866 г.), созданных в результате реформы. После государственного переворота в октябре 1917 г. нотариат был упразднен, его функции переданы различным государственным органам [7, с. 551–552].

Историю возникновения и развития отечественного нотариата условно можно разделить на три периода: 1) нотариат в Азербайджане до 1920 г.; 2) советский нотариат, 3) нотариат после приобретения Азербайджаном независимости. В связи с присоединением Азербайджана к Российской Империи в нашей стране нотариусы появились в XIX веке. В советское время естественно существовал только государственный нотариат. Сегодня же законом “О нотариате” предусмотрено два его типа – государственный и частный. В Азербайджанской Республике первый тип нотариата функционирует изначально, а введение второго заняло определенное время. Это было обусловлено двумя факторами: 1) намеренной непоспешностью в применении нового института; 2) экономическим развитием страны.

На наш взгляд, Министерство Юстиции Азербайджанской Республики заняло правильную позицию в вопросе применения института частного нотариата. Опыт других постсоветских государств показал горькие последствия поспешности применения этого института. Например, в Узбекистане указом президента “О мерах по дальнейшему совершенствованию института нотариата в Республике Узбекистан” был упразднен институт нотариусов, занимающихся частной практикой. В Узбекистане действовало 727 нотариусов, в том числе 224 – частных. Изучение и анализ деятельности частных нотариусов выявили негативную тенденцию, дискредитирующую институт нотариата. В ходе проверок деятельности частных нотариусов были выявлены серьезные факты нарушений установленных законом норм, а также факты злоупотребления служебными полномочиями в корыстных целях. “Преследование цели лишь извлечения прибыли порой приводило на практике к созданию криминогенной обстановки вокруг частных нотариальных контор. Сговор между частными нотариусами и маклерами по недвижимости, автотранспортными дилерами создал почву для концентрации в руках частных нотариусов значительной части сделок, привел к ведению неконтролируемой посреднической деятельности”, говорится в президентском указе. В указе приводятся данные о том, что только в течение последних двух лет за допущенные нарушения к различной степени ответственности были привлечены 110 частных нотариусов. Приостановлено и прекращено действие лицензии 49 частных нотариусов, к дисциплинарной и уголовной ответственности привлечен 61 частный нотариус. В целях совершенствования института нотариата и повышения его роли в защите прав и законных интересов граждан указом президента упраздняется система нотариусов, занимающихся частной практикой. Министерству юстиции поручено обеспечить сохранность делопроизводства и архивов нотариусов, занимающихся частной практикой [3].

Стремительное развитие экономики страны и общества в последние годы обусловило продолжение судебных-правовых реформ. Наряду с целым комплексом законодательных, были осуществлены институциональные и организационные меры. В связи с переходом к рыночным экономическим отношениям, появлением частной

собственности, развитием предпринимательства, интенсивно проводимыми экономическими реформами увеличилась и потребность населения в правовой помощи. Так, количество нотариальных сделок по сравнению с 2000 г. увеличилось в 3,5 раза и в 2015 году значительно превысило 2 млн. Наряду с этим, ввиду активной интеграции нашей страны в мировое сообщество количество документов легализованных для использования за рубежом увеличилось в 13 раз. В этой связи для создания более благоприятных условий для граждан, а также с целью упрощения данной процедуры Азербайджан присоединился к Гаагской Конвенции об отмене требований легализации иностранных официальных документов, в результате чего в отношениях с 90 странами началось применение процедуры апостиля. Вследствие этого модернизация системы нотариата, введение различного рода новшеств, улучшающих работу данной системы, в том числе развитие института частных нотариусов, вышли на первый план.

После избрания в конце 2003 г. Президентом республики Ильхама Алиева экономико-социальное развитие и модернизация судебно-правовой системы страны была определена в качестве одного из главных приоритетов. Благодаря проведению продуманной и независимой политики экономический и финансовый кризис, охвативший мир несколько лет назад, не повлиял на успешное развитие Азербайджана. В 2014 году экономика страны возросла примерно на 3 процента, нефтегазовый сектор увеличился на 7 процентов. В последние годы Азербайджан является наиболее динамично развивающейся страной мира по темпам экономического роста. По подсчетам Давосского всемирного экономического форума, в 2014 году экономика Азербайджана была удостоена 38-го места в мире по конкурентоспособности [2].

В Азербайджане разрешение деятельности частных нотариусов осуществлялось поэтапно. Сначала в крупных городах были открыты частные конторы. Официальные лица объясняли это тем, что граждане оказывают большее доверие государственным органам. Отказ граждан обращаться к частным нотариусам, приведет к тому, что нотариальные конторы не смогут финансировать свою деятельность. В том случае, если этот институт оправдает себя, частные нотариусы будут открываться в других районах и городах. В 136 нотариальных конторах страны будут действовать 149 нотариусов. Реформирование данной системы, учитывая важность исполняемых нотариусом функций, подразумевает и подготовку новых кадров, обладающих глубокими знаниями и умением применять их в практической деятельности. С этой целью были разработаны специальные правила по приему на работу нотариусов на конкурсной основе, которая включает тестовый экзамен и собеседование. Он проводится совместно с Госкомиссией по приему студентов, учитывая их богатейший опыт в проведении тестовых экзаменов. Лица, показавшие необходимый результат в ходе экзамена, проходят шестимесячную стажировку в нотариальных конторах. После этого кандидаты в нотариусы проходят собеседование и приступают к работе в частных конторах (1). Лица, впервые в истории прошедшие такой жесткий отбор, получили свидетельства на занятие профессиональной нотариальной деятельностью в 2008 г. в преддверии 90-летия Минюста Азербайджанской Республики. Кстати, данный экзамен является единым как для государственных, так и для частных нотариусов. Для этого достаточно лишь указать в анкете, каким нотариусом хочет стать заявитель.

Частный нотариус отличается от государственного тем, что находится не на госбюджете, а на полном самофинансировании и свою профессиональную деятельность организует самостоятельно. Нотариат такого типа часто именуется “небюджетным”, или “самофинансируемым”, “свободным” нотариатом [9]. Но из

этого вовсе не следует, что он не подотчетен и не подконтролен государственным органам. В Азербайджанской Республике контроль за нотариальной деятельностью осуществляется Министерством Юстиции. Проверка государственного и частного нотариата проводится не реже одного раза в два года. В случае если в результате незаконных действий частного нотариуса отдельным лицам, организации или государству нанесен материальный ущерб, он несет материальную ответственность. Частный нотариус несет полную имущественную ответственность за свои действия, поэтому можно сказать, что частный нотариус является частным предпринимателем. За нарушение требований закона при совершении нотариальных действий Министерство Юстиции может сделать частному нотариусу письменное или устное предупреждение. Лишение же свидетельства частного нотариуса осуществляется судом по представлению Минюста.

В Азербайджане для повышения качества услуг, оказываемых населению, большое внимание уделяется применению современных достижений науки и техники. Создана информационная система электронного нотариата, которая объединяет в единую сеть нотариальные конторы самых больших городов страны. Благодаря данной системе у любого нотариуса появилась возможность оперативно получить достоверную информацию об удостоверяемых другими нотариусами сделках, связанных с конкретным имуществом. В рамках оказания электронных услуг населению в нотариальных конторах стали применяться и электронные киоски, которые не только дают всю необходимую информацию о деятельности органов нотариата и регистрации, но и позволяют осуществлять оплату пошлин посредством карт или наличными (6). Эти новшества способствуют получению в стране качественного корпуса частных нотариусов.

Для изучения вопросов применения института частного нотариата, ознакомления с передовым опытом в этой области осуществляется активное сотрудничество с Международным союзом нотариата (ранее называвшегося латинским нотариатом), который, будучи образованным в 1948 г. в Буэнос-Айресе, насчитывает около 80 государств-членов и имеет целью содействовать распространению в мире законодательства стран-членов союза и ознакомлению с его институтами. В этой же области ведется работа и с Советом Европы, Францией и др. странами. Такое сотрудничество уже дает свои результаты: проводятся ознакомительные визиты, в Азербайджане организуются семинары и тренинги для нотариусов (5).

Надо отметить, что частные нотариусы уже составляют 1/3 всего нотариального корпуса. В 2013 году в Азербайджане функционировали 155 нотариальных контор, 36 процентов из них являлись частными конторами. 99 контор являются государственными нотариальными конторами, из них 22 находятся в Баку, 66 – в регионах. В государственных нотариальных конторах работают 93 нотариуса, в том числе 26 – в Баку, 67 – в регионах. В стране имеется 56 частных нотариальных контор, 35 из которых функционируют в Баку, 21 – в регионах. В этих конторах работают 69 нотариусов, в том числе 46 – в Баку, 23 – в регионах. В целом в Азербайджане нотариальной деятельностью занимаются 173 человека, 104 из которых работают в государственных конторах, 69 – в частных нотариальных конторах [1].

Сохранение государственного нотариата необходимо на нынешнем этапе развития страны, однако следует постепенно отдавать предпочтение частному нотариату. Институт нотариата в Азербайджане с каждым годом совершенствуется, развивается, компетенция нотариуса постоянно расширяется. По инициативе Министерства юстиции Республики ведется работа по повышению профессионального уровня действующих нотариусов. В то же время в Азербайджане нет

профессионального объединения нотариусов как в России, Казахстане, Беларуси, Украине и других странах. Думаем, что создание профессионального объединения нотариусов в форме некоммерческой организации – ассоциации “Нотариальная палата Азербайджанской Республики” способствовало бы надежной и эффективной защите интересов нотариусов. Это организация имела бы значение для координации деятельности членов Палаты по обеспечению и защите прав и законных интересов участников гражданско-правовых отношений, формирования единой правоприменительной практики по вопросам применения основополагающих институтов и норм действующего законодательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. В Азербайджане более трети нотариальных контор являются частными [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // www.trend.az/azerbaijan/society/2165680.html](http://www.trend.az/azerbaijan/society/2165680.html).
2. Вступительная речь Ильхама Алиева на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития за 2014 год и предстоящим в 2015 году задачам [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // ru.president.az/articles/14078](http://ru.president.az/articles/14078) .
3. В Узбекистане упразднили институт частных нотариусов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // www.trend.az/casia/uzbekistan/1683391.html](http://www.trend.az/casia/uzbekistan/1683391.html).
4. О нотариате : Закон Азербайджанской Республики от 26 ноября 1999 года № 762-IQ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2792](http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2792).
5. Реформы в системе юстиции дают хорошие результаты, но нам еще есть к чему стремиться [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // www.justice.gov.az/view_articles.php?id=43](http://www.justice.gov.az/view_articles.php?id=43).
6. Создание современной инфраструктуры и применение новейших информационных технологий являются приоритетными направлениями правовых реформ в Азербайджане [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // www.justice.gov.az/view_articles.php?id=78](http://www.justice.gov.az/view_articles.php?id=78).
7. Тихомирова Л.В. Юридическая Энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров. – М. : Юринформцентр, 2002. – 972 с.
8. Фемелиди А.М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апр. 1866 г. / А.М. Фемелиди. – СПб., 1902 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : // mirnot.narod.ru/femelidi-hist.html](http://mirnot.narod.ru/femelidi-hist.html).
9. Черемных Г.Г. Нотариальное право Российской Федерации : учебное пособие / Г.Г. Черемных, И.Г. Черемных. – М. : Юрид. лит., 2005. – 432 с.

Отримано 27.10.2015

НАУКА І ПРАВООХОРОНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

NAUKA I PRAVOOKHORONA

SCIENCE JOURNAL

Редакційна група:

*Алексєєва О.В.,
Осадча О.В.,
Якубчик Т.В.*

Комп'ютерна верстка:

Мухіна Т.М.

Issuing Editor

Onishchenko S.M.

Editorial Group

*Alieksieieva O.V. (English interpreter)
Osadcha O.V.
Yakubchik T.V.*

Makeup

Mukhina T.M.

Підписано до друку 29.10.2015.
Формат 60x80 ¹/₈. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Папір офсетний. Ум.-друк. арк. 8,2.
Наклад 100. Зам.

Видавець ФОП Озеров Г.В.
м. Харків, вул. Університетська, 3, кв. 9.
Свідцтво про державну реєстрацію
№ 818604 від 02.03.2000.